

ماہنامہ

منکسہم گورکی

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

MOTHER

MAXIM GORKY

JAICO

میکسر گورکی، جی مشہور ناول "ماء" جو ترجمو

امیر

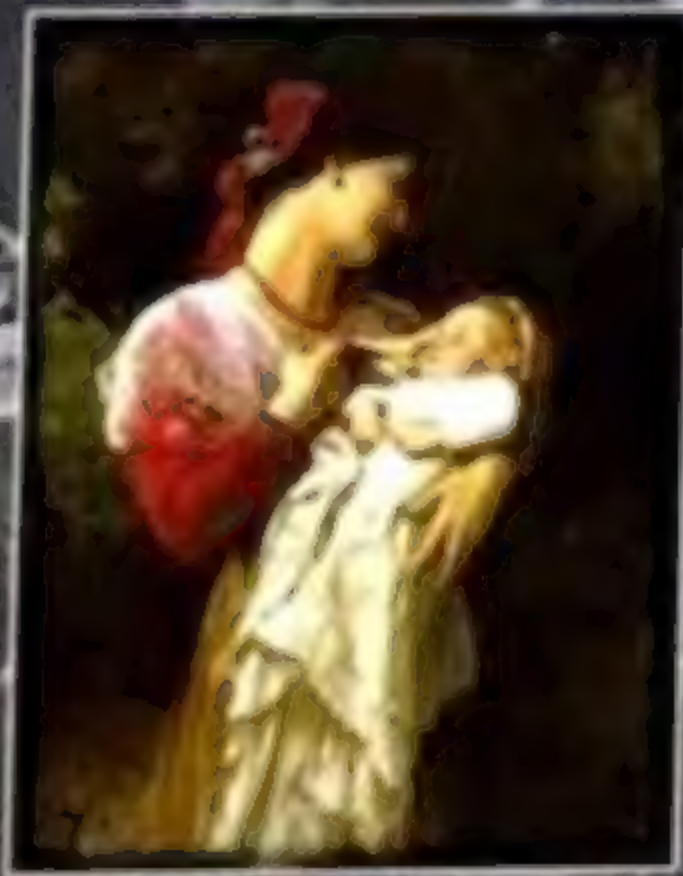
میکسر گورکی

محمد عثمان ڈیپلائی

(ناول)

ماء

میگم گورگی

حسین بادشاہ

روشنی

ما

ماء

ميسر گورکي

گوپند سالهي

روشلي پبليڪيشن ڪلڊيارو
۱۹۹۱ع

چيائيندڙ: مغل چانڊيو، سرڪيوليشن مئنيجر.
چيائيندڙ: ايم خان ٻرلنگ ٻرلس لڊ هيدر چوڪ، گاڏي کاتو
هيدرآباد سنڌ.

چاپو: ۱-۱-۹۰

سال: 1991ع

قيمت: 50/-

ملڪسم گورڪي ۽ ۵۱

— گورڪي نه صرف سويت روس جو، بلڪ دنيا جو اعليٰ انقلابي اديب ٿي گذريو آهي. هو انهي عمر ۾ ئي پنهنجي ويو ۽ محنت مزدوري ڪري ڀرت هاليندو رهيو. گهرو نوڪر ٿي رهيو، دڪان تي ملازم ٿي رهيو، درڪي تي مزدور ٿي رهيو، گهوڙيو، بالغبان، نانوائِي ٿي رهيو ۽ آخر ڪارخاني ۾ مزدور ٿي رهيو. مزدور طبقي سان ساٿ ڏيندي جيل ۾ ويو ۽ جلاوطن رهيو. جڏهن لکڻ شروع ڪيائين ته جهت هڪ مشهور ٿي ويو ڇاڪاڻ ته سندس ادب ۾ تازگي، قوت ۽ نوان وجود هئي. ذاتي تجربن ۽ ويجهائي کان ڏنل وائيل زندگيءَ جا چتر ڇيندي، هو نالستاءَ ۽ پريخوف جهڙن اعليٰ ساهتڪارن کان گهڻو کڻي ويو.

۱۹۱۷ع ۾ جنگ هلندي رومن رولند جهڙي جڳ مشهور نيلصوف اديب گورڪيءَ بابت لکيو، ”هن ۾ مظلومن، گولڊن ۽ پڪابل عام ماڻهن جي حمايت ۾ قلم کڻڻ جي جرئت آهي. هو اعليٰ ڪلاڪار آهي. پاڻ مصيبت زده زندگي ڪاٽي اٿس. تنهن ڪري ئي مصيبت زده ماڻهن جي وڪالت ۽ گهي ۾ ريت ڪري ٿو سگهي، دنيا ۾ ۾ مشهوري حاصل ڪندي به مظلومن کي وساري ڪن ويٺو آهي. مان اهڙي مهان ڪلاڪار تي شوقا نهجي ڀرت ٿو ڇاڙهيان.“

روسي انقلاب جي ڪاميابيءَ بعد گورڪي هڪاڪ جوش خروش سان دنيا جي محنت ڪڻن مزدورن جي حمايت ڪرڻ لڳو. ۱۹۳۶ع ۾ هن دم ڏنو. هن جي وفات سان دنيا هڪ اعليٰ انسانيت ڀرت ڪلاڪار وڃايو، پر دنيا جي عوام جي رهبريءَ لاءِ هن جو ادب موجود آهي. هن جو ادب امر آهي ۽ ان سان

ڪل گورڪهيءَ جو نالو به اڀر رهيو.
گورڪهيءَ جي سڃاڻپ ٿيڻ لڳو. سندس بهترين ناول
ٿي. مقبول ڪارڻ ڪري جو هن آهي. سندس بهترين ناول
”ماءُ“ جيئن چيا ويا هئا، ائين به ائين ڪونه وڃي. ڇڪيون
آهن ۽ اڃا به وڪارين پيون. ”ماءُ“ بابت ائين چيو هو، ”هن
ڪتاب روسي ادب کي وڏي هٿي ڏني آهي. ائين محبت ڪس
سائن ۽ هن ڪتاب جا ڪيترا ٽولائي هوندي.“

دنيا جي ڪنهن به ماڻه جو انهن اعليٰ ماڻهن جي
مٿن کان وڌيڪ نه آهي. دنيا ۾ جي اعليٰ شخصيتن جي
وڏي ۽ هستي، ڪهڙي پاڻي سندن اعليٰ ماڻهن جي بدولت آهي.
اهي ماڻهن پنهنجن ڀارن ۾ ٺٽي هوندي کان وٺي، ديش ڀڳتي،
اسانيت بچاءُ ڪنهن اچي آدرش لاءِ مري سجن لاءِ پاسو
باسينديون آهن. تنهن کان پوءِ به زندگي ۾ قدم قدم تي سندن
رهبري ڪنديون رهنديون آهن. مگر ”ماءُ“ جي ٺٽا ٺٽو
نرالي ماءُ آهي. جيستائين هن جو مٿس جهرو آهي، تهستائين هن
جو ڌيان ڀاڄي به پنهنجي ڀٽ ٻاويل ڏانهن آيو رهي. هر وڏو
پنجن بعد جڏهن هوءَ پنهنجن آڻائين آڻين ۽ حسرتن مٿن
هي مرڪز ڪندي ڀٽ ڏانهن متوج ٿئي ٿي، تڏهن ڏسي ٿي
ته هو زندگيءَ جي نرالي راهه، سج ۽ انصاف جي ڪنهن ڇائين
وٽ هڪڙي محڪم ٻيٽو آهي. هوءَ سوچي ٿي. ٻاويل کي
هڪڙي جيل ۾ وڌو ويندو، سختيون ڏنئون وينديون ۽ شايد
ٿاسي تي پوءِ... هوءَ ڪنهن جي لاءِ جوڙي رهندي، ڪنهن
جي سفاڪ حياتيءَ جا باقي ڏانهن سر ڪري؟ ٺٽو ڇڏي من
۾ ماءُ جي عجيب مڙا ڪر موڙي آئي ٿي. هوءَ ماريو،
منجهل ۽ هراسيل هوندي به، ڀٽ جي ڪارگزارن ۾ ڀاڄي
وٺڻ لڳي ٿي، ۽ آخر... ڀٽ جي نقش قدم تي هاڻ لڳي
ٿي. هوءَ صرف ٻاويل جي ماءُ ٿي رهي، روسي محبت ڪشن
جي ماءُ ٿي رهي، بلڪه دنيا ۾ جي سڀني، پيڙيلن، مزدورن،

هاريڻ ۽ محنت ڪيئن جي ماءُ ٻنهي ئي هري. ”ماءُ“ جو اهڙو
 بي نشور پٽر ڪورڪي ۽ چوڙي بلند هاءِ مارڪيواڊي فنڪار کان
 سواءِ ٻيو ڪير هتي سگهي ٿو؟

سنڌي ادب جو ڀمن هڙي سنڌر، سڳند ٻرئي گل کان
 واهيل هو. مان ان کي بيش ڪندي خوشيءَ مان لولھو ٿيڻ
 ”مانان“.

۱۹۵۳-۴-۱۵

گوندن هالهي

سوره سنڌي ادب

Soorh Sindhi Adab

پروفيسر ڊاڪٽر ڀڳوان ڀٽي

عبدالله خان سوره سنڌي ادب

Cell No 0344 3919786

0300 3404488

مباح

مہکمہ گورکھی

گورکھ مالہ

(1)

0

اها مزدورن جي بستي هئي. صبح جو سويل ڪارخاني جي سڀني وڃندي ئي زالون مرد مزدور پنهنجن جھوڙين مان مان نڪري اڪيون مھيندا، ڪر موڙيندا ڪارخاني ڏانهن وڌندا هئا ۽ گوري دهر ۾ ان بستيءَ جي مٿان دونهي جا ڪڪر ڇانوي ويندا هئا، سارو ڏينهن مزدور ڪارخاني ۾ ڪان ۽ ٻرن کي ڦيرائيندا رهندا هئا ۽ سڄي بستي پڪن جي اوڻ لاه به سڪندي ترسندي رهندي هئي.

منجها ٽائي مزدور ان روپي راڪاس ڪارخاني جي وات مان نڪري، پنهنجن گهرن ڏانهن موٽندا هئا. سندن سڄو ڪارخاني جي پينٽ چڙهي ويندو هو ۽ مشينون هر ڪنهن مزدور مان رت ست هوسي وٺنديون هيون. انسان موت ڏانهن ڇوويهه ڪلاڪ اڳتي وڌي ويندا هئا. تنهن هوندي به رات جي آرام جي آس ۽ ڪاڌي جي لذت جي پادگيري هنن جي دلين ۾ جهڻ لاه وڻن پيدا ڪري ڇڏيندي هئي، توڙي جو کين نه رات جو جوڳو آرام نصيب ٿيندو هو ۽ نه ڪاڌو صحت بخش.

سالن جي ٽڪاوت مزدورن جي سرڀرن کي ڇڪتاڻ ۾ ڪري ڇڏيو هو ۽ سندن دل جي ڪٽ ڇمي ويئي هئي. ٽڪاوت دور ڪرڻ لاه هو شراب جام پيئندا هئا. لشي ۽ ٽپ ٿي گهر موٽندا هئا ته ڪارخاني ۾ ڪاڌل ڇڙن ۽ ڪاربن جو بدلو پنهنجن نرمل نارين کي پداشدا گالهائڻ ۽ مارڻ سان وصول ڪندا هئا. ۽ ان بستيءَ جو نوجوان طبقو - صحت، اتساع ۽ فضيلت کان وانهيل - پنهنجي جوانيءَ جو جوش جهيڙن جهيڙن ۾ صرف ڪندو هو. هرڪو گهر جا نوجوان رات جو دهر سان گهر

واپس ورندا هئا. شراب ۽ مغبور، ڪپڙا مٽي ۽ ڪچري سان
پريل ۽ بدن جو ڪونه ڪو عضو زخمي ٿيل. ڪيترا دفعا
پنهجي اولاد کي ڪٿي تان بي سرتي ۽ حالت ۾ گهر آڻيندا هئا.
نوجوان انهن انعامن سان پنهنجن مائٽن جون مارون به کائيندا هئا
پر پنهنجن حرڪتن کان باز نه ايندا هئا.

نه معلوم ڪڏهن کان جيون جي ڌارا ڪجسي گندي
روپ سان وهندي ٿي وئي؟ ڪڏهن ڪنهن ان باري ۾ سوچڻ
جي ضرورت محسوس نه ڪئي هئي ۽ نه وري ڪڏهن ڪنهن
ان کي بدلائڻ جي ڪا ڪوشش ٿي ڪئي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن ٻاهران ڪي نوان مزدور ايندا هئا. اول
ان بستي ۾ ڄا مزدور ڏاڍي ڀاءُ ۽ انساهه سان، انهن جون ڳالههون
ٻڌندا هئا، پر جڏهن ڏٺائون ته هر ڪنهن هٿ زندگي بي رس،
گندي ۽ نواڻ ڪن خالي هئي ته سندن شوق ۽ امنگ ٽٽي پيو.
جڏهن سڀني هنڌ مزدورن جي حالت ساڳي هئي ته پوءِ آيل
مهمانن سان ڳالههون ٿي ڇو ڪن؟

اتفاق سان ڪو نئون آيل مزدور نئين قسم جون ڳالههون
ڪندو هو ته بستي ۾ ڄا مزدور هن سان دليلازي ڪونه ڪندا هئا،
باقي هن جون ڳالههون ڏهن مان ٻڌندا هئا هن جون ڳالههون
ٻڌي ڪي مزدور الڏي جذبي ۾ اچي ويندا هئا، ۽ ڪي ڊپ ۾
هرجي ويندا هئا. ڪي اهڙا به هوندا هئا، جو آئينده جي هلڪي
ڌنڌلي ۽ ڪڇ تي جوش ۾ اچي ويندا هئا ۽ سڀني تهاڻين وڌيڪ
شراب پيئندا هئا ته جيئن غير ضروري خطرناڪ جذبات کان سندن
پلانڊ آجا رهن. ڪنهن اجنبِي ڪي هاڻ کان ٿورو ئي نرالو ڏسي،
هو کائڻس دور دور رهندا هئا. هنن کي انديشو رهندو هو ته
ڪٿي، هو سندن مالي ۽ پڪسان هلندڙ زندگي ۾ ڪا حرڪت
نه پيدا ڪري، ڪٿي ان کي بدلائي نه وجهي، جيڪو به نرالي
ڍڳ جون ڳالههون ڪندو هو ته هن کان ڪڏهن ڪا ڪاري
ڪشي ڪندا هئا. بهتر زندگي ۾ جي آس ڪسي هو ائين سمجهندا

هئا ته سندن زندگيءَ ۾ جيڪا نئين تدبيلي ايندي، سا سندن لاءِ
سڪا وڌيڪ مصيبت کڻي ايندي.

پنجاه ورهيه اهڙي وايو منجهان ۾ گذاري، هڪ مزدور موت
جي آغوش ۾ هليو وڃو.

هو مائڪيل ولاسوو هو. هو ڪارخاني ۾ بهترين ڪف
لائيندڙ هو ۽ پستيءَ ۾ سندس جهڙو بهادر ٻيو ڪونه هو. پر هن
جو سڀاءُ جهڳڙالو هو. نرمائي ۽ فضيلت سان ته هو ڳالهائي ڪن
چائيندو هو. هو ڪارخاني جي مهربانين ۽ فورش سان انگري
نموني پيش ايندو هو، تنهن ڪري ڪمائيندو گهٽ هو. هر ڪنهن
موڪل واري ڏينهن تي هو ڪنهن به ڪنهن کي مار
ڪڍندو هو، تنهن ڪري هر ڪو کانئس ڊڄندو هو ۽ ڏانهن
نفرت جي نگاهه کڻي نهاريندو هو.

موت ۾ ڪيس مارڻ جون ڪيتريون ئي ڪوششون ٿيون
پر بيڪار ثابت ٿيون. هٿ ۾ وڏو پٿر يا ڪاٺيءَ جو لوڙو
جهلي، اکين ۾ شوعي ڀري، نراڙ ۾ ڪٽينج وجهي هو دشمنن کي
لنگاريندو هو، ”ڪنهن کي موت گهرجي؟“

موت جو ڪٽ ڪنهن کي ڪول هوندو هو. سڀ هن
جي پواڻي صورت ڏسي ڪسڪي ويندا هئا.

هو ڏاڍو ٿور ڳالهائو هو ۽ ”ڪٽي جا ٿورا“ هن جي
دلپند ڪار هئي. مل جي اختياريءَ وارن ۽ پوليس کي به اها
ڪار ڏيندو هو گهر ۾ گهڙي پنهنجي زال کي به ان ڪار سان
ڪيڙاريندو هو، ”ڪٽي جي ٿر، ڏسڻ نٿي منهن جا ڪهڙا ٿاڻي
وڃا آهن؟“

جڏهن هن جو پٽ پاول چوڏهن سالن جو ٺهڪو هو،
تڏهن هڪ ڏينهن ولاسوو کي سڏي ته هڪ دفعو وري هن
جا وار پٽيان، پر پاول هڪ ڳورو مٽڪو هٿ ۾ کڻي شوعيءَ
سان ڪيس ڇڏيو، ”مون کي هٿ نه لاءِ!“

”ها؟“ هن پنهنجي لوڪڙ پٽ مٿان وٺڻ جي چانو

جيان ورندي غصب ناڪ ڪاڍ مان پيو.
 ”ڪهڙو ٿيو؟“ ”وڻل ٻيو.“ مان هالي اهڙو مٿرو پنهنجو
 پاڻ تنهنجي حوالي ڪين ڪندس.“
 ۽ پنهنجون ڪار ۽ اڪيون ٽاڙي منظر هو ۽ ٿورا ٻين.
 هن جي پيءُ هن ڏاهن نهاريو، پنهنجا سٺ هٿ پٽيءَ پويان
 ورائي ٻڌائين ۽ مرڪندي ٻڌائين، ”هڪو.“
 پوءِ آيو ساهه ڪنڀارن ۽ ڇائين، ”اوھ، ڪٿي جا ٿرا؟“
 ۽ ان واقعي کان ٿورو پوءِ پنهنجي زل کي ٻڌائين، ”هن
 کان پوءِ مون کان پڌا نه ڪهرج. هاڻ تڏوڪي پاشا ڪٿي
 ڪارائندو.“

”۽ تون سڀ پڻا ڌارون ۽ پٺيان دف ڪندڙ؟“
 ”ان سان تنهنجو ڪو واسطو ڪونهي، ڪٿي جي ٿرا؟“
 ان وقت کان وٺي، ٽن سالن تائين مرندي مري ويو، پر
 هٿ ڏانهن ڪو ڌيان ڪونه ڏائين، هن سان ڪڏهن به ڪو
 به ڪين ٻوليائين.
 ولايوو ڪسي هڪ وڏي ۽ بدزباني ڪٿي هئي. اها هر
 صبح جو ساڻس گڏ ڪرڻ هالي ڏاهن ويندي هئي ۽ هر شام جو
 ڪارڻ هالي جي لڏڪ وٽ سندس اوسيڙو ڪڍي هئي. ولايوو
 نشي ۽ ڀرڻ ٿي ڪهر ايندو هو ۽ پنهنجي ڪٿيءَ سان ساڳيءَ
 ٿالهيءَ ۾ گڏ ويهي کائڻ ڪائندو هو. هو نه ته ڪٿيءَ کي
 ماريندو هو، نه ئي کيس ٻچڪاريندو هو. ڪاڻ بعد وري وسڪيءَ
 جي بوتل کولي شراب پيڻ لڳندو هو. گڏوگڏ ڳاڻڻ لڳندو
 هو. هن جو آواز هڪڙو جي ڪرڪن سان ملندڙ هو ۽ ڳائيندي
 ڳائيندي سڀي پوندو هو ۽ ڪٿي به سندس پاسي ۾ سڀي پوندي هئي.
 هو مٿو ته ڏاڍي تڪليف سان مٿو. پنجن ڏينهن تائين
 هو هنڌ ۾ اچندڙ ٿڪندڙ رهيو. بدن سڄو ڪارائجي ويس ۽
 ڪپ ڇڙهيل اڪيون سڄو وقت بند هيس. رکي رکي زال کي
 ڇوڏو رهيو، ”مون کي زهر آئي ڏي.“

مئدس زال کان وهو نه آيو ۽ ڊاڪٽر کي گهرائين.
ڊاڪٽر آپريشن جي صلاح ڏني. ولاسو وڃڻي آيو، ۽
جهنر ۽ ٻيو مان پاڻي مرندي ڪٽي جا ٿيا.
ڊاڪٽر جي وهڻ بعد جلدن جوئس آپريشن ڪرائڻ لاءِ
منٿون ڪيس ته ٻائين، مان تندرست ٿيندي ته تنهنجي لاءِ
ليڪ نه ٿيندو.

سويل صبح جو ڪارخاني سڙي هئي، مزدورن کي ڪم
تي وڙهڻ جو هٿاءُ ڏنو ۽ ليڪ اوڏي مهل ولاسو دم ڏنو.
هن جي زال ۽ هٿ بستيءَ جي ڪن شراپين ۽ لفنگن جي مدد
سان، ڪم کي دفن ڪيو. ڪيترن مزدورن هن جي موت تي
سامت جو سام ڪيو. جوئس به وار کونگا گورڙها ڳاڙيا، ٻاويل
ٻهه ڪونه رنو. جيڪي هن کي دفنائڻ ويا، سي هن کي دفناڻي
توت هلايا آيا. ليڪ هن جي ڪٽي اتي ترسي پئي ۽ آليءَ مٿي
تي ويهي. ڪڏن ڪڏن ڪرڻ لڳي.

(2) ٻيو

ٻيءَ جي موت کان ٻه هفتا پوءِ، آهر جي ڏينهن شام
جو ٻاويل نشي ۽ ٽپ ٿي گهر آيو. در ڪڙڪائيندي اڳ واري
ڪمري جي ڪلهه ۽ ويهي، ٻيءَ جهان مٿي مڪ هڻي رڙ
ڪيائين، ڪاڏو!

ماءُ هن ڏانهن وڌي ويئي، هن جي ڀرسان ويئي ۽ هن
جي چوڌاري ٻانهون ورائي، هن جو مٿو پنهنجي چاٽيءَ سان لڳايائين.
هن پنهنجو هٿ ماءُ جي ڪاهي تي رکي، هن کي ٻري ڌڪو
۽ ٻائين، مان، جلدي ڪرا!

بيوقوف هو ڪرا! ماءُ درديلي، مٿا ڀري آواز ۾ ٻيو.
مان چڪن به شروع ڪندس. ٻائي جو ٻائپ اٿي ڏينم.
اهو پهريون ڀيرو هو جو ٻاويل شراب پيو هو. شراب هن
جي بدن کي لستو ڪري ڇڏيو هو، پر هن جو دماغ اڃا ساڳو

هو. ماء جي پاڻيءَ ۾ هن کي ڏکي ٿيڻ ۽ هن جي انهن ۾
اداسائيءَ جي جهلڪ ۾، هو واپس ٿي ويو. هن ڏن ڇاهيو
۽ پاڻ کي روڪڻ لاءِ، هر ڏيک ڏيڻ لڳو. نه ڏٺو ڪهڙو ٿيو
ڇڏيل هوس.

ماءُ هن جي ڪٽرڻ وارن کي نه ڏٺي ۽ جهڪي
آواز ۾ چيائين، ”نون ائين ڇڏ ڪيو؟ توڙي ائين ڪرڻ نه
ڪيندو هو.“

ماءُ هن کي هنڌ تي لڏايو ۽ سندس زرد پيشانيءَ تي
آڻو توال رکيائين. هن وات ۾ عجب ڪٽو سواد محسوس ڪيو
۽ محاربن نيشن سان ماءُ جي ويڪري منهن تي نظر وڌائين. هو
سوڻ لڳو، ”مون شايد وقت کان اڳ پيئڻ شروع ڪيو آهي...“
مان ته پاڻ کي پيار پيو ڀاليان.

ڪٿان پريان ماءُ جو نرم آواز آيو، ”نون به جيڪڏهن
پيئڻ لڳندي ته مون لاءِ ڪهڙي قسم جو ڪمائيندڙ ٿيندين؟“
هن پنهنجو اکيون زور سان پڪوڙيون ۽ ورائيائين، ”هر
ڪو پيئندو آهي.“

ماءُ ڊگهو ساهه کنيو. اهو درست هو. ڪم ڇڏي هئي ته
کڻي کان سواءِ ٻي اهڙي ڪاڇا ڪانه هئي، جتي وڃي ماڻهو دل
بهلائين ۽ ٽڪ پيئن. وڪيءَ جي ڌڻيءَ کان سواءِ ڪيئن ٻي ڪا
لذت ميسر ڪانه هئي. تنهن هوندي به چيائين، ”نون دراون نه
بيءَ. پنهين منهنجي تنهنجي بدران ڪهڙو ئي ٻي ڇڏيو ۽ هن مون
لاءِ ڪافي ذات مصيبت آندي. ڇا تون مون تي قياس نه ڪندي؟“
اهو ٻڌندي ٻاويل جي ڪاٺيا ۾ گذريل ڏينهيءَ جا ڪهڙا
پتر آري آيا. هن اڄ ڏينهن تائين ماءُ جو سچو - روپ نه ڏٺو
هو. پٽ جي جهڙي ته ماڻس جي ڪا حرثيت ئي ڪانه هئي.
ڪو به ڏانهنس ٺهاريڻو به نه هو. هو ڏورو ڳالهائيندي هئي ۽ سچو
ڏينهن گهر جي ڪم هاج ۾ هڃندي رهندي هئي. اڄ اوچتو ئي
اوچتو هو ۽ پنهنجي صحيح روپ ۾ سندس ماسهون آنسي. ڪوملنا

ٻاجھ ۽ پنهنجاٺ جي احساس جو عجب ميلاب اکين ۾ سائي.
هن اکيون کولي ماءُ ڏانهن ٺهاريو.

ماءُ جي اکين مان ٻي اڪهار لڳي لڙي ٻيا هئا.
”روءُ نه“ هن نرم لهجي ۾ چيو، ”مون کي پيش لاءِ
ڪجهه ڏي.“

ماءُ اٿي ۽ جهانين، ”مان توکي پرف هو پاڻي آڻي ٿي ڏيان.“
۽ جڏهن هوءَ موٽي، تڏهن اڳيئي هن کسي نه کڻي
وڃي هئي هوءَ گهڙي ساعت هن مٿان پئي ۽ پاڻ کڻي سامه
۾ اٿڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. هن جا هٿ ڏڪيا ۽ پرف
گلاس مان ٽڪرائي. پرف گلاس ميز تي رکي، هوءَ پاڻ تي
ڌنڪيل مقدس مورت اڳيان نهي ۽ سالتڪي انداز ۾ هٿ جوڙيائين.
ولاسو ڪٽنب جي ننڍي ڪهر ۾ زندگي بدستور ساڳيءَ
طرح رڙهندي رهي، پر اڳئين کان ڪي قدر مائيتي ۽ گوڙ ڪسان
کان سواءِ، آس پاس جي ماحول کان هي ڪهر ڪنهن حد تائين
ڦريل هو.

ظاهري طرح ٻول ٻن نوجوانن جيان ئي هلڻ لڳو.
ڪارخاني ۾ ويندو هو، رنگين ڪپڙا پائيندو هو ۽ شام جو محفل
۾ ويندو هو ۽ دل کولي نچندو هو. موڪل واري ڏينهن نشي
۾ مغمور ٿي ڪهر ايندو هو ۽ شراب جو مٿس ڪهر وڌندو
هو. صبح جو هن جو سر ڏڪندو هو، دل سڙڻ لڳندي هيس ۽
منهن تي هيڏي مارجي ويندي هيس.

اهانڪ هن ۾ ڦيرو آهي ويو ڪارخاني ۾ ته ليڪ وقت
تي ويندو هو، پر نهايت گهٽ رنجي هيو. شراب پيش بلڪل ڇڏي
ڏنائين انهن لڳندو هو ته هميشه ڪنهن تي ڪاوڙيل هو ۽
ناراض هو. ماڻس ڪنهن ڀيرا هن جي دل پرڻڻ واريءَ ۾ ڀيري
ڀيري سان هڻو، ”سڀ اڳ ۾“ ۽ ٻي خاموش ٿي ويندو هو.
ماءُ کي هڪ ڪري خوشي محسوس ٿيندي هئي ته پٽس ٻن
نوجوانن ڏن نرالو هو، پر ٻيءَ ڪري هن جي گهٽ پرتاءِ تبديلي

هن کي ڪاٺڻ ايندي هئي. هان هو هڪ اشي سان نهايت ٿورو ڳالهائيندا هئا. هو صبح جو ماٺ ميڪ ۾ ۽ الله ايندو هو ۽ ڪم تي هليو ويندو هو. منجهند جو ماني ڪاٺڻ ايندو هو، تڏهن به جي ماء سان ڳالهائيندو هو سو به نه جهڙو ۽ پوءِ شام تائين لاهتو رهندو هو. سانجهي ۽ جو ڪم تان موٽي، سنان هالي ڪري، ماني ۽ ڳهو ڪاٺي هو پڙهن ۾ مشغول ٿي ويندو هو. موڪل وري ڏينهن تي صبح جو سوبل گهر مان هليو ويندو هو ۽ رات جو دير سان واپس ورندي هو. هو شهر ۾ ويندو هو، پر اتان ڪو ساڻس ماڻ ڪن ايندو هو. هو گفتگو ۾ توان لفظ ڪتب آڻيندو هو، جن مان گهڻن جو مطلب ختم ماڻس جي سمجهه ۾ ٿي نه ايندو هو. هو گهر ۾ ڪتاب آڻيندو هو ۽ انهن کي لکائي رکندو هو. پوءِ ڪتاب پڙهندي پڙهندي، انهن مان ڪي ٽڪرا الڳ ٻئي تي لکندو هو، پوءِ ڪتابن مان گڏ لکيل ڪاغذ به لکائي ڇڏيندو هو. هينئر هو رنگين ۽ ڇمڪندڙ لباس ڪين اوڀيندو هو هن جي زندگي ۾ سادگي ۽ گهٽتائي وڌي هئي. ماء جي سمجهه ۾ ڪجهه نه ٿي آيو ۽ هوءَ پٽ جي باري ۾ ڏاڍي پريشان رهڻ لڳي.

گهر جي ڪم هاج ۾ به هو ماء کي هٿ وٺائيندو هو پنهنجن ڳالهين ۾ هو يسوع مسيح کي عزت ڏيندو هو، پر گرجا ۾ ڀلجي به ٻيهر ڪونه پائيندو هو. ڪتابن جو ذخيرو وڌندو ٿي رهيو. ڪيڏانهن پاعر ويندو هو ته ماء کي ٻڌائي ويندو هو. ان سان ڪجهه ساعت لاه ماء کي آنت ملندو هو. پر پوءِ هوءَ سوچڻ لڳندي هئي، ”هن جا پٽ ڪهڙا نه سڀاويڪ آهن. منهنجو پٽ تياڳي ٿيندو ٿو (جي)، جهٽوٺڪ هن جي وهي اها تياڳي پنجن جي ڪن آهي. وري هن کي ويچار ايندو هو، ”سڪن آهي ڪنهن ڇوڪريءَ سان دل لڳي ويئي هجي.“ انهي خيال ايندو هوس، ”ان لاءِ ته ٺاڻو ڪپي ۽ هو سمورا پيسا

منهنجي ٿري تي اهي ٿو رکي.

ڏينهن هڻن ۾، هفتا مهينن ۾ بدلا ويا ۽ اهڙي طرح
سڄا مارا ۽ ماءُ گذري ويا.

هڪ ڏينهن جڏهن رات جي ماني ڏن ٻوه ٻاويل پڙهڻ
ويٺو، تڏهن ماءُ ۾ سنڌي کيس چيو، ”هڪ گهر ۽ وانه،
ٻاويلو... تون هر روز ڇا پڙهندو آهين؟“

ٻاويل هڪتاب پاسورو رکي چيو، ”اسان منهنجي ڀرمان
اهي وٺو.“

ماءُ هن جي ڀرسان ويئي ۽ انتظاريءَ مان هڪ ڏينهن
ڏسندي رهي.

ٻاويل ماءُ ڏي ڏسڻ کان سواءِ منجهڙيءَ مان چيو، ”مان
نندش پل هڪتاب پڙهندو آهيان. انهن جو ٻڌڻ منع ڪيو ويو
آهي، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ اسان بابت سچ لکيل آهي. اسان
محنت ڪرڻ جي زندگيءَ بابت سچيون حقيقتون بيان ڪيون ويون
آهن، اهي گهر ۾ ڇڏيا آهن ۽ جيڪڏهن مان انهن کي
پڙهندي ڏٺو وڃي ته بنا دير جيل ۾ وڌو ويندس... مون کي
جيل ۾ ان ڪري وڌو ويندو، ڇاڪاڻ ته مان سچ ڄاڻ ٿو ڇاڪاڻ.“
ڪجهه وقت ماءُ لاءِ سامه ڪڍڻ مشڪل ٿي پيو. هن
اکيون ٽاڙي هٿ ڏانهن ڏٺو. هو هن کي نئون لڳڻ لڳو، گو
اجنبي هجي. هن کي هٿ تي ترس اٿڻ لڳو.

انتظاريءَ مان پڇيائين، ”ٻوه تون پڙهين ٿو؟“

”مان سچ ڄاڻ ٿو ڇاڪاڻ،“ هن ڪٽر ۾ مان چيو.

هن جي اکين ۾ عجب هڪ هئي.

ماءُ سمجهي وئي ته هٿس خطوناڪ رستي جو راهڪو سڄي
هڪو آهي. هينڪي باز آڻڻ لاءِ وٽس لفظ هڪون هئا. هو
روئڻ لڳي.

”رڻ جي ضرورت ڪانهي، اسان“ هن چيو، ”ٿورو سوچ
هاليهن ورهين جي عمر تائين تو ڇا ڏٺو؟ ٻيو، منهنجي خشڪ

۽ مصيبت زده زندگيءَ جو بار. مارڻ ڪٽڻ سان تو مٿان اچي پيو
 رهيو. ان اداسي ۽ مصيبت جو سبب هو پاڻ به ڪم نه ڄاڻندو
 هو هن اوه سال ڪارخاني ۾ ڪم ڪيو. هن ٽنهن ڪم
 شروع ڪيو، جڏهن ڪارخاني جو دائرو ٻن مڪانن تائين محدود
 هو، هاڻ اهو ستن تائين وڌيڪو آهي. ڪلون وڌنديون
 ٿيون وڃن، ماڻهو انهن لاءِ ڪم ڪندا مرندا ٿا وڃن.

هوءَ ڏيان ۽ حيرت وڃڻ هين کي پڙندي رهي، هن جي
 اکين ۾ انوکي ڇڪ هئي. ميرزا تي اڳيان نوڙندي، هو ماءُ ڏانهن
 وڌندو آيو ۽ سڏو هن جي اکين ۾ ٺهاري بندي، پنهنجي پهرين تقرير
 پهر شروع ڪيائين. ماءُ جي اکين ۾ انتظاري ۽ موجهارو ڏسي
 هن اچيو. ”نو پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪهڙا ڪم ڏٺا آهن؟“
 ماءُ گويا هن جو اهو سوال نه ٻڌو. انتظاريءَ مان اچيائين
 ”هٿ تون ڪرڻ ڇا ٿو ڇاهين“

”اول پڻ پڙهندس، پوءِ ٻين کي پڙهندس. اسان مزدورن
 کي ضرور اڀياس ڪرڻ کپي ته اسان جي زندگي اهڙي ڇسي
 ۽ سخت ٿي وئي آهي.“

پاويل جي اکين جي ڇڪ، هن جي لبڻ جي مرڪ، هن
 جي عقل ۽ زندگيءَ جي ڪشالڻ سان لڙڻ جي نصيحت کي
 ڏسي ماءُ جو ڪنڌ ڦير کان اوڀو ٿي ويو. اڄ ڏينهن تائين
 اهڙا عقلمنديءَ جا ٻول، هن ٻئي ڪنهن کان ڪين ٻڌا هئا،
 اهڙي گهڻي هن اڳ ڪنهن به ڪانه ڏني هئي. اڄ ڏينهن
 تائين هن ڪنهن مزدور کي پنهنجي ۽ پاڻ جهڙن جي زندگيءَ
 جي ڇڪ ڄاڻ ڪندو نه ڏٺو هو. ۽ اهو عقلمند مزدور سندس ئي
 هٿ ڄاڻو، سندس ئي اختراع جو هو. ان حقيقت - انتظاري ۽
 بيمقارائيءَ کي ٽڙي، هن جي آڻين ۾ غرور جي ڇڪ پيدا ڪئي
 ۽ ان ڇڪ کي پسندي پاويل سمجهيو ته سندس پهرين تقرير
 اڃائي ڪانه وڃي هئي.

ماءُ پاڙهم وڃان ۽ هو ”ڏس پرڳاٽ ٿيڻ تي آهي. هاڻ

سهي ۽ ۱۰.

”سهيان ٿو، مگر امڙ منهنجون ڳالهائون ته سمجه ۽

آڻي نه ۹.

”ها سمجهو، ماءُ آهو ساهه کڻي هيو. ڳڙها وري هن جي اکين مان وهي هليا ۽ سڙڪا ڀريندي وائين، پر پڪ تون ڇا ڪري سگهندين؟ ماڻهو تنهنجو مات نه ڏيندا، تون ختم ٿي ويندين.“

هاويل ڪمري ۾ اڃ وڃ ڪرڻ لڳو.

”خير، هاڻ توکي خبر پئي آهي، ته مان ڇا ٿو ڪريان ۽ ڪهڙا آهن ٿو وڃان، مون توکي سڀ ڪجهه ٻڌائي ڇڏيو آهي. اڙ جيڪڏهن تون مون کي سچ پچ پيار ٿي ڪرين، ته مون کي روڪج نه، منهنجي راهه ۽ روڙا نه اٽڪائج.“

هن ائين چئي پيار مان ماءُ جو هٿ ڊپايو. لفظن جي مڌرتا ۽ هٿ جي دٻاءُ تي ماءُ جو من گدگد ٿي آيو ۽ ”اڙ“ لفظ جو آواز جنهن جذباتي ڍنگ سان هن ڪيو هو، تنهن ماءُ کي ويتر موڙي وڌو.

”مان ڪجهه به اهڙو نه ڪڍيس، ماءُ ٽڙڪندي زير سان هيو.“ تون پهرين سجاڳ رهه ۽ خبرداري ڪر. ۽ اها ڄاڻ نه هوندي به ته ڇا کان سجاڳ رهي ۽ ڪهڙي خبرداري ڪري، دردبلي آواز ۾ وائين، ”تون سنهون ٿيندو ٿو ڏهن.“

هاويل خاموش رهيو. ماءُ هن تي پيار مان اکيون کڻائي، ٽڪڙو مگر جهڪي آواز ۾ هيو، خدا توهان ساڻي رهي! توکي جنن وٺي تنهن ره، مان ڪا رڪاوٽ نه وجهنديس. صرف هڪ ڳالهه جو خيال رکج، ماڻهن سان ئي خبر ٿي نه ڳالهائج. تون ماڻهن کان خبردار رهج، هو هڪ ٻئي کي ڏڪاريندا آهن. هتان جا ماڻهو لوڙي آهن، سڀ ڪنهن جي حاجي ڪرڻ ۽ خوشي محسوس ڪندا آهن. هو توکي جهڙو رسائڻ ۾ دير ٿي نه ڪندا.“

هاويل دروزي وت پلو ماء جي دردلي تقرير ٿيندو رهيو
۽ جڏهن هوءَ واپس ٿي وئي، تڏهن مرڪندي ۽ ٻائين، ”ايڪ آهي،
ماڻهو محراب آهي. مان به ڪڏهن ڪين ان نظر سان ڏسندو هوس
اڄ مون کي ماڻهن ۾ سڃاڻي ٿي ڏيڻ ۾ آهي، ۽ جا ڪندگي ۽
ناسمجھي لڌيل ٿي نظر آهي تنهن لاءِ ۰ ٻئي ماڻهن کي ڏوهه
ڏيئي ڏٺو سگهجي.“

هوءَ پڪ ٿيڪ هن ڏانهن ڏسندي رهي، ۽ پوءِ ٻيائين،
”سال خدا تنهنجو رکھال ٿئي ا وڏو خطرناڪ ڦيرو آيو آهي توه.“
۽ پوءِ جڏهن هاويل کي گهري ننڊ ڪئي وئي، تڏهن هن
جي مٿن کان بهي هوءَ کونڪا لڙڪ لڙڻ لڳي.

(3)

وري هو سانتيڪي زندگي گهاريندا رهيا. هڪ ٻئي سان
نه ڳالهائيندي، دور رهندي به هڪ ٻئي جي ويجهو هئا. هڪ
ٻيري هفتي جي وچ ڌاري، موڪل جي ڏينهن تي، هو چئن ڀاءُ
وچڻ لاءِ سنري رهيو هو، تينن ماڻهن کي ٻيائين، ”ڇنڇر ڏينهن
هت مون وٽ ڪي ماڻهو ايندا.“
”ڪهڙا ماڻهو؟“

”ڪجهه هن پستيءَ جا ۽ ٻئي شهر مان.“
”شهر مان؟“ ماءُ ڪنڌ لوڏيندي پڇيو ۽ اهي روئڻ

۾ چٽڪي.
”اما ڇو؟“ هاويل ڪي قدر رکائيءَ سان کيس چيو،
”نون ٻچي وڃين.“

”ها، مون کي ڀڄڻو ٿئي.“ ماءُ قبوليو، ”اهي شهر
مان ايندڙ ماڻهو—ڪير انهن کي سڃاڻي؟“
هاويل ڪاوڙ مان چيو، ”ان ڀڄڻي ته اسان کي تباهه
ڪيو آهي ۽ ڇنڊ ماڻهو اسان کي ڊهاڻي ورتا آهن، هو اسان جي

ڊپ مان ناچائڙ فائڊت ٿا وٺن ۽ امان کي تهاڻن وڌڪ ڊهاڻيندا
 ٿا رهن. وقت آيو آهي ته اسن بي خوف، بي باڪ ٿي پيوئون.
 ”مون تي ڪوڙ نه ڪر، ماءُ التجا ڪندي ڏک مان
 ڀڄي، مان ڊپ کي ڪنن روڪيان؟ سڄي عمر ڊپ ۾
 ڪاٽي اٿم.“

”مون کي معاف ڪر، آڙو!“ ائين چئي، هو ٻاهر
 هليو ويو.

ٽن ڏينهن تائين هوءَ دل ۾ ڏڪندي رهي، ڌارين جي اوڻ
 جي وقت ويجهي پوندي، هن جي دل تهاڻن وڌڪ ٻڌي ٿي
 ويئي. هوءَ هنن جو چتر ڇڏي نٿي سگهي، پر هن کي لڳو ته اهي
 ضرور خطرناڪ ماڻهو هوندا. اسن ٿي سڌيس پٽ ٿي خطرناڪ
 پٽ جو راهڪو ٻڌو هو.

ڇچر شام جو ٻاوبل ڪرخاني مان گهر اچي سنان ڪيو،
 اچا ڪپڙا پاتائين ۽ گهر کان ٻاهر ويڊي ماءُ ڏانهن ٺهاري ڪان
 سوا ڇهائين، ”هو اسن ته چنجان ست ايندس، ڀلي ڪجهه وقت
 ترس. ۽ مهرباني ڪري ڊج نه. هو به ٻين جهڙا ماڻهو آهن.“
 ٻاوبل ٻاهر نڪري ويو.

نومبر جا ٻوڙا ڏينهن هئا. ڏينهن جو برف هڪري رهي هئي
 ۽ ٻاهر ويندڙ ٻاوبل جي قدمن جو آواز هوءَ صاف ٻڌي رهي هئي
 ايتري ۾ سڀني جو هڪڙو آواز آيو، ماءُ ۽ ڀڳ ڀڳو. ڪنهن جا
 قدم ويجهو وڌندا آيا. دروازو کليو ۽ هڪ نوجوان اندر داخل
 ٿيو. هن سلام ڪرڻ پيو، ”ٻاوبل گهر ۾ آهي؟ ۽ پنهنجن ڪپڙن
 تان برف ڇڏي هڪ ڪريسي تي ويهي رهيو. ڪمري ۾ ٻوڙاري
 سرسري نظر وجهي پڇيائين، ”هي جاءِ اوهان جي آهي يا سواڙ
 تي ڦٽي اٿو؟“

”سواڙي آهي.“ ماءُ هن جي سامهون ٿي ويئي. وري
 چيائين، ”هائڻا ٿوري دير ۾ ايندو. ٿورو وقت ترس.“
 ”اهو ته ترسي ويٺو آهيان“ ڊگهي نوجوان ٻوڙو.

هن جي مائٽيڪائي، گهرائي ۽ پنهنجاپ جي روش ماءُ تي اثر ڪيو ۽ کيس همٿايو. ماءُ هن سان گالهليون ڪرڻ ٿي ڇاهيون؛ هو ڪجهه هوي ئي هوي، تنهن کان اڳ ۾ هن سندس هيري تي نظر جمائي ڇڏيو. ”اڙ، تنهن جي نراڙ تي ڦڙ ڪهن وڌو آهي؟“

هن اهو سوال نرماڻي سان ڀڄيو ۽ هن جي اکين ۾ پنهنجاپ هئي، تڏهن به هو ڪاوڙ جي ويهي. پنهنجا پٽي ڇپ ڀڪروڙي پاڻ کي سنڀالڻ جي ڪوشش ڪندي پڻ پڻ ۾ ڇيائون، ”ان سان تنهنجو مطلب؟“

”ڪوبه نه. ناراض ٿيڻ جي گالهه ڪانهي،“ هن منجهڙيڪي سان ورائيو، ”منهنجي مائيلي ماءُ کي به اهڙو هوڀهو تو جهڙو ڦاڙ جو نشان هو. اهو ڦڙ هن کي هن جي مڙس وڌو هو. هو سوچي هو ۽ هو ڏوهين. مون کي گود ۾ وٺڻ کان پوءِ ئي هن سان شادي ڪيائين. شادي نه ڪيائون ڇڻ مصيبت خريد ڪيائين. هو هن کي ڏاڍو ماريندو هو. منهنجو بدن ڊپ کان ڪڪڻ لڳندو هو.“

هن جي ان طرح رک رکاءُ ڪرڻ کان سواءِ گالهائڻ تي ماءُ جي ڪاوڙ ڪافور ٿي ويهي. تنهن کان سواءِ هن کي اها گالهه به سجهي آئي ته پٽس ڌارئي سان ان طرح ڪاوڙ مان گالهائڻ تي مائٽس خفي ٿيندو. مرڪندي ڇيائين، ”مان ناراض ناهيان. تو... ان سوال ڀڄڻ ۾ ڪي قدر جلدبازي ڪئي. برابر مون کي به منهنجي مڙس اها نشاني بخشي. تون تماري آهين؟“

”نه، مان پڻوڪرين جي ڪاٺيو“ شهر جو آهيان.“

”هتي آئي توکي گهڻو وقت ٿيو آهي؟“

”مان مهينو کن شهر ۾ رهيس ۽ مهيني کان هتان جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو آهيان. هتي مون کي تنهنجو پٽ ۽ ٿورا ٻيا سٺا لڳا. مان اها به ڪو وقت هت رهندس.“

”تون ڇانهه پيئندين؟“

”اڪيلو نه. ٻل سڀ آهي وڃن.“
 هن جي اوڻ جي ڏڪرتي هوءَ وري ڊڄي وئي. هن جي
 دل ۾ خواهش آئي، ”نسل سڀ هن جهڙا سڃاڻها هجن.“
 وري قدمن جي آمت تي دروازو کوليو ۽ ماءُ جي
 حيرت جي حد نه رهي. هڪ چوڪري اندر گهڙي پيو، ”ڇا
 مان ڪجهه دير سان آئي آهيان؟“

”نه،“ پهرين آيل اجپي ۽ هوءَ، ”پر دل آئي آهي؟“
 ”ماءُ،“ چوڪري ۽ هوءَ ماءُ سان مخاطب ٿي وائون،
 ”تون ٻاويڙ وڌايو جي ماءُ آهي؟ منهنجو نالو نشا آهي.“
 هن جو آواز ٻيو ۽ مٿو هو. هن وري هوءَ، ”اڄ ڏاڍي
 ٿڌ آهي. ٻاهر زور سان لڳندڙ ٿڌي هوا ۾ مان ته ڄڻ ڇمي
 ويئي آهيان.“

”مان تنهنجي لاءِ ۽ ٻه سار ٿي ڪري وڃان.“ ماءُ نشا
 کي نهايت پنهنجي ماءُ جهڙو ۽ عود رٿڻي ۾ هلي ويئي. وري
 رٿڻي مان وائون، ”سر ڪن مٿس جي دير آهي.“
 ماءُ کي ائين لڳو ته هن ڇوڪري کي سالن کان
 سڃاڻندي هئي ۽ ماءُ جي سٺا سٺ مار ڪندي هئي. ۽ هن جي
 اکين جي ڇڪ يا ڪندي ماءُ ۽ ٻجهه جي مرڪ مرڪي. ڇانهه
 تيار ڪندي هوءَ ڪمري ۾ هڪ ڳالهه ٻي ڳالهه ٻڌندي رهي،
 ”تون اهو ملبوس ڇو ٿو نظر اچن، نڪوڊڪا؟“
 چوڪري پيو.

”وتڙا کي مٿون اڪيون آهن،“ لڪوڊڪا جواب ڏنو.
 ”مان سوچي رهيو هوس ته شايد منهنجي ماءُ کي اهڙيون
 اڪيون آهن.“

”نو چيو ٿي، هوءَ مري ويئي؟“
 ”اها منهنجي مائلي ماءُ. مان هميشه پنهنجي سڳي ماءُ
 بابت ٿو ڳالهه ٿو ڪريون. مون کي ائين ٿو ڏسجي ته ڪيو“

شهر ۾ هوءَ ڪٿي نه ڪٿي ايڪ پنندي هوندي ۽ وڌيڪي
پنندي هوندي.

”تون اڙيون واعيات ڳالهائون ڪئين ٿو سوچين؟“
”مون کي ڄاڻ ڪانهي، ۽ ڊولس وارا هن کي رستي
تان ڀڳڙين ٿا ۽ مارين ٿا.“

”ويجاري بد نصيب!“ ماءُ سوچيو ۽ ڊگهو سامه ڪنھانين.
نتاشا ٽڪي ٽڪڙي آواز ۾ ڪجهه چيو، ۽ نڪوڊڪا جو
جذباتي آواز وري ٻڌڻ ۾ آيو.

”نون اڃا ننڍي آھين، ڪا ريد“ هن چيو. ”تو اڃا
گهڻو ڪجهه ڪين ڏٺو آھي، هر ڪنھن کي ماءُ آھي، پر به
سڀ ماڻهو مٿا نه آهن. ٻار نپاڻ اوکو ڪم آھي، پر تنھن کان
به وڌيڪ ڏکيو آھي، هنن کي سٺو ٿيڻ سیکارڻ.“

”هن جا ڪهڙا نه عجب ويچار آهن،“ ماءُ سوچيو، ۽
ڪن ٻن لاءِ هن جي مخالفت ڪرڻ جو خيال آيس. هن کي آھو
ٻڌائڻ ٿي ۽ اھائين ته پاڻ ٻاويل کي سٺو ماڻهو بنائڻ ٿي ۽ اھائين،
پر سٺو ڇاڪي چئبو آھي، تنھن جي ڄاڻ کيس به ڪانه هئي.
اهڙي ۾ دروازو وري کليو ۽ گھوٽ جي ڪھني چور ڊيٽل جو
پٽ نڪولڻي ويسووشڪو وندر آيو.

”نون نڪولڻي به؟“ ماءُ عجب مان پڇيو.

”ٻاويل گھر آھي؟“ هن پڇيو.
”نه.“

هن ڪمري ۾ لهڻو ٻاتو ۽ چٻائين، ”پين کي سلام!“
نتاشا کي نڪولڻي مان هٿ ملائيندي ڏسي ماءُ جي
حيرت جي حد نه رهي.

پوءِ به چٽا ٻا به آيا. چرڪرائڻ جهڙا، هڪ کي ماءُ
سڃاڻندي هئي، ڪارخاني جي پهريدار سمورو جو پٽ يعقوب، ٻئي
کي ماءُ ڪانه سڃاڻندي هئي، پر هو به خطرناڪ ڏسڻ ۾ ٿي آيو.
نٺ ٻاويل آيو، ۽ هن سان گڏ هئا ماءُ جا چاتل

مڃاڻل مزدور.

”تو ڇانهه تيار ڪئي آهي! مهرباني! پاوريل ڇو.
 اوچتو ماءُ کي ائين لڳو ته پاوريل ڄاڻي ڇهي سائس ڇرو
 ڪيو هو ته مجموعي ۾ خطرناڪ مائو ايندا.
 ”هيءُ اهي مائو آهن، جن کي خطرناڪ مائوندا آهن؟“
 ”ها، اهي ئي، پاوريل ڇو ۽ ڪري اندر گهڙي ويو.
 جڏهن ڇانهه تيار ٿي ۽ هوءَ ڪري ۾ ڪٿي آئي، تڏهن
 ڏٺائين ته هو سڀ ميز جي ڀرتاري گول دائرو لاهي وڌا هئا.
 نانا ڪنڊ ۾ پٽي وٽ ويٺي، ڪتاب هٿ ۾ جهلي هئي رهي
 هئي، ”اهو سمجهڻ لاءِ ته مائو اهڙي خراب نموني ڇو ٿا رهن،“
 ۽ اهڙا خراب ڇو آهن،“ ڪوڊ ڪڍيو.
 ”اهو دس خرابي آهي ته هن ان نموني رهن ڪڍڻ
 شروع ڪيو.“

”ضروري ضروري، مان پڻ ان ڪئي، حالانڪ سمجهو ڪجهه
 نه هئائين.“

”ڇا امان؟“ پاوريل پڇيو. ”اچي ٿي وئي ۽ سڀ کان لڳا.
 سڀني ڇانهه پٽي، تڏهن کان پوءِ نانا وري ڪتاب پڙهڻ
 شروع ڪيو. ان ۾ ڪجهه اهڙن مائون جو ذڪر هو جي جهنگلن
 ۾ يا غفائن ۾ رهندا هئا ۽ پٿرن سان شڪار ڪندا هئا. ماءُ
 جي سمجهه ۾ نٿي آيو ته ان ۾ ڪهڙي ڳالهه هئي، جا اي
 قاندي ۽ خطرناڪ هئي. هوءَ سڀني ويڻن جون شڪليون ڄاڻڻ لڳي.
 نانا پڙهي رهي هئي. ڪڏهن ڪڏهن وارن جون ڀڳون
 هن جي نراڙ تي سرڪي ٿي آيون ۽ هن ڪنڌ لوڏي اهي مٿي
 ٿي ڪيون. پڌندڙن مان ڪو مٿو ڪنهي رهيو هو، ڪو مڇون
 سرڙڙي رهيو هو ۽ ڪنهنجو عجب مان وان لائي ويو هو.“

لکولتي ڇيو، ”مان اهو نٿو ڄاڻڻ ڇا بيان ته مائو ڪن
 رهندا هئا، بلڪه اهو سمجهڻ ٿو ڇا بيان ته هنن کي ڪن رهن
 ڪري.“

منهنجي به اعائي خواهش آهي، ڳالهن وارن واري ائي

بيهندي ويو.

”منهنجو ان سان اتفاق نه آهي،“ سمورو چيو. ”جيڪڏهن

اسان کي اڳتي قدم وڌائڻو آهي ته ڪجهه ڄاڻڻ ڪپي.“

”ڪرنا ڪرم بحث مباحثو شروع ٿي ويو. سڀ جوش و

خروش سان ڳالهائڻ لڳا. ماءُ کي سمجهه نه ٿي آيو ته سندس

بحال ڪهڙا هئا. هن صرف هڪ ڳالهه چاڻي. هو سڀ هڪٻئي

سان ٽڪو پئي رهيا هئا، پر ڪنهن جي به آواز نه ڪاڙڻ نه هئي.

ڌڪار نه هئي.

ناتشا جو گهٻر مڪڙو ماءُ کي وٺي رهيو هو. هوءَ هڪ

وڏيءَ جي طرح مٺي ڏانهن ڏيان ڏني رهي هئي. اڃاڪه هن

چيو، ”سائيو، قرسوا“

سڀ سڀ ٿي ويا ۽ هن ڏانهن ڏسڻ لڳا.

”جيڪي چون ٿا ته اسان کي سڀ ڪجهه ڄاڻڻ ڪپي

سي صحيح آهن. اسان کي سوچ وڌيڪار جي جوت سان پاڻ کسي

روشن رکڻ ڪپي، جهڻن اوندهه ۾ رهندڙ ماڻهو اسان کي ڏسي

سگهن. اسان کي ان قابل ٿيڻ ڪپي، جو هر ڪنهن سوال جو

مڃاڻي ۽ ايمانداريءَ سان جواب ڏيئي سگهون. اسان کي هر ڪنهن

سچ ۽ هر ڪنهن ڪوڙ جي پروڙ پوڻ ڪپي.“

ناتشا هڻي بس ڪيو ته هاويل آئي پڇيو، ”ڇا اسان صرف

پهت پڻ ٿا چاهيون؟“ ۽ پاڻ ئي جواب ڏنائين، ”نه. اسان

انسان ٿيڻ ٿا چاهيون. جن ماڻهن اڄ تائين اسان کي اندور ڪيو

آهي، تن کي ڏيکارڻو آهي ته اسين بي وقوف نه آهيون، جانور

نه آهيون، اسين سڀ ڪجهه سمجهون ٿا، بهتر انسان بڻجن جا

خواهشمند آهيون. اسان کي پنهنجن دشمنن کي ڏيکارڻو آهي ته

ذهني طور اسان سائن برابر ڪري سگهون ٿا ۽ کائنات اڳتي

به وڌي سگهون ٿا.“

ماءُ هن جا لفظ ٻڌا. آخر جو احساس هن جي دل ۾ پيدا

ٿيو ۽ سوچڻ لڳي، ”ڪيئن نه لس ٿي لس ڳالهائيندو ٿو
وڃي!“

”پٽ پري ڪائيندڙ ماڻهو هروڙو ٿورا نه آهن، پر ايساندار
ماڻهو ٻنهي ڪنهن، ”نڪودڪا“ ۽ ”اسان“ کي موجود گدي
ذلت پري زندگي ۽ آئيندي جي بهتر شان مان واري جهوت جي
وچ ۾ پٺل ٻڌي پوندي. سائيو، اسان کي اهو ئي ڪرڻو آهي.“
”جڏهن وڙهڻ جو وقت آهي، تڏهن زخمي ٿيل آگر جي
ملم بتي ڪرڻ تي وقت وڃائڻ ليڪ نه ٿيندو.“ اهو لکڻي
ٻيو آواز ٿيو.

نڪودڪا ۽ ”اسان“ ٿورن تنهن کان اڳ ۾ اسان کي
ڪافي هلڻ ڳڏ پچائڻا هوندا.

جڏهن ڪچهري رخصت ٿيڻ لڳي، تڏهن رات ڌري گهٽ
اڌ وهاسي ۽ ڪي هئي. اول نڪولني اٿيو ۽ ڳڙهن وارن وارو
هن جي پٺيان ويو. نڪودڪا ڪوڪول ۽ نه شا-پٽي پڻ هليا ويا.
ماءُ سبز تان پليٽون کڻڻ لڳي. اڄ ڪم ڪرڻ مان هن کي
دلي سڪون محسوس ٿي رهيو هو. هوءَ خوش هئي جو سڀ ڪجهه
صلح سانت سان پچائيءَ تي پهتو.

”تو ڏاڍو سٺو ڪيو، ٻاويو! ماءُ ڇو.“ ”هو ڏاڍا سٺا
ماڻهو آهن. ڪوڪول دل وارو آهي. ۽ جوان ڇوڪري، ڪهڙي نه
سڃاڻي ۽ سمجهو نينگري آهي! هوءَ ڪير آهي؟“
”ماستريائي، ٻاويل پيار ڪندي ڇو.“

”هن جا مائٽ ڪٿي آهن؟“

”ماسڪو ۾.“ ٻاويل ماءُ جي ڀرسان بيٺي هوندي هن جو
ٻيءَ اسير ماڻهو آهي، لوهه جو واپاري آهي، چڱي خاصي ملڪهت
اٿس. هن ڌيءَ کي گهر مان ڪڍي ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هوءَ هن
هلچل ۾ گهڙي. هوءَ ڏاڍي لڏ ڪوڏ سان ٺهڻي، هن جي هر ڪا
خواهش پوري ٿيندي رهي ۽ هاڻ هوءَ... اڪيلي سر چار چار ميل
پنڌ ڪندي رهندي آهي.“

ماء ڪي ڏٺو ڪو رسو، ڪري جي وچ ۾ ڀلي هو
 پڪ ٿيڪ ڏانهن ڏسندي رهي. پوءِ پڇيائين، ”ڇا هينئر هو
 شهر وٺي؟“
 ها.

هن ڪي ڪر ڀڄ ڪونه ٿو ٿئي؟
 نه، ”پاويل مرڪندي هو.“
 پر وٺي ڇو؟ رات هت مون سان سمهي پوي ها.
 ”اٺين ٿي ٿئي سگهيو. صبح جو ڪو هن ڪي ڏسي وئي
 ها. اها ڳالهه اسان ڪي نه وٺي هن به اها ڳالهه پسند ڪانه
 ڪئي.“

ماء ڪي اڳيون پرڻائيون ياد آهي ويون. دري کان ٻاهر
 آڪندي ڇيائين، ”مان سمهي ٿي سگهان، ٻڌا، ته ان ۾ ڪوڙي
 ڳالهه خطرناڪ يا بي قاعدي آهي. تون ڪو خراب ڪم ته
 ٿو ڪرين؟“

”ماء ڪي پڪ جي هات چلت جي باري ۾ پوري تسڪن
 ٿي ٿي، تنهن ڪري خاطري ڪرڻ ڇڏيائين. پاويل گهڻو سان
 جواب ڏنو. اسان ڪا به خراب ڳالهه نٿا ڪريون ۽ نه ڪنداسين.
 تڏهن به جبل اسان جو انتظار ڪري رهيو آهي. توکي اها حقيقت
 پڻ چڱي ريت سمجهڻ ڪمي.“

ماء جا هٿ ڏڪڻ لڳا. ٿو ڪندڙ آواز ۾ ڇيائين، ”عڏا
 توکي ان کان رڪي وٺندو.“

”نه پڪ ٿرمائيءَ سان جهڙي نوع ۾ ماء چيو.“ مان
 توهان ڪوڙ ڳالهائي نٿو سگهان. امان ڇو نه سگهنداسين.
 هن مرڪيو. ”هاڻي وڃي سمه ٿو ٿڪي پئي آهين.“

هو سمهڻ واري ڪري ۾ هلي وئي. هن ڪي ٿڌ نه
 آئي. پنهنجي پڪ جي جهڙي عمر لاءِ دعائون گهرڻ لڳي. هن دري مان
 ڪري کان ٻاهر اونده ۾ نهاريو. سسڻان انڌري ۾ هڪ اڪيلي
 چرڪريءَ جي ٿڌن جو پري، وڌيڪ پري ٿيندڙ آواز ڪوئا هن

جي هڪن تي هو. هن ڏٺو، هو ڊڄي ٿي، هن جا قدم ٽوڪيا ٿي. هو بي باڪ اڳتي وڌي رهي هئي. ماءُ جي وات مان بي اختيار نڪتو، ”مهايا رحم ڪرا“

(4)

ڏينهن ٻرندا ويا. هر هفتي ٻاويل جي گهر ماڻهن جو مجموعو ڪٺو ٿيندو هو. شريڪت ڪندڙن جو تعداد ڏينهن ڏينهن وڌندو ئي ويو. نشا به هر هفتي ايندي هئي. ٿڌ کان ٿڌ ڪندي، پر ڇهن تي انوکي مرڪ ڪڍي. ماءُ هن لاءِ اوني جوراب آڻيا ۽ پنهنجن هٿن سان هن جي ننگڙن ٻيٽ ۾ پنائين. نشا اول ڪٺو، پوءِ مٿ تي ويهي ۽ گهر لاهي ۽ پائين. مون وٽ هڪ ٽرس هوندي هئي جا ٻن مون تي هر وقت مهربان هوندي هئي. تون به ڪهڙي نه عجيب آهين. اڙ ٺلووفا مزدور رشت ۽ ڪٿن جيوت گهاريندي به وڏي دل وارا آهن، ٺيڪ ۽ راجهارا آهن.“

تون به ڪهڙي ٺيڪري آهين نشا! ماءُ ۽ سو، تو ماءُ ٻيءَ کي ڇڏي ڏنو ۽ تنهنجو سڪ به ويندو رهيو.“

مون کي ان ڳالهه جي گهڻي ڪانهي. هو ماءُ جي ڀرسان ويهي مرڪندي چوڻ لڳي. ”تنهنجو ٻيءَ شرابي آهي، ڏيو ڪٺور دل ماڻهو. منهنجو ڀاءُ به اهڙو ئي آهي. منهنجي وڏي ڀيڻ ناخوش ۽ ڳالهيون ۾ ڪهنڙو. هن پاڻ کان ڪافي وڏي عمر واري مرد سان شادي ڪئي آهي. هو شاعروڪار آهي، شرابي، رڪو روح ۽ پنهنجي زل ڏانهن سراسر بي روايت. مون کي پنهنجي ماءُ سان همدردي به آهي. هر ڀرڻل عورت وانگر مڙس جا ڏل گهاو مٿ مٿ ۾ برداشت ڪندي ٿي رهي. منهنجي دل ڪڏهن ڪڏهن هن سان ملڻ جي لاءِ ڪڍي پهندي آهي.“ ۽ پوءِ ماءُ جي ڪلهن تي هٿ رکي پائين، ”ڪاش، تون اهو محسوس

ڪري سگهن، ته اسان ڪهڙو نه اعليٰ ڪم ٿا ڪريون. پوءِ
تون اسان وانگر هر وقت ڪم ۾ رهڻي سگهندين؟

”مان شايد اهڙي احساس لاءِ حد کان وڌيڪ پوڙهي ٿي
هڪي آهيان- پوڙهي ۽ اڻ ڄاڻ!“

ماءُ ڪيترا ڀيرا ڏٺو ته هاويل ڏاڍي نرمائي ۽ مڏرتا سان
ڊير ڊير تائين نتاشا سان ڳالهائون ڪندو رهندو هو. هوءَ سوچيندي
هئي، ”منهن جا خدا، ائين ٿي پوي ته ڏاڍو سٺو ٿئي ۽ نتاشا
کي تنهن سمجهندي دل ۾ ڏاڍي خوشي ٿيندي هجي.“

ڪڏهن ڪڏهن نتاشا جي بدران شهر مان هڪ نوجوان
الڪڙئي اٿونو وڃ ايندو هو. هو اينڪ پائيندو هو، هن جي
ڏاڙهي وڌيل هوندي هئي. هو سادن روز مرم جي مسئلن تي
ڳالهائيندو هو. گهرو زندگي، رن، واپار، پوليس، روٽي ۽ گوشت
جي قيمت بنسبت، هو دنيا ۾ ٿيندڙ اٽل پٽل، مونجهاري ۽ ٻين
انهن مسئلن تي ڳالهائيندو هو ۽ پيچاڙي ۾ ڇرندو هو
دنيا ۾ ڪجهه به اٽل ناهي، موجوده حالتن کي به بدلائي
سگهجي ٿو.“

شهر مان سائينڪا نالي وڏين وڏين اکين واري چوڪري
به ايندي هئي. هن جي هٿ هٿ مردائي ڀڳ جي هئي. هن ٽي
ٻه ررون پورو ۽ ”اسين سماجواڊي آهيون.“

ماءُ جڏهن اهي لفظ ٻڌا تڏهن گهور وجهي هن چوڪريءَ
ڏانهن نهارڻ لڳي. پنهنجي جوانيءَ وري وقت ۾ هن ٻڌو هو،
سماجواڊين زار جو خون ڪيو هو. هن جي سمجهه ۾ نه ٿي آيو
ته سندس پٽ ۽ هن جا سائي پاڻ کي سماجواڊي هو ٿا سڏائين.
اهي ته محولي آهن.“

جڏهن سڀ هليا ويا، تڏهن هن هاويل کان پڇيو
”هاولوڻا، تون به سماجواڊي آهي؟“

”ها،“ هن ماءُ جي اڳيان سڏو بهي چيو. ”هيو؟“
ماءُ ڊگهو ساھ ڪنيو ۽ چوڪي آواز ۾ چيائين، ”هو ته“

زار جي ڇاڪاڻ ته ماري به وڌائون. اسان کي ان جي ضرورت نه هوندي، هن جو ڀرو ڪهڙي دهر تائين ماءُ کي سمجهائيندو رهيو. ماءُ هن جي منهن ۾ ٽوڙيندي رهي ۽ سوڻ لڳي، هو ڪو به عراب ڪم نه ڪندو هو. ڪابه عراب ڪالهه ڪهڙن جي ٿايل نه آهي.

تنهن کان پوءِ اهو عراب لفظ ڏهرائيو ويو ۽ ماءُ ان تي هري وئي. پر سائينڪا هن کي ڪانه وٺندي هئي. هوءَ سڀني کي سخت ڪم ڏيندي رهندي هئي. هيءُ ڪم ڪريو، هن نه ڪريو. هڪ ڀر پورا هن دل جو اهو ٻڌ ڪوڪول ۽ ٻاويل اڳيان ظاهر ڪيو. ٻنهي کلي ڏنو، سائينڪا جو وهندڙ ٻاويل سان به سختيءَ وارو هو، پر هن جي سخت ڪمري ٻڌي مرڪي ڏيندو هو. اهو ماءُ کي سٺو نه لڳندو هو.

مجموعي ۾ شريڪ ٿيندڙن جو تعداد وڌندو ويو ۽ هو مفتي ۾ به دفعا گڏ ٿيڻ لڳا. جڏهن ماءُ هنن کي اتساهه ۽ چاهه سان ٻاويل، ڪوڪول، سائينڪا، تاشا ۽ اليڪڙي اٺووج جون تقرون ٻڌندو ڏسندي هئي، تڏهن هن کان سڀ ڀڄي انديش وري ويندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن هو راڳ ڳائيندا هئا. اهي راڳ نوان هئا، انهن جون طرزون به نيون هيون ۽ هنن جي ڳالهائڻ جو ڀنگ به نئون هو، هنن جا ٻهرا آهستي ڳائيندي به جوش آهنگ جي بدولت ڳاڙها ٿي ويندا هئا ۽ اخبارن ۾ پڻ هنن جي مزدورن جا ڪارٽا پڙهندي ته محوشي وڃان هو جنسي ٽپڻ لڳندا هئا، نعرا هڻندا هئا ۽ هنن کي مبارڪبادي ڏيندا هئا.

ان طرح ننڍي ڪمري ۾ دنيا ۾ جي مزدورن وچ ۾ ڳانڍاپي ۽ پاڻي جي احساس جنم ورتو. ماءُ جي دل ۾ وسوسا پيدا ٿيا. هن ڪوڪول کي ڀرو، ڪهڙا عجيب ماڻهو آهيو سڀ اوهان جا ساٿي آهن. آمريڪي، يهودي ۽ جرمن. توهان سڀني کي دوست ٿا سڏيو. توهان کي سڀني جو دک ٿو ستائي، سندن

خوشي ۽ اوهان به پاڻي پيارو ٿا ٿيو. ۽
 ۽ جي دنيا اسان جي آهي، ۽ ڪوڪول پنهنجي دستوري
 جذباتي نوع ۾ هون ۽ جي دنيا پورهيتن جي آهي. اسان ذات
 هات، ونگن، ملڪن جي لڙين کي نٿا ڇڏيون. اسان لاءِ
 صرف دوسرو لاشن آهن. دنيا پر جا پورهيت اسان جا دوست
 آهن ۽ دنيا پر جا سوليدار اسان جا دشمن. جڏهن اسين ويچار
 ڪندا آهون ته دنيا ۾ اسان پورهيتن جو تعداد ڪيڏو نه وڌو
 آهي، اسان جي طاقت ڪڏي نه وسيع آهي، تڏهن اسان خوشيءَ
 کان ڦوليا نه سمائبا آهون. ساري دنيا جا سماجواڊي اسان جا
 ڀائر آهن. - آڊيگاد کان وٺي هميشه تائين. ۽

اهو وشواس زور پڪڙيندو ويو ۽ ماءُ کي ان ڳالهه ۾
 سچائي جي جهلڪ ڏسڻ ۾ اچڻ لڳي.
 هر روز منجهان ٺاڻي، ڀاويل سان گڏ هن جو ڪونه ڪو
 ساڻي گهر ايندو هو، ڪتابن مٿان ڪتاب پورا ٿيندا رهيا. جڏهن
 ڪڏهن ڀاويل هوندو هو، اسان کي هڪ اخبار جاري ڪرڻ کپي. ۽
 ۽ اسان جي باري ۾ ڳالهه هلي وئي آهي. ۽ هڪ ڏينهن
 نڪولشي ۽ هيو. ۽ منت پڪڙيو ڇڏي ٿيڻ لڳندي. ۽
 ۽ مڇي چار ۾ لاش لاه ٿي ته ٿيندي آهي، ۽ ڪوڪول
 ڪلندي هيو.

ماءُ کي ڪوڪول ڏاڍو وڻڻ لڳو هو. هو ماءُ جا ڪهاڻا ڪم
 به ڪندو هو، ۽ جڏهن هو ڪيس ۽ آڙا ۽ ڪري مل ڪندو هو،
 تڏهن ماءُ خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪانه ماڻندي هئي. هڪ ڏينهن
 ماءُ پنهنجي پٽ کي هيو، ۽ ڪوڪول کي پنهنجي گهر ۾ کڻي
 رهايون. توهان ٻنهي لاءِ سٺو ٿيندو، اوهان کي هڪ ائي جي پٺيان
 ڊوڙو ڪونه هوندو.

۽ توکي ٽڪليف ٿيندي.

۽ واهه! زندگي پر ته ٽڪليفون سنڌي آئي آهيان. ڪوڪول
 جهڙي سٺي چوڪري لاءِ ٿوري ٽڪليف سٺم ته ڇا ٿيندو؟ ۽

”توڪي جيئن وڏي ٽيٽن ڪرڻ هن جي هٿ رهن تي مون
کي محوشي ٿيندي.“

”ڪوڪول سامان ڪٿي سندن گهر هليو آهيو.“

۱۹۹۳

(5)

هاويل جي گهر کي سڀ ڏکڻ جي ڏکڻ سان ڏسڻ
لڳا. ماڻهن کي هنن جون لڳي لڳي ڳالهون ڪرڻ ٿئي
آڻيون. انواڻ اٿڻ لڳا ته هاويل ڪجهه ڳوٺ ۾ ويڙهو ٺولي
تيار ڪري رهيو آهي. ڳوٺ جا پٺا پٺيون ماءُ کي ست پٽ
جو وهاءُ ڪرڻ جي صلاح ڏيڻ لڳا.

ماءُ هنن جون ڳالهون پٽ کي ٻڌائيندي هئي. هاويل
سڀ ڀاپ ڪلها لوڏيندو هو ۽ ڪوڪول به ڪاڻ لڳندو هو.
هڪ ڏينهن ماءُ چيو، ”اوهان سڀ سٺا نوجوان آهيو،
شراب ٺٽا پيشو، چوڪريون اوهان کي پاڻي عمر ۾ لاه ٺهال ٿي
وينديون. پر توهان آهيو جي هنن ڏانهن ڪو ڌيان نٿا ڏيو.
ماڻهن سمجهن ٿا ته توهان وٽ شهر مان بد چلڻ ۽ چوڪريون اينديون
آهن.“

”سمجهندا رهن،“ هاويل کي قدر نفرت مان چيو.
ڪوڪول مرڪندي چيو، ”پر امڙ تون چوڪرين کي چو
ڪن ٿي سمجهائين ته شادي ڪرڻ معنيٰ سور سائي پٺائڻ،
تڪليلون ملهه ڳنڻڻ؟ پوءِ جرڪو هو شادي ڪرڻ جي سڏ ٿي
نه ڪن.“

”هو سڀ ڪجهه سمجهن ٿيون پر ڇا ڪن؟ سندن لاه
پوءِ ڪهڙو وارو آهي؟ اڳي پوءِ سندن نصيب ۾ اهو ٿي ته
لکيل آهي؟“

”جيڪڏهن ڄاڻين ته پنهنجي قسمت بدلائي سگهن ٿيون،“
هاويل چيو.

توهان جو ڪنهن لاءِ ڪنهن سمجهايو؟ ماءُ ٻچو، هنن مان ڪنهن کي ڇو نه لاءِ پنهنجي گڏجاڻين ۾ گهرايو؟
 ان مان ڪجهه نه ورتو، پاول لاءِ اميدي ڏيکاريندي ٻيو.

اسين ڪرشن ته ڪري ڏيون، ڪوڪول ٻيو.
 ٿوري دير عاشق رهن بعد پاول ٻيو، سچو سچو هوندو
 نظرندو، جوڙا جوڙا لهي نريندا، ڪي شادي ڪري وڃندا،
 انهيءَ آڻهن ۾ مقصد اڏرو رهجي ويندو.

ماءُ سوچ ۾ پئجي ويئي. پاول جي تياڳي خيال کيس تنگ ٿي ڪيو. هن ڏٺو ته هن جي صلاح جي ساڻين، خود ڪوڪول به قبول ٿي ڪئي، پر هن کي به ائين محسوس ٿيو ته سڀ ڪائنات ڊڄا ٿي ۽ ڪنهن به ان سخت روپي جي ڪري کيس دل سان پيار نٿي ڪيو.

هڪ ڀيري جڏهن هوءَ سمون لاءِ لٽي پئي هئي ۽ پاول ۽ ڪوڪول اڃا تائين پڙهي رهيا هئا، تڏهن هن سنهي ٻارنشن پٺيان سندن وچ ۾ ٿيندڙ گفتگو ٻڌي ورتي هئي.
 ”توڪي خبر آهي، مان نتاشا کي پسند ڪندو آهيان، ڪوڪول اوهڻو آهستي ٻيو.

ٿوري دير ترسي پاول ٻيو، مون کي خبر آهي.
 سچ؟

ماءُ ڪوڪول جي اٿڻ ۽ پيار ڪرڻ جو آواز ٻڌو. گڏوگڏ هن جي هڪڙي دردلي سڀني وچان جو آواز به آيو. هوءَ هن ٻيو، ۽ هن به پرڏي ورتو آهي؟
 پاول ٻيو هو.

نون ۽ اهو پائڻ؟ ڪوڪول وري ٻيو هو.
 ها، پاول ٻيو. تڏهن ئي ته هوءَ ميسنگن ۾ نٿي آهي.

ڪوڪول پيار ڪندو سڀني وڃائيندو رهيو. پوءِ پڇيائين،
 ”جڳڙن مان هن کي ٻڌايان؟“

”ها؟“ بندوق جي گوليءَ جيان هڪ لفظ ٻاويل جي زبان
 مان نڪتو. ماءُ ڪوڪول کي پڇندو محسوس ڪيو.

ڪوڪول چيو، ”مان سمجهان ٿو ته جڳڙن ڪنهن
 چوڪريءَ کي پيار ڪئي ته کيس ضرور ٻڌائجي. نه ته ان پيار
 کي ڪا معنيٰ ڪانهي.“

ٻاويل زور سان ڪتاب بند ڪيو.

”۽ تون ڪهري معنيٰ جي مراد ٿورڪين؟“

گهڻو وقت ٻئي خاموش هئا.

”تو کي ان باري ۾ صاف ذهن ڪري،“ ٻاويل چيو.

”انٿوري، ته تون ڇا ٿو ڪرڻ چاهين؟ سمجهه ته هوءَ به

تو کي پيار ٿي ڪري. مان سمجهان ٿو ته هوءَ ٺٽي ڪري، پر

لسان ائين سمجهون ٿا ڪڏهن. توهان شادي به ڇڏا ڪريو — عجيب

جولوا ذهن چوڪري ۽ مزدور مردا پار چمندا، توهان کي وڌيڪ

معنت ڪرڻي پوندي. اوهان جي زندگي به پنهنجي ۽ ٻارن لاءِ

رواجي مانسي آهي ۽ اجهي حاصل ڪرڻ جي ڪشش پئي

پوندي. مقصد لاءِ اوهان ٻنهي ۾ دلچسپي عدم پيدا ٿي ويندي“

وري ٻئي خاموش ٿي ويا. وري به ماڻ جي مهر ٻاويل ٿي

ٿوڙي. ”انٿوري، ان قصي کي اتي رهڻ ڏي، ماڻ ۾ رهڻ ۽ هن

کي تنگ نه ڪر. اهو ئي وڌيڪ ايماندارانه طريقو آهي.“

”تو کي ياد آهي، الڪڙي اٿونو وڃ ڇو هو ته ماڻهو

کي سڳي زندگي بسر ڪرڻ کپي — سارو ڪو خواهه مانسڪ

طرح. تو کي ياد آهي؟“

”سنهون جيئن اسان لاءِ نه آهي. جڳڙن تون مستقبل

سان محبت ٿو ڪرين ته هالوڪي زماني جو هر ڪو سڪ تماڳ —

هر ڪو سڪ، پاڻ؟“

”اهو ڪلن آهي.“

”ٻيو ڪهڙو وارو؟ سوچ ته سڀهن“
 وري خاموشي ۽ اڻڄڻي وڃي. آخر ڪوڪول ٻورو ”اڌ دلم
 بهار ڪري، اڌ دل ڌڪاري - اها به ڪا دل آهي؟“
 ”مان تو کان گور ٻڌان، ٻيو ڪهڙو وارو آهي؟“
 ڪتاب جا ٻيا آئڻ لڳا، ظاهري طرح ٻاويڙ وري ٻڙهن ۾
 مشغول ٿي ويو. ماءُ جون اکيون بند هيون ۽ چوڻ ٻڙن کان
 ٻڃي رهي هئي. هوءَ ڪوڪول تي ترس کائي وڻن لاءِ تيار هئي،
 پر هن کي تنهن کان وڌيڪ قياس پنهنجي ٻيٽ تي آهي رهيو هو.
 وري ڪوڪول جو آواز آيو. ”سو مون کي خاموش رهڻو آهي؟“
 ”انڏيري، ايمانداري؟ جي اها تقاضا آهي.“
 ”ٿيڪ آهي! اسين ان راه تي هانديسين،“ ڪوڪول ٻيو.
 ۽ هوءَ وري وڌيڪ دردباني نوع ۾ ڄاڻين، ”پاشا جڏهن تنهنجو
 بهارو محبت سان ٻوندو، تڏهن تو لاءِ ڪئن ٿيندو.“
 ”مون لاءِ اڳ ۾ ئي ڪئن آهي؟“
 ”سچ؟“
 ”سچ.“

ان رات هوءَ وهائي ۾ منهن لڪائي ته معلوم ڪرستائين
 ڪونڪا گهڙها ڳاڙيندي رهي هئي.
 بستي ۾ سماجوادين جي ڳالهه چوڻ شروع ٿي وڃي،
 جي ڪارخاني ۾ پترا وراهندا هئا. بمفليت ۾ ڪارخاني ۾ مزدورن
 مٿان ٿيندڙ نااعافين ۽ زيادتن جي ايتار ٿيل هوندي هئي. ڏکڻ
 روس ۽ پٽر برگ ۾ هاندڙ مزدور - هڙتال جو سرپستو احوال
 ڏنل هوندو هو، گڏوگڏ مزدورن کي ٻڌي ڪري پنهنجي حقن
 لاءِ لڙڻ جي صلاح ڏنل هئي. انهن بمفليت وڳو ٻوٽو مڇايو، جن
 جي ڪٽائي مٿي هئي، تن انهن بمفليت کي ڏک ۽ نفرت جي
 نگاهه سان ڏٺو، نوجوانن انهن جي دل کولي مرحبا ڪئي ۽
 باقي مزدورن سمجهيو ته بمفليت مان ڪي ڪمن ورتلو، ڪئن
 نه پٽن بستي ۽ ڪارخاني ۾ هلچل ٻڌي ڪري ڇڏي. ماءُ کي

جان هئي ته اهي بمفلمڪ سندس امڪ جي بدولت نڪري رهيا هئا. هوءَ ملوثي اندر ڊڄندي رهندي هئي، گهڻي ۽ انتظاري ۽ وقت گذاريندي رهندي هئي.

هڪ ڏينهن شام جو ڪنهن ماءُ کي اطلاع ڏنو ته ماڻهن کي بمفلمڪ جي باري ۾ پاويل ۾ ڏڪ آهي ۽ رات جو سندس گهر جي تلاشي ورتي ويندي. ماءُ گهٻرائجي ويئي. بنا دير هو ”فيڊيا مازين“ نالي مزدور وٽ ويئي. هو بيمار هو ۽ ڪارخاني ۾ ڪونه ويو هو. فيڊيا مازين به ڪجهه وقت منجهي پيو، پر پوءِ ماءُ کي آڻت ڏنائين ۽ پنهنجي پٽ کي پاويل ڏانهن موڪليائين. ماءُ گهر آئي ۽ سڀ ڪتاب سهيڙي پنهنجي چاتي ۽ سان لڳائي، انهن کي لڪائڻ لاه گهر اندرڪا سلامتي ۽ واري جاءِ ڳولڻ لڳي. پر ننڍڙي گهر ۾ هن کي اهڙي ڪا جڳهه نٿي سمجهي، جتي رهندي ڪتاب تلاشي ۽ هٿ نه آهن. هوءَ ڪتاب ساڻ کڻي گهر ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندي رهي. هن سمجهيو، خبر ملندي ئي پاويل ڪم ڇڏي گهر هليو ايندو، پر هو نه آيو. ماءُ جي انتظاري وڌندي رهي. نيڪ هوءَ راتڻي ۾ ڪتاب ٽپل مٿان رکي، انهن تي ڏهي ويهي رهي، جيستائين پاويل ۽ ڪوڪول ڪارخاني مان آيا، تڏهن ۽ ڪپهرآمد وٽان هڪندي هڪندي پيو. ”توهان کي خبر آهي؟“

”اسان کي خبر آهي،“ پاويل مرڪندي پيو. ”تو کي ڊپ ٿو لڳي؟“

”مان ڊڄان ئي، ڏاڍو ڊڄان ئي.“
”تون ڊڄ نه،“ ڪوڪول پيو. ”ان مان ڪو فائدو نه پهچندو.“

”تو ڇانهه به تيار نه ڪئي؟“ پاويل پيو.
”ماءُ اتي بولي ۽ ڪتابن ڏانهن اشارو ڪري چيائين،“ مان انهن جي ڪري ڊڄي رهي هيس. ”ڇو وقت مان ڏکيس پئي.“
پاويل ۽ ڪوڪول ڪٿڻ لڳا. ماءُ کي ڪجهه آڻت مليو.

پاويل گورا ڪتاب ڪٺا ۽ انهن کي اڪائن لاءِ ٻاهر ميدان ۾ هليو ويو. ڪوڪول ماءُ کي بهلائڻ لڳو. اڳ ۾ پنهنجي ٿول تلاءين ۽ جبل وڃڻ جون ڳالهون ان نموني ڪرڻ لڳو جڏهن ته اهي رواجي ڳالهون هيون، انهن بنسٽ ڳڻتيون ڪرڻ وڃان ٿيون. ”تون ڪهڙي نه عجب ڍنگ سان ٿو ڳالهائين ڪرين. گویا ڪنهن ڪڏهن توکي ڪو نقصان ٿي نه وسايو آهي.“ ڪوڪول اٿيو ۽ ماءُ جي پرسن بهي ڪڍي لوڏي وڃان، ”هڏي ساري دنيا ۾ ڪو اهڙو ماڻهو آهي، جنهن کي ڪنهن ڪو نقصان نه وسايو هجي؟ مون کي ايترا ڏک پهچايا اٿائون، جو هاڻ مان انهن کي ڏک ٿي ٿو سهجهان جڏهن ڪنهن کي نقصان پهچائڻ ماڻهن جي عادت بڻجي ٿي هجي، ته ان لاءِ ڇا ڪيو وڃي؟ انهن کان چند ڇڏائڻ ناممڪن آهي. انهن بابت سوچڻ يا ڳڻتيون ڪرڻ وقت وڃان ٿو آهي. حياتي ئي اهڙي آهي، اهو.“

”شل خدا توکي مک نصيب ڪري.“ ماءُ ٿڌو شوڪارو

پري ويو.

”جهڙڪڏهن مون کي مک ڏهندو ته مان وٺڻ کان اڪار ڪونه ڪندس. پر مان ان جي گهر نه ڪندس ۽ ان جي گولها ڪرڻ جو مون کي وقت ڪونه آهي.“ هو سڄي وڃائڻ لڳو. پاويل ٻاهران موٽي آيو. هٿ ڏوٽي وڃان، ”هو انهن کي ڪڏهن به ڳالهائي نه سگهندا.“ ۽ پوءِ ماءُ ڏانهن مٿس ڪري وڃان، ”جيڪڏهن هنن جي اڳيان ڊچن لڳندين ته هنن جو شڪ ڀڪو ٿيندو ۽ اسان اڃا تائين ڪجهه به نه ڪيو آهي، ڪجهه به نه! توکي سڏ آهي ته اسان ڪو محراب ڪم نٿا ڪريون. سچ ۽ انصاف اسان جي طرف آهي ۽ ان لاءِ اسين جانيون به قربان ڪنداسين. اهو ئي اسان جو ڪٿاهه آهي. پوءِ ڊچن ڇا لاءِ؟“

”مان هاڻ سنڀالي وٺندس، پاشا! ماءُ هٿ کي خاطري

ڏني ۽ پنهنجي نظاري نه روڪي سگهندي ڇيائين، ”جوڪلھن
هو جلد آهي وڃن ته ست ورهه وارو ٿئي.“
پر هو ان رات نه آيا، صبح جو ماءُ ان خيال کان ته
ڪٿي ورهه مٿان لٿيون نه ڪن پاڻ تان پاهي وٺرون
ڪرڻ لڳي.

(6)

تلاشي وٺندڙ لک مهيني کان پوءِ اڌ رات جو آهي
پيدا ٿيا. ماءُ ننڊ ۾ هئي. ان رات نڪولتي، ٻاويل ۽ ڪوڪول
سان اخبار بابت ڳالهائون ڪرڻ آيو هو، تنهن ڳالهائون ويئي
ڪيون، جو ٻاهر ڳرن قدمن جو آواز ٿيو ۽ دروازي تي ڪنهن
لڪ لڪ ڪئي. ماءُ اٿي ڪڙي ٿي، ڏڪندي ڪپڙا پائڻ لڳي.
ٻاويل خود دروازي کولڻ لاءِ آيو. ماءُ کي ڇيائين، تون ٿي
پها تنهنجي طبيعت لک نه آهي.

ٻاويل دروازو کوليندي پيو، ”ڪير آهي؟“
”پوليس وارا ٻاويل کي ٽپهيو ڏيئي اندر گهڙي آيا ۽
هنن جي پٺيان ڊگهو وٽيل ڪارڻ مڃڻ وارو آيسر هو ۽ هن
جي پوئتان وري ٻيا پوليس وارا ها.“

نڀهه ٻاڪڻ پوليس واري، ماءُ جي ڪٽ مٿان ٻي آيسر
کي پيو، ”حضور هي آهي، هن جي ماءُ!“ ۽ پوءِ ٻاويل ڏانهن
هٿ سان اشارو ڪري ڇيائين، ”هي آهي پاڻ.“
”ٻاويل ولاسو؟“ آيسر رعب سان پيو، ٻاويل ڪنڌ
ڌولي ها ڪئي.

”مون کي اوهان جي گهر جي تلاشي وٺي آهي. آٽ،
ٻوڙهي!“

ماءُ ڪپڙا پائيندي پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي، جيئن ڪيس
طاقت ملي. ”هي ڪهڙو معاملو آهي؟ رات جو ماهر آرامي

آهن ۽ هي اهي ٿا ڄاڻائين.

ماءُ ٻيٽ جي ڀرسان، کيس ٻارن وانگر ٻانهون ٻڌي پيا رهي.
 ماءُ پنهنجون ٽڪون ڏيکاريون، محسوس ڪيون ۽ هن ٻڌجي اٿين
 اڳيان اونداهه ڇانوي وٺي.

اوهڻو نڪولڻي ۽ جو ڪڙڪ آواز ڄاڻوشي ۽ ڪونهي آهي،
 ۽ ڪتابن کي زمين تي ڦٽو ڪرڻ ضروري آهي؟
 آفيسر ترشي ۽ نظر سان نڪولڻي ڏانهن نهاريو ۽ پيو واهي
 مان ڪتابن جا ٻيا اٿلائيندو رهيو.
 ماءُ ڏڪڻ لڳي.

ڪجهه وقت کان پوءِ نڪولڻي ڏري ڪرڇ ڪئي،
 ۽ ٻوليس وارا، ڪتاب مٿي کڻي رکيا.
 ٻوليس وارن ڪاوڙ مان نڪولڻي ڏانهن ڏسي، پنهنجي
 آفيسر ڏانهن نهاريو. آفيسر پهر نڪولڻي کي ننهن کان پري
 تائين ڇڏيو ۽ غم ڪاٺي ٻوليس وارن کي ڇڏي، ڇڏو ڪتاب
 مٿي کڻي رکيو.

نڪولڻي ڇپ نه ٿو ڪرين؟ ماءُ ٻن ٻن ۽ ٻيٽ کي
 چيو. هاويل ڪلهي لوڏيا، ڪوڪول ڪنڌ ڇوڪائي ڇڏيو.
 اتي، اها ٻن ٻن ڇاڄي آهي؟ آفيسر خنڪي ۽ سان پيو.
 ماٺ ۾ رهو. هاويل ڪير پڙهندو آهي؟ مان! هاويل چيو.
 ۽ هيءُ سڀ ڪتاب ڪنهن جا آهن؟
 منهنده.

هوا؟ آفيسر عجب مان پيو ۽ پاڻ کڻي ڪري ٿي
 آڇلايائين. پوءِ منڇ کي وڪڙ ڏيئي نڪولڻي ڏانهن نهارو
 ڇڏي، تون اٿندري نڪوڊڪا آهين، ڪوڪول؟
 نڪولڻي اڳتي وڌي پيو، ها!
 ڪوڪول پنهنجو هٿ وڌائي نڪولڻي کي ڪلهي کان
 ڇڪي پٺيان ڪيائين.

من ڇڪ ڪئي آهي، مان اٿندري آهيان. آفيسر

نگولشي ۽ ٽي ٽڪي ڪري نظر وڌي ۽ پنهنجا ڪاغذ ٽپائڻ لڳو.
 پوءِ چيائين، ”نڪودڪا هن ڪمان اڳ ۾ راجهن تي سڀين ڪري
 ڪڏهن تنهنجي تلاشي ورتي ورتي آهي؟“
 ”ها، رڳو ٻن ڏينهن ۾ سڙائون ۽ منهنجي تلاشي ورتي ورتي
 هئي. اتي پوليس مون کي ”مسٽر“ سان مخاطب ڪيو هو.“
 ”ايسر“ اڳ چئي، هٿ کي مهڻو ۽ ڏند ڪڍي چيائين،
 ”مسٽر ها نڪودڪا، توکي خبر آهي ته ڪارخاني ۾ ڪوڙا
 بدعاش بداخلاقيءَ جو پرچار ڪندڙ پمفليت ورهائيندا رهن ٿا.“
 ڪوڪول ڪو جواب ڏئي ئي ڏئي، تنهن ڪمان اڳ ۾
 نڪولشيءَ جي ڏڙڪ چئي ڏنو، ”اسان پنهنجي ماري عمر ۾ بدعاش
 هينئر هتي ئي ڏلا آهن.“

هوڏاري سنائو چائيندي ويو. ماءُ ڏڙ ڏڙ ڪنڻ لڳي.
 ”ايسر حڪم ڏنو، هن ڪٿي ڪي هتان وڃي!“
 ۽ پوليس وارا نڪولشيءَ کي پڪڙي ڏولڏار بند وٺائي
 ۾ وٺي ويا. اتي نڪولشي زين تي زور سان لت هڻي پيو، ”مون
 کي ڪوٽ ته ڪٿڻ ڏيو!“
 ايتري ۾ پوليس ڪمشنر پاهرين ميدان مان اندر آيو ۽
 چيائين، ”اتي ڪجهه به ڪونهي. اسان ڏيڍ ڇاڇ ڪئي.“
 ”مون کي اها خبر هئي،“ ايسر چيو. ”هٿ ڪو آزمودگار
 شخص آهي، تنهن ۾ ڪو شڪ نه آهي.“
 ماءُ ڊڄندي ڪڍندي ايسر جا لفظ ٻڌا. هن ايسر جي
 شخصيت ۾، ماءُ کي ماڻهن جو بي رحم دشمن ڏسڻ ۾ آيو. هن
 سوچيو، ”نڌهن اهڙي شخص آهي، جنهن کي سندس هٿ ۾ هن
 جي سائين ڪاٺڙاڻو آهي.“
 ايسر جو ڪڙڪندڙ آواز آيو، ”مسٽر ائڊوري نڪودڪا،
 مان توکي گرفتار ٿو ڪريان.“
 ”ها جي ڪري؟“ ڪوڪول بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي
 پيو.

”اهو مان توکي ٻوڏ ٻڌائيندس،“ آفيسر حاکمائي ڊگ سان چيو. ٻوڏ ماءُ ڏانهن نھاري پڇيائين، ”تون لکڻ پڙهڻ ڇڏين؟“

هاويل جواب ڏنو، ”نه.“

”مون توکان نه پڇيو،“ آفيسر ڏڪار مان چيو ”پڙهي، تون ٻڌاء، لکي پڙهي ڇڏين؟“

ماءُ پنهنجي نفرت جو جذبو روڪي نه سگهي. سڌو پيھندي اکيون ٽوٽاري ڇڏين، ”اڙيون ڇوڻو ڪرين؟ تون اڃان نوجوان آهين. توکي خبر نه آهي ته مصريت پاڻ ڏک ڇڏيندو آهي.“

”اٺو، ٿڌي ٿي،“ هاويل ماءُ کي اڏو ڪيو.

ڪوڪول دستوري مرڪز رکندي چيو، ”هن معاملي ۾، اٺو، پنهنجي دل ڏندن وچ ۾ قابو رکڻي پوندي آهي.“

”ترس، پاشا!“ ماءُ رڙ ڪئي ۽ ٻوڏ مٿي ڏانهن وڌي آفيسر کي چيائين، ”تون هن طرح ماڻهو ڪسي ڇوڻو وڃين؟“

آفيسر اٿي بيٺي ٻيو، ”ماڻ ڪر، ان سان تنهنجو ڪو واسطو نه آهي.“ ٻوڏ حڪم ڏنائين، ”هن کي وٺي اچو.“

نڪولائي کي ڪري اندر آندو ويو.

”صحيح ڪرا“ آفيسر ڪاغذ اڳيان ٽهلائي حڪم ڏنو.

ماءُ هر ڪنهن کي صحيح ڪندو ڏسي رهي هئي. هن جو جوش ٿڌو ٿي ويو هو ۽ هن جي اکين ۾ بي عزتي ۽ بي وسيءَ جا ڳوڙها پر جي آيا. اهڙا ڳوڙها هون وڻهه ورهيه پري کان ٻوڏ

به ڳاڙيندي رهي هئي. پر ڪجهه وقت کان انهن ڏکونيندڙ ورهن کي وساري ڇڏيو هئائين.

آفيسر هن ڏانهن انتها نفرت سان نھاري رهيو هو. ٻوڏ ان ڏڪار جو اظهار ڪندي چيائين، ”پڙهي، سانت ۾ رھو. نه ته

ايندڙ وقت لاءِ تو وٽ لڙڪ باقي نه رهندا.“

”ماءُ وٽ هر ڪنهن ڳالهه لاءِ ڳوڙها هڪٻا حاضر آهن؛“

ها، هر ڪنهن ڳالهه لاءِ اڄ ڪڏهن توکي ماءُ آهي، ته اها
حقيقت هوندي هوندي هوندي.

آلوسر پوليس ڪمشنر ڏانهن حاڪمائي رعب سان نظر
وجهندي هيو، تنهنجي حد ۾ ماڻهو ڏاڍا بي پرواهه ٿي ويا آهن.
پوليس ڪمشنر جو ڪنڌ هيٺ جهڪي ويو.
هائي هاوا آلوسر حڪم ڏنو.

هنن جي علمي ذهن کان پوءِ پاول پالهن پڙي ڪري
۽ پيار ڪندو رهيو. آخر نهايت مابوسي واري انداز ۾ بيانين،
تون ڏسڻ ٿي. اهو سڀ ڪيئن ٿيندو آهي. مون کي بي عزتو
ڪري، پٺيان وڃي ويا.

ڪري ۽ ٽڙيل پڪڙيل سامان ڏانهن ڏسندي، ماءُ پڻ پڻ
ڪئي، دلچاهه ڪري، توکي به وڃي ويندا. پلا نڪولڻي هنن سان
ان طرح جو ڳالهائون؟

هو شايد دل ۾ گهٻرائجي ويو، ٻي صورت ۾ هنن سان
ڳالهائڻ ناممڪن آهي، هو ڪا ڳالهه سمجهند ٿي ڪونه.
ٿوري دير ماڻ رهڻ کان پوءِ ماءُ هيو، هنن تنهنجي
بي عزتي ڪئي؟

ها، مون کي به منهنجن سائين سان ڳڻ وڃڻ ڪهي ها.
ماءُ کي ائين ڏسڻ ۾ آيو ته پاول جي اکين ۾ ڳوڙها
چاڪي رهيا هئا. هٿ جو درد محسوس ڪندي، هن کي پاپس
ڏيڻ جي ارادي سان ماءُ هيو، ٿورو وقت نرس. توکي به
وڃي ويندا.

ياڻين ته ضرور ٿيندو ٿي.

ماءُ ڏک مان هيو، تون ڪهڙو نه ڪٽور آهين، پاشا
تون جهڪر ڪڏهن ڪڏهن مون کي ڏي نه ڏين! مان جهڪر
ڪا پوائتي ڳالهه ڪريهان ته وري تون ان کان بدتر ٿو مٿائين.
پاول ماءُ ڏانهن نهاريو، ٿورو ويجهو وڌي نرمائي سان

ڇاٽين، "اڙو، مان توهان ڪوڙ ڳالهائي نٿو سگهان. توکي صدمي
سهن تي هري رهن ڪري."

(7)

پني ڏينهن صبح جو خبر پئي ته اڳين رات 'هيوڪن'
'سيميوليور' 'سومور' 'فيڊيا مازين' ۽ ٻين ساٿين جي تلاشي
۾ ورتي وئي هئي. فيڊيا مازين ٻاويل جي گهر اچي جنهن جوش
خروش سان تلاشي وٺندڙن جي بدتميزي خلاف ڳالهائين، تنهن
ماءُ کي نڪولشي جي هلت جي باد ڏياري ڇڏي. هن جي
وهڻ بعد ماءُ پٽ کي هيو، "ڏسجان وٺو، جلد هيءُ جوشملو
جوان ۾ اٿندڙي ۽ نڪولشي جي جاءِ وٺندو."
ٻاويل ڪوبه جواب نه ڏنو.

انهيءَ مهل راتين ٻاويل جي گهر آيو. هن ايندي ئي ماءُ
کي پنهنجاپ سان هيو، "اڙو هڪ ڪوپ ڇالو!"
۽ هيو ٻاويل کي ڇاٽين، "ڏس هاڻ! مان توهان صاف
صاف نموني ڳالهائون ڪرڻ ٿو ڇا؟ ان. مان توکي ڏسندو رهيو آهيان.
تنهنجو ڏنگ ٻين کان فرالو آهي، تنهن ڪري هنن جو ڏيان
تو ۽ لڳو رهي ٿو. مان به علحدگيءَ روش جو ماڻهو آهيان، تنهن
ڪري هنن جو مون ۾ شڪ رهندو آهي. ماڻهن ۾ تنهنجي ٻاري
۽ سس پس ٿيڻ لڳي آهي. اسان جو زميندار توکي لادين سمجهندو
آهي. تون گرجا ۾ به نه ويندو آهين ۽ وري مٿان اهي پمفلٽ
تون ئي ته ڪڍيندو آهين؟"

"ها، ٻاويل مختصر جواب ڏنو.

"ڇا ٿو چئين؟" ماءُ رنڌائي مان چوندي آئي. "تون اڪيلو
ته نه آهين؟"

ٻاويل کائي ڏنو. راتين جي ٻين تي به مرڪ ڊوڙي آئي. ماءُ
کي هنن جي ان وهنوار تي هڻ لڳي ۽ هو موٽي رنڌائي ۾
هلي وئي.

“اهي به ذات سٺا آهن. اهي ماڻهن ۾ اتساهه لوڪن ٿا.
پارنهن ٺهڪتا آهن.”

“مون سڀ ٻڌو آهيان. ڪڏهن اهي اهڙا صاف نه هوندا
آهن. تنهن هوندي به اهي اسان جي ڳڻي رهندي ٿا ڪن.
رائين مرڪو ۽ وري ڀائين، ۽ اها ٿلاشي، ان مون
کي اوهان ڏانهن مائل ڪيو آهي. توهان جانباڙ شخص آهيو.
ڪوڪول ته لوهه جو ٺهيل ٿو لڳي، موت به هن کي ٻيچاري نٿو
سگهي، تنهنجو مون ۾ ڀروسو آهي؟”

پاويل ڪنڌ ڌوڻي ڇڏي، “منهنجو تو ۾ ڀروسو آهي.”
“ڏس، منهنجي عمر چاليهه سال آهي، توکان ٻيڻي. مون
کي دنيا جو توکان گهڻو وڌيڪ آزمودو آهي، مان هنن به ڪافي
ڪيا آهن. مان پنهنجي شخصي آزمودي جي آ. تي ڇڏي سگهان
ٿو ته ماڻهن کي پنهنجي زندگيءَ تي اختيار نه آهي.”
ماءُ چانهه ٺاهي ڪري ۽ کڻي آئي.

پاويل پانهون ٻڌي ۽ واري پاسي کان ٻڌي ڪري ۽ اڄ
ويج ڪرڻ لڳو. هو سمجهندگيءَ سان ڀائين، “ليڪه آهي، اسان
جي زندگي بي انصافي ۽ مصيبت تي ٻڌي ويئي آهي. هر ماڳي
وقت اها بي انصافي ۽ مصيبت اسان کي غفلت جي غفائن مان
سجڻ لڳي. ٿيڻ جو سڌ ڏئي ٿي. ۽ هو ڪن ۾ ان کي بدلائڻ جو
احساس پيدا ٿئي ٿو، آهستي آهستي وڌيڪ کان وڌيڪ ماڻهو
ساڳيءَ ريت سوچڻ لڳن ٿا. اڀياس ۽ آزمودي مان اهو رستو
نڪري ٿو آهي، جنهن مان زندگي بدلائي سگهجي ٿي.”

رائين مرڪندي ڇڏي، “تون اها نٿو آهين، ان آزمودينگار
تون ماڻهن کي نٿو مڃائين.”

پاويل گهٽ ٿي ويو، “اسان کي ننڍو وڏائي ٻاهت نه
ڳالهائڻ ڪو. اسان کي ڏس گهرجي ته ڪنهن جا ويچار وڌيڪ
مڃجڻ آهن.”

”نه تون ۽ ادين ته ايشور نسبت به اسان کي لڳيو ويو آهي. مان به ائين ٿو موان ته مذهب اسان کي ڇڏيو آهي.“

ماء کي سڌ هئي ته پابل ملهن ايشور ۽ مذهب بابت ڳالهائيندو، تڏهن گهڻو ڪي اهڙو هوندو، جنهن مان سندس جذبات کي ڇوٽ رهندي. سو توت ۽ ٻي ڏٺائين، ”تون جڏهن ايشور نسبت ڳالهائين ته ڌيان رکندو ڪر ته ڇا نه ڳالهائين. توکي پنهنجي مقصد جو پل آهي. سڌ مون مڙهيءَ وٽ مصيبت ۾ ڪهڙو سهارو رهندو. جهڪڻ تون منهنجو ايشور به مون کي ڏين؟“

ماء جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا. هوءَ ڪوپ ماسروڻ ڏوٺي وهي هئي ۽ هن جا هٿ ڏڪي رهيا هئا. ”اهو، تو اسان کي پوريءَ ريت نه ڏٺو آهي.“

”مون کي معاف ڪر، امڙا“ رئين جهڪي گهڪهي آواز ۾ چيو، ”مون کان وري ويو ته تون ٻڌي آهين ۽ پنهنجا ويچار بدلائي ٿي سگهين.“

”مان تنهنجي ان ايشور کي گوت وڌ نه ڳالهائيندس.“

پابل چيو، ”جو سٺو سڃاڻهو ايشور آهي، جنهن ۾ تنهنجو وشواس آهي. مگر مان ايشور بابت اهڙا خيال نٿو رکي سگهان، جنهن کي لک طور ڪتب آڻي، پادري هر وقت اسان کي ڊيڄاريندا ڏسڪائيندا رهندا آهن ۽ جنهن جي نالي ۾ اسان مٿان ڇند سرمايه دارن جون خرافاتون مڙهندا رهندا آهن.“

”بلڪل صحيح!“ رئين مير تي مڪ هڻي چيو، ”هنن اسان جي ايشور جي صورت ئي بگاڙي ڇڏي آهي ۽ هنن هر ڪنهن ۾ رخ اسان خلاف ڪري ڇڏيو آهي. ايشور اسان کي پنهنجي روپ ۾ پنهنجي پسنديءَ موجب ٺاهيو جوڙيو. تنهن ڪري انسان هن جي روپ جو عڪس آهي. پر اسان کي ته جهنگلي جانور بڻايو ويو آهي! امڙا، اسان کي پنهنجو ايشور بدلائڻو پوندو.“

گرجائن ۾ ايشور مٿان ٻيل ڊر اسان کي ڏوٺي صاف ڪرائي پوندي.
هنن ايشور جو سروب بگاڙيو آهي، ان لاءِ ته جهڻن هو اسان جي
آتمائن کي فاس ڪري سگهن.

رائين هڪ هڪ لفظ صاف، وٺي، جدا جدا ڪري ٿي
ڳالهائون. هن جي تقرير جو هر هڪ لفظ ماءُ جي هڪن تي ترڪي
جيان ٿي لڳو. هوءَ پريشان ٿيندي ويئي. هن جي دل ٻڙا سان
پرچندي ويئي ۽ جڏهن رائين ڳالهائڻ بند ڪيو، تڏهن ماءُ
پنهجو ڪٽ لوڏيندي چيو، ”مان اهڙيون ڳالهيون ٻڌي سهي
ٿي سگهان.“ ۽ هڪ ٽڪري ٽڪري رڌڻي ۾ هلي ويئي.

رائين چيو، ”ڏس ٻاويل، ايشور جو مقام دماغ ۾ نه،
دل ۾ آهي ۽ دل ۾ ئي ڪنهن ڳالهه جي ڪنجائش ڪانهي.“
پر دماغ تي صحيح سوچ ويچار ٿي انسان ذات کي چڙڪارو
بخشندو.

”سوچ ويچار انسان کي طاقت نٿو بخشي.“ رائين زوردار
انداز ۾ چيو. ”مان توڻي ٻڌائي ٿو چڱيان. طاقت دماغ مان نه
دل وٽان ئي ملي.“

ماءُ ڪپڙا بدلائي، عبادت کان سواءِ ٻيئي ٻئي. هن پاڻ
کي پريشان ۽ دگ محسوس ڪيو. رائين کي اول هن سائو ۽
ڊگهي نظر وارو سمجهيو هو، پر اڃانڪه هن لاءِ سندس ذهن ۾
نفرت جو جذبو بيدار ٿي اٿيو.

”لادين! ڏهريو! هو هٿ چيو آيو؟ هاڻ ته هن کان
ڪٿارو ڪري نه سگهيو.“ ماءُ سوچندي رهي.

رائين جو آواز وري گونجي اٿيو. ”منهجا لفظ ياد رکو.
جيڪڏهن ايشور دل مان نڪري ويندو ته دل ۾ هڪ گهاءَ
پئجي ويندو تنهن ڪري ضروري آهي ته نئون وشواس پيدا ڪجي.
هڪ اهڙي ايشور جي تخليق ڪجي جو بيمل نه هجي، جو
جڳي جوڌو نه هجي پر عشق جو دوست هجي.“

انهي جو بحث مباحثو جاري رهيو، گویا ٻئي هڪ ٻئي

سان لفظي مله وڙهي رهيا هئا. پاول ڪمري ۾ ٽڪڙ وڇ وڇ ڪري رهيو هو، زمين هن جي پيرن جي دهاڪ ڪڍان ڏڏڻ ٿي لڳي. جنهن مهل هن ڳالهائڻ ٿي ته ٻيا سڀ آواز ڊگهي ٿي ويا، پر راتين جي سائينگي آواز مٿان گهڙيال جي ٿڪ ٽڪ ۽ پنڊپوهر جي لڏڻ جو آواز صاف پڏڻ ۾ ٿي آيو.

ماءُ کي ننڊ ڪڍي ويئي ۽ هن راتين جي ڏهن جو آواز نه ٻڌو.

پر هو جلد جلد ايندو رهيو. جيڪڏهن پاول جا ساٿي حاضر هوندا هئا ته هو هڪ ڪنڊ ۾ مٿس ڪري ويٺو رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن هتي ڏيندو هو. ائين برابر آهي ۽ هڪ ڀيري پنهنجي ڪنڊ ۾ ويٺو، سڄي ڏانهن نهاريندي گهٽير آواز ۾ ۽ ائين، اسان کي اهو ڪجهه چوڻ ڪري، جيڪي آهي، جيڪي ٿيو آهي تنهن جي اسان کي ڪا ڄاڻ ڪانهي. جڏهن ماڻهو آزاد ٿيندا، تڏهن هو پاڻي ڏسندا ته سندن لاءِ ڇا بهتر آهي. اوهان سڀ ڪتاب هنن جي هٿن ۾ ڏيو، هو پاڻي پنهنجي لاءِ جواب ڳولهي لهندا، ان تي ايمان رکڻ.

پر جڏهن پاول راتين اڪيلا هوندا هئا ته هن جي ڊگهي تقرير شروع ٿي هئي. ماءُ ڇپ واپ پڙهندي رهندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن هن کي ائين لڳندو هو ته ويڪرن ڪلهن ۽ ڪاري ڏاڙهي ۽ وارو ڪڙمي ۽ سندس ڄاڻو جوان پٽ هتي انڌا بڻجي پيا هئا. ان ننڍي اونڌاهي ڪمري ۾ هنن روشنائيءَ لاءِ هٿوراڙيون ٿي هنيون، ائين ٿي نظر آيو ته هو زمين تي ڪري، رڙهيون پئي رهيا هئا. پر هنن نه وشواس وڃايو هو ۽ نه نااميد ٿيا هئا. هوءَ هنن جي ڪڙڪدار ۽ خطرناڪ لفظن تي هري ويئي هن جيٽوئيڪ راتين کي ٺاهيند ٿي ڪيو، تڏهن به هن لاءِ سندس دل ۾ نفرت نالي ڪا شيءِ به ڪانه رهي هئي.

هوءَ هن تي هڪ دفعو ڪوڪول وٽ جبل ۾ ڪهڙا ۽ ڪتاب ڪڍي ويندي هئي. هڪ لڳا کيس هن کي ڏسڻ ۽ ساڻس

گالهائڻ جو مولعو ملو. گهر اچي اٿس مان ڇڏين، هوائي
 به اٿس ويٺو آهي، ڇڻ گهر ۾ آهي! هو هر ڪنهن سان مٿي
 ويٺو ٿو هلي ۽ سڀ سائنس ۽ ٻيا ڪن. هن جي تقدير
 ڪڙي ۽ ڪساري آهي، پر هو پاڻ اهڙي ڏيکاري ٿو ڏئي.
 هر ڪنهن کي ان ريت هال ڪهي، راندين ڇڏي. اسان
سڀ مصيبت ۾ وڪوڙيل آهيون، اسان مصيبت جو سامهون ڪٽڻ
ڳا، مصيبت جا ڪپڙا ٿا پايون - پر اسان کي ان تي ڪو ڌيان
 ڏيڻ نه ڪبي. سڀ ماڻهو انڌا نه آهن، ڪي پنهنجو پاڻ کان
اڳيون پوري ٿا ڇڏين، جيڪڏهن ڪو ان باري ۾ اڻ ڄاڻ آهي
تسهن کي سڀ سڻو ٿو پوي.

(8)

ٻاويل جو گهر ماڻهن جو وڏو کان وڏو ڌيان ڇڪائيندو
 رهيو. جيتوڻيڪ هنن جي دلچسپي ۾ شڪ ۽ حڪمران جو جذبو
 شامل هو، تڏهن به اهو بستيءَ جي ماڻهن جي نگاهن جو مرڪز
 بڻجي پيو. ماڻهو ٻاويل وٽ شڪايتون ڪڍي ايندا هئا. ڪو
 جهيڙو جهڻو ٿيندو هو ته به ڌريون ٽپري لاهن هن وٽ اينديون
 هيون. ٻاويل به ماڻهن ۾ ڪاٺي دلچسپي وٺندو رهندو هو ۽ هو
 آهستي آهستي ماڻهن ۾ پيارو ٿيندو ويو.

ماءُ پٽ کي عزت پائيندو ٿي، نهايت خوش ٿيندي هئي.
 ڪارخاني جي پٺيان ڪاٺي پري تائين ڏهن (دلدل) ٺهڻ
 هئي. اونهاري ۾ ان مٿان ٻيلو ۽ سائو ڄارو ڄمي ويندو هو ۽ ان
 منجهان مڇر ٺڪري ماري پستيءَ ۾ پڪڙجي ويندا هئا ۽ انهن
 جي بدولت بخار ٺهڻ لڳندو هو. اها ڏهن واري زمين ڪارخاني
 جي ملڪيت هئي ۽ نهن منجهان ان منجهان ٺاڻو حاصل ڪرڻ
 لاءِ ان کي صاف ڪرائي ان ۾ فصل پيدا ڪرڻ جي رٿ بڻائي.
 منجهان مزدورن کي ٻڌا. ته ڏهن جي صاف ٿيڻ سان بستيءَ جي
 عام حالت ۽ صحت سڌرندي ۽ حڪم ڪڍبا آهن ته سندن ڪمائيءَ

وت آيو، ڇيائين، ”هل! آهجو ڪارخانو اتي ڪڍو ٿيو آهي! هنن توکي ڏاڍو آهي، ”سزو“ ۽ ”ماءُ وٽن“ جي ڪالهه تو وٽ آيا هئا، پوءِ ٿا ته تون ئي سڀ ڪجهه چڱيءَ ريت ڏسڻ هائي سگهن ٿو.“

هاويل ڇپ ڇپ ڪپڙا بدلائڻ لڳو.
 ”زالن جو انبوهه به ڪڍو ٿي ويو آهي. هو رڙيون ڪري رهيون آهن.“

”مان به هلندس!“ ماءُ خيال ظاهر ڪيو. ”تون لڳ ڌڻ آهين، ۽ هو ڇا ٿا ڪن؟“

”هل!“ هاويل مختصر جواب ڏنو.
 هو ڪارخاني ۾ پهتا ته ڏٺائون ته سڀ مزدور احاطي ۾ جمع هئا. ڏاڍو شور غل مٽو پيو هو. هاويل کي ايندوڏسي ڪنهن رڙ ڪئي، ”ولاسو اچي رهيو آهي!“

”مزدور هاويل کي جهلي اڳيان وٺي ويا. ماءُ اڪيلي پٺيان رهجي ويئي. رائيڻ پئي رهيو هو، ”اسان کي پئسن لاءِ نه انصاف لاءِ لڙڻ ڪهي. اسان جا پسا به مشنجر جي پئسن جيڏڙا آهن، ويندي اسان جا ذرا وڌيڪ گهرا آهن. جو اسان جي پئسن لاءِ وڌيڪ رت ٿو وهي ۽ مشنجر جي پئسن لاءِ ٿورو. اها ئي حقيقت آهي.“
 ”سچ ٿو چئين رائيڻ!“ ڪنهن چيو.

”ماٺ ڪيو! ولاسو اچي ويو آهي!“ ڪنهن ٻئي چيو.
 سڀ خاموش ٿي ويا. هاويل تقرير شروع ڪئي، ”سائيو!“
 ماءُ پري کان ڏٺو، هاويل جو چهرو زرد ٿي ويو هو ۽ هن جا ڇپ ٽڙڪي رهيا هئا. هوءَ ٻيڙي کي ڇڏيندي پٺ جي ڀرسان اچي بيٺي.

پنهنجي اڳيان ماڻهن کي يڪمشت پٺل ڏسي هاويل جي خوشيءَ جو ڪرانت نه هو. ڪن ساعت لاءِ هن جو گلو گهٽجي ويو. هن پنهنجي دل ۾ هنن اڳيان لاڙي رکڻ ٿي چاهي.
 ”سائيو!“ هن وري چيو. ان لفظ مان هن طاقت ۽

حوصلو حاصل ڪيو. "اسان ماڻهو آميون جهڙي ڪارخانا ۽ ديولون ٺاهيندا آهيون، زندرون اندر دا آهيون، مڇتا ڪيوندا آهيون، راند ڪيا ۽ دڪانون جوڙيندا آهيون. اسان اها طاقت آهيون، ڇا دنيا جي ماڻهن کي ڇڏڻ کان مرڻ تائين ڏارائدي ۽ خوش رکندي آهي."

"اهائي اٿل حقيقت آهي! راتين ۾."

"جنهن کي اسان سڳم ۽ اڪرا ۽ زندگي ۽ ۽ پئسي سمون. ڪير تو اسان جي پرواهه ڪري؟ ڪير تو اسان جي پٺڻي ڇڏي؟ ڪير تو اسان کي انسان سمجهي؟ ڪير نه ته اهو ڪير نه ته! ماڻهن جي ابوهه ڏهرايو."

هاويل پاڻ سنڀاليندي سلس ۽ سائينڪي نموني ڳالهائيندو هو. ماڻهو اڃا به وڌيڪ ويجهو وڌندا آيا، هاويل چوندو رهيو، "اسان نيسٽائين بهتر زندگي حاصل ڪري نه سگهنداسين، جيستائين اسان هڪ ٻئي کي سائي نٿا سمجهون، دوستن جو برادري نٿي هڪ ئي منڀاڻه ۾ حق لاه لڙڻ جي خواهش نٿا رکون." ڪم جي ڳالهه ڪرا! ماءُ جي پٽن مان ڪنهن ۾ هو.

"وڃ ۾ نه ڳالهه! خاموش ره! ٻيو مان جدا ڇو هنڌن تان به آواز آيا. اڪيچار انهن ڳالهه تان مان هاويل ڏانهن نڪتل ٿيون."

"ساجواڊي آهي، بي وقوف ڪونهي! سڳم راند ڪيو. مان تو ڇوڏان، چرئت ۽ حشمت مان تو ڳالهائي! ماءُ جي ڪلبن تي ٽڪيون مڻدي، هڪ ٻي کي لڳڙي مزدور ڪيو. وقت آيو آهي، ماڻهو، ڇو اسان ان ڀيڄي طاقت خلاف اٿي کڙا ٿيون، ڇا اسان جي محنت تي جي رهي آهي. وقت آيو آهي جو اسان پاڻ کي ڀڄايون، اسان کي پنهنجي سمجهڻ کڻي نه اسان کان سواءِ ٻيو ڪوبه اسان کي ڀڄائي نٿو سگهي، هڪ

سڀي لاءِ ۽ سڀ هڪ لاءِ! اهو اسان جو بابت هوندو، جيڪڏهن
اين دشمن کي ناس ڪرڻ لاءِ آهيون!

”بيچ ٿو وري،“ مانجواڻن ۽ ٻيو ۽ هڪ هئا ۽ لوڏهائين.
”اسان کي مشيهر کي ٻاهر ڏيڻ کپي،“ هاويل ۽ ٻيو.
”اسان کي هن سان ڪالهائين کپي.“

مزدور سس پس ۽ راڙهي ڪرڻ لڳا ته ڪير مشيهر کي
ڏيڻ وڃي، ماءُ پنهنجي پٽ ڏانهن ڏٺو. هوءَ فخر سان پرڃي
ويئي. مزدور پٽ کي عزت ڏيئي رهيا هئا، سندس صلاح قبول
ڪري رهيا هئا.

ليٽ صلاح ٻڌي ته سيزوو، رائيڻ ۽ هاويل مزدورن جي
ٻارن مشيهر سان وڃي ملاقات ڪن. هو وڃڻ تي هئا، جو مشيهر
ٻارن ٻاهر نڪري آيو. مزدورن هن کي مان ڏيڻ لاءِ پنهنجا ٽوپلا
لاڻا. مشيهر وڌندو هاويل ۽ سيزوو جي اڳيان اچي بيٺو. مزدورن
۾ عجب سانت ڄاڻجي ويئي.

”هن انبوه جو مطلب ڇا آهي؟“ مشيهر چيو. ”اوهان
سڀني ڪم جو بند ڪيو آهي؟“

ڪجهه دير لاءِ سناڙو ڇاڻو رهيو. پوءِ هاويل اڳتي وڌي
سيزوو ۽ رائيڻ ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”اسان ٽن کي سڀني
سائن اختيار ڏني آهي ته اوهان کي هڪ سيڪڙو لاڳو ڪرڻ
ڏيڻ رد ڪرڻ لاءِ چون.“

”ڇو؟“ مشيهر هاويل ڏانهن ڏسڻ کان سواءِ پڇيو. ”اسان
ها واجب ٿا سمجهون،“ هاويل ڏيان جواب ڏنو.
”سڀ ڏيڻ جي صاف ڪرائڻ جي رٿ ۾، توکي پنهنجي
لوٽ ڪسوت ٿي نظر اچي ۽ مزدورن جي ڪا پلائي ٿي ٿي
۾ اچي؟“

”ها!“ هاويل چيو.

”تون به ائين ٿو سمجهين؟“ مشيهر رائيڻ کان پڇيو.

”ٻاڪل ساڳيءَ طرح!“

” ۽ تون، رڃ مڙس! ” مشهر سڙوو ڏانهن ٺهاريو.
 ” مان به ڇاهريان ٿو ته اسان جا پيسا اسان وٽ رهن. ”
 مشهر انهيءَ تي سرسري نظر وجهي وري هاويل ڏانهن
 ڏسندي چيو، ” تون جن مان سمجهو ٿو معلوم ٿين، تون منهنجي
 رٿ جي اهميت ڇڏي سمجهين؟ ”
 هاويل زوردار ذريع ۾ چيو، ” جهڪڻ من ڪارخاني جي
 خرچ تي ڏهن صاف ڪرائي وڃي ته اسان کي ڪو اعتراض
 ڪونهي. ”
 ” ڪارخانو ڪا خيراني جماعت ڪانهي، ” مشهر خشڪ
 نوع ۾ چيو، ” مان اوهان کي ڪم ٿو ڏيان ته هڪدم ڪم
 تي چڙهوا. ”
 ” هو وڃڻ لڳو، ماڻهن ۾ اعتراض جي سلسلي ۾ ٽوڻ لڳي.
 ” ڇا؟ ” مشهر روڪجي پڇندي پڇيو.
 سڀ خاموش هئا. پريان آواز آيو، ” تون وڃي پنهنجي
 ڪم کي لڳ. ”
 ” جهڪڻ پنڊراينز منتر جي اندر اندر اوهان ڪم
 تي لڳا ڇڏيو ته مان مڙي کي برطرف ڪري ڇڏيندس. ” مشهر
 خشڪ مگر صاف لفظن ۾ اعلان ڪيو.
 ماڻهن ۾ سسپنس وڌندي وڃي. آواز بلند ٿيندا رهيا.
 ” هين سان ڳالهائي ڏسڻ جو نتيجو ڏسوا. ”
 ” اهو انصاف آهي؟ بدتر نصيب! ”
 ڪن هاويل کي مخاطب ڪري چيو، ” تون تقرير نه
 ڪئي وڙي ڪئي، پر نتيجو ڇا نڪتو؟ ”
 ” ٻڌاء، ولاسو! هاڻ ڇا ڪجي؟ ”
 هاويل چيو، ” ساڻس، منهنجي رٿ آهي ته جرمستانن اها
 ڍل رد نٿي ٿئي، تستانن اسان ڪم بند رکون. ”
 جوشملا آواز بلند ٿيا.
 ” اسان کي شايد بي وقوف ٿو سمجهي ”

“اسان ئي انين ڪرڻ لهي”
“هڙال”

هڪ سڪڙي لاهي

“جو ڪين؟”

“اسان سڀ برطرف ڪيا وينداسين.

ڪير ڪم ڪندو؟”

“پيا ڪيٽيئي مزدور هن ڪي ملي ٻولدا.

هاويل ماءُ جي ڀرسان ئي بيٺو. هاڻ ڪنهن به هن ڏانهن
ڌيان نه ڏنو. هو رڙيون به ڪري رهيا هئا ۽ هڪ ٻئي سان بحث
براهڻو ڪري به رهيا هئا.

“تون هنن کان هڙال ڪرائي ٿو سگهين؟” رائيبن هاويل
جي ڀرسان اچي چيو. “سائو ڏاڍا لالچي آهن ۽ ڪاٺڙ پڻ.
تنهنجي پٽن وڌي وڌي سڙ چٽا هلندا.

هاويل ڇپ هو. هو ڏسي رهيو هو ته سندس لفظن جو ڪو
اثر نه ٿيو هو، هن جو مٿو ڏکي رهيو هو ۽ ٽڪو مالڻو گهر
ڏانهن روانو ٿيو. هن جي پٺيان پٺيان هن جي ماءُ ۽ سيزو هليا
هليا. رائيبن سائڻ گڏ هليدي هيو، “تون ڏاڍو سٺو ٿو ڳالهائين
پر تنهنجو آواز دل تائين ٿو پهچي ۽ آهائي دقت آهي. ڳالهه دل
تائين رسڻ ڪپي، ان جي اونهي ته تائين.”

هاويل جهڪي آواز ڇڏيو، “وقت آيو آهي هو اسان سوچ
ويچار کان ڪم وٺي، زندهه رهون ۽ ان جي رهنمائي قبول
ڪريون.”

سڄو ڏينهن هاويل وانڊڪاڻي ۾ پریشان رهيو هو انهن
محسوس ڪري رهيو هو گویا ڪجهه وڃايو هئائين. اها سٺي نه
هيس ته ڇا وڃايو هئا، من ۽ آکيس ٻو به ڪي وڃائڻ جو
الڏيشو هو.

رات جو جڏهن مائٽس ڪي ننڊ هڻي ۽ پاڻ بستري تي لهي پڙهي
رهيو هو، تڏهن ٻولس اٿي ۽ گهر جي ڪنڊ ڪڙڇ جي تلاشي

ورتائين، ميدان جي، رڌڻي جي، مڪرن جي. آيسر اهوئي ساڳيو هو جو پهرئين دفعي آيو هو. هن جي روش هن ڀيري وڌيڪ ايڏيڪي ۽ بيهودي هئي ۽ ڪاربن پڪڻ ۾ هن کي خاص لطف ٿي آيو. ماءُ ڪڍ ۾ پئي، ۽ ڇاپ پنهنجي پٽ جي منهن ۾ ٺهاري رهي. هو پنهنجي زبان کي قابو ۾ رکڻ جي هر ڪا ڪوشش ڪري رهيو هو، پر جڏهن آيسر کليو ٿي تڏهن هن جون مڪون پڪوڙ جي ٿي ويون، ماءُ محسوس ٿي ڪيو ته ڪهڙي نه ڏکيائي سان پٽ ۽ ڇاپ مڇولبازي برداشت ٿي ڪئي. ماءُ کي هن ڀيري ايترو پٺ نٿي ٿيو، جيترو پهرين ڀيري ٿيو هو. هن جي دل ۾ پريس آيسر ۽ هن جي زبردستن خلاف ڏڪار جو جذبو بيدار ٿي چڪو هو ۽ نفرت جي جذبي هٿ ڀڄ لڪي ويو هو.

هاويل آيسر جي نظر کان بچي آهستي آهستي سان ماءُ کي چيو، ”مون کي هڪ گرفتار ڪندا.“
ڪنڌ نواڻي ماءُ جهڙي آواز ۾ چيو، ”مان به اهوئي سمجهان ٿي.“

ماءُ سمجهيو ته ڏينهن جو هن مزدورن کي جيڪي ڇو هو، تنهن لاءِ هن کي گرفتار ڪندا، پر جيئن ته سڀ سائس شامل راه هئا، ۽ سڀ سندس لاءِ پڪڻ ٿي پيهندا، تنهن هن کي گهڻي وقت لاءِ قيد ۾ نه رکندا.

هن چاهيو ته پٽ کي پاڪر پائي ۽ روئي رڙي، پر آيسر جون پڇڙيون نظرون کيس هر گهڙيءَ تڪڻ ٿي لڳيون. ماءُ کي لڳو ته هو سندس ڳوڙهن، شڪايتن ۽ سڏڪن جي ناز ۾ هو. هن پنهنجي دل تي پٿر رکي ڇڏيو، ۽ پنهنجو سامه روڪي آهستي آهستي وائين، ”الوداع پاشا. تو پنهنجي گهرج جون سموريون ڇڏيون؟“

”سموريون ڪنيون اٿم. تون چٽا نه ڪر.“

”خدا تنهنجو سائي رهي!“

(9)

هاويل ڪي وٺي ويا ته ماءُ ٻيڻج تي وڙهي، اکيون سد
ڪري ڳوٺا ڳوٺا ڳوٺن لڳي ڏک ۽ ڀڄي وڃي ڇڏي
لوڪن مان سامت نه آئي. دل جي زخم جو سور ملڪن جي
صورت اعتبار ڪري وٺو. هن جي دل ۾ انهن ماڻهن لاءِ ڏڪار
زور پڪڙيندي رهي، جي پٽ کي ماءُ کان ان لاءِ ٿا ڪسي
ولن ڇاڪاڻ ته پٽ سچ جي ڳولهم ٿو ڪري.

هوءَ سوچڻ لڳي، ”مون کي به جيڪر ساڻ وٺي وڃن ها!
صبح جو ڪارخاني سڀني هٿي مزدورن کي ڪم تي ڀڙڪڻ
لاءِ سڏ ڪيو. دروازو کوليو ۽ رانئين اندر آيو. هو هن جي اڳيان
بيٺو ۽ پنهنجي ڏاڙهيءَ تان منهن جا ٽٽا ڇڏيندي چيائين،
”هاويل کي توکان چئي ويا ڪيئن؟“
”ها، چئي ويا، ڪٿا!“

”هنن منهنجي تلاشي به ورتي،“ رانئين چيو، ”گهر جي
ڪنڊ ڪڙڇ ڇاڇي ڏٺائون. مون کي دل پري ڪاريون ڏٺائون،
پر ان کان وڌيڪ ضرور نه پهچايائون سو هو هاويل کي وٺي ويا!
منهنجي پوليس کي سچ ڏني، پوليس تيار ٿي ويئي. ۽ هاويل گهر
تي ويو. هتي طاقتور ملت آهن، ڊڪ عوام جي ڪمڻ کي ڏاڙو
ٿي هڻن ۽ اتي بندوق جهلي ٿي پوي.“
”توهان کي هاويل جو ساٿ ڏيڻ ڪپي“ ماءُ اٿي بيٺي
ڏاڍيان چيو. ”توهان جي لاءِ ئي ته هو جيل ويو آهي.“
”گهر هاويل جو ساٿ ڏيڻ؟“

”اوهان سڀ!“

”تون تمام گهڻو ڪجهه ٿي گهرين. اسان ته اهڙو ڪم
نه نه ڪنداسين. اسان جا مالڪ هزارن ورهين کان طاقت جمع
ڪندا رهيا آهن ۽ هنن اسان جي دٻين کي لوهي ڪلن سان
ڇڪڙي ڇڏيو آهي. اسان هڪدم يڪمٽ ٿي نٿا سگهون. اسان

کي اول اهي لوهي ڪنن جي اسان کي هڪ ٻئي جي واهه
انهن کان روڪڻ ٿا، ڪلهي پام ۾ ٿا ڏهن ٿا.

انهن ٻنهي راتين هليو ويو. هن جي رڏي وراهه ماءُ جي
هٿا تهاڻن وڌائي ڇڏي. هن سڄو ڏينهن پاهه ۾ ٻاهي ڪڍاڏو.
نه ڪاڏو، واهه نه پئي. شام جو دير سان ماني ۽ گهي ڪاڌائين.
جڏهن رات جو بستري تي لٽي، تڏهن هن کي لڳ ته مهل
تائين ڪڏهن به ڪس زندگي اڃ جهري ڏليل، اڪيلي ۽ خشڪ
نه لڳي هئي. گذريل ٿورن سالن کان هو لڳاتار بيمارين جي
انديشن تي هري وٺي هئي، بهتر زندگيءَ جي انديشن تي. انساني
۽ جرئت ڀريا نوجوان سندس لڙڻ ڪردار رهندا هئا. سندس هٿ
جي ڪنڀرتا ۽ سڄاهتا سندس اڳيان هئي ۽ کيس ائين محسوس
ٿيندو هو ته ان جذبي ڀرئي اتم جيون جو خالق هو پاڻ هو.
هاڻ هو هليو ويو هو ۽ هن سان گڏ سڀ ڪجهه جهوپٽ ٿي
ويو هو. سڄي ڏينهن ۾ راتين کان سواءِ هو ڪم نه آيو هو.
اڃاڪه دروازو کڙڪيو. ماءُ سا دير اٿي ڪڙي ٿي ڪلهن
تي شال وجهي اهي دروازو کولائين. سمولوءَ اندر آيو ۽ هن جي
پٺيان هو به هڪ ماڻهو اندر ڪيڙيو. هن جي اور ڪوٽ جي
ڪليل ڪالرن ۽ اکين تائين هٿن ٽوپلي ۾ هن جو منهن ڏيکاري
ويو هو.

سمولو ماءُ سان دستوري خوش خيرو عافيت ڪرڻ کان
سواءِ ٻيو، ”اسان ننڍن ٿنڀا ٿا“
”مان لڏ ۾ نه هوس،“ ماءُ منتظر اکيون سمجهڻ ڪپائي
جواب ڏنو.

سمولو جي ساٿيءَ ٽوپلو لاهي، جهولي وائڻڻڻ وارو
ماءُ ڏانهن هٿ وڌائي ڇو، ”تو مون کي نه سڃاتو“
ماءُ جي خوشي جي ڪا حد نه هئي. ”تو آئين، بگور
راڻو ٿو وڃ!“
”اهو ئي ساڳيو“ بگور ٽوپڪ ڏيندو هو.

”اهي ڪمري ۾ ويٺو. مان جهٽ پٽ ڪڙا بدلائي
ٿي اچان.“

”سولوءَ ڇو،“ اسان خاص ڪم سان آيا آهيون.“
پڪور ڪمري ۾ گهڙي ويو ۽ اتان ڇهائين، ”الوگرڻي اڃ
صبح جو جبل سان نڪتو آهي. تون ڪهڙس ڇهائين؟“
”گهڻو وقت جبل ۾ رهيو؟“ ماءُ پڇي.
”پنج مهينا ۽ يارنهن ڏينهن. هو ڪوڪول سان ملهه. ڪوڪول
توڪي سلام موڪليا آهن. هاريل سان به گڏيو. هن به توڙا هن
سلام موڪليا ۽ توڪي عرض ڪيو اٿس ته ڪيڏانهن اچ. توڪي
خبر آهي ته ڪالهه مان گهڻا ڇڻا گرفتار ڪيا ويا هئا؟
”مون کي خبر ڪانهي. ته ڇا پاشا ڪاڻ سواه ڪن ۽ هن
کي به گرفتار ڪيو ويو آهي؟“
”هاريل ائونجاهڙن چيو هو،“ پڪور منجهڙي سان چيو.
”شايد ڏهه کن ڇڻا ٻا به پڪڙيا وڃن. شايد هن کي به
پڪڙن.“

”ها، مون کي به!“ سولوءَ ڪيڏانهن وڃي چيو.
”ماءُ کي ڪي قدر تسلي ملي.“ ته هو اتي اڪيلو نه
آهي، هن سوچيو.

”هڏن ڪڙا بدلائي هوءَ ڪمري ۾ گهڙي ته سرڪندي
ڇهائين،“ جيڪڏهن ايترا گهڻا ڇڻا گرفتار ڪيا اٿن ته ڪنهن گهڻو
وقت جبل ۾ ڪونه رهندا.“

”تون صحيح آهين،“ پڪور چيو، ”۽ جيڪڏهن ته اسان
سوچي ويڃاري ڪم ڪيو ته اسين پوليس جون مٿيون سمجهي
ڪين بيوقوف بڻائي ٿا سگهون. ڳالهه دراصل هيءَ آهي. اسان
جيڪڏهن ڪارخاني ۾ پمفليت موڪلائڻ بند ڪنداسين ته هو
ان جو فائدو وٺندا. هاريل ۽ سندس ساٿين کي پمفليت ورهائڻ
جي جڙ سمجهي هنن کي جبل ۾ رکي وهندا.“
”پلا ڇا ڪرڻ ڪٿي؟“ ماءُ آناولي ٿي پڇي.

”اسان کي ڪم جاري ران آهي.“ سڏيو ويو ته
 صرف پنهنجي مقصد لاءِ پاڻ پنهنجن مائٽن کي ڄاڻ لاءِ ٻڌو.
 ”پر ڪو به ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي.“ پڪور ويو.
 ”اسان وٽ مواد ته ڪو به آهي، پر اهو به اڃا ئي اندر ڪنهن
 وڃي، اهو ئي اسان اڳيان مڪمل سوال آهي.“
 ”ها، هو لڌڪ وٽ، هر ڪنهن جي تلاشي وٺندا آهن،“
 سمولڙو چيو.

ماءُ محسوس ڪيو ته منجهانئس ڪنهن ڪم ڪرڻ جي
 اميد ڪئي پئي وڃي. هن سمجهي ورتو ته هوءَ ايت لاءِ ڪارائتي
 ٿي سگهي ٿي، سو بنا دير چيائين، ”اسان کي ڇا ڪرڻ کپي؟“
 سمولڙو چيو، ”ٺٺو، تون موريا ڪور-ونوا ڪارخاني
 اندر گهرو ڪندڙ مائٽ کي چيائين؟“
 ”ها، ڇو؟“

”تون هن سان گالهائي ڏس. تون هن کي اسان جو
 مواد ڪارخاني اندر کڻي وڃڻ لاءِ تيار ڪر.“
 ”اسان کيس ان لاءِ پيسا به ڏينداسين،“ پڪور چيو.
 ماءُ ڪٿڻ ڏوڻي چيو، ”نه نه هوءَ وڏو آهي. جيڪڏهن
 هوءَ پڙائي وجهي ته اهو مواد مون وٽان، هن گهر مان ٿو اچي،
 ... نه، نه!“

پوءِ هن کي ڪو خيال آيو، خوشيءَ وڃان چيائين، همفليت
 مون کي آڻي ڏيو. مان پاڻي بندوبست ڪنديس، مان ڪو رستو
 گولهي لهنديس. مان موريا کي نوڪريءَ جي درخواست ڪنديس
 مون کي جيئن لاءِ ڪمائڻو آهي، ڪم ڪرڻو آهي نه؟ ته پوءِ
 مون کي ڇو ڪارخاني اندر کڻي وڃڻو پوندو. ها، مان پاڻي
 سڀ انتظام ڪندس.“

هن خاطري ڏني ته ڪم جي سرانجامي ٿيندي رهندي ۽
 ڪنهن کي به ڪا سڌ ڪانه پوندي ۽ آخر گهٽير نوع ۾ چيائين
 ”هو ڏسندا - هاريل ولا-وو جيل ۾ آهي پر هن جون پانهون

جبل مان ڪارخاني تائين پهچي ٿيون وڃن.“
 يگور مرڪيو ۽ اتساه سان ڇانوي. ”نواب صاحب ۽
 شاندار ترتيب! تون ڏاڍي سٺي آهين، اڙا.“

ماءُ مرڪيو، اهو هن لاءِ صاف ظاهر هو ته جيڪڏهن
 هاويل جي عدم موجودگيءَ ۾ همغاٽ بدستور وراهيا رهندا ته
 اختياريءَ وارا سڀ هندا ته همغاٽ ورهائڻ ۾ سندس پٽ جي شراب
 نه آهي.

”جڏهن تون هاويل سان گڏجين،“ يگور سڄاڻو ڪري
 چيو، ”تڏهن هنه نٿس ته کيس ڏاڍي سٺي ماءُ ملي آهي.“
 ”مان توکي خاطري ٿو ڏيان، ته مان ساڻس جلد گڏيس.“
 ماءُ سڄاڻو ڪري ٿي ته ”هن کي ٻڌڻ
 ته مان سڀ ڪجهه ڪنديس، جوڪي ڪجهه ضروري هوندو سو
 ڪنديس. مان چاهيان ٿي ته هن کي خبر پوي.“

يگور چيو، ”اٿڻ، توکي هاويل لاءِ چٽا ڪرڻ نه ڪري،
 هو جبل مان سٺو ماڻهو ٿي موٽندو. جبل اسان جي آرام ۽ اهناس
 جو مڪان آهي. جبل کان اهر انهن ٻنهي گالهين لاءِ اسان کي
 پورو وقت ڪن ملندو آهي. مان پاڻ ٿي دلچسپي سان جبل مان ٿي آيو
 آهيان پيري پيري سان منهنجي دل ۽ دماغ کي وڌيڪ ٺاڻندو
 پهتو آهي.“

توري دير رکي يگور وري چيو، ”ته سڀ ڪجهه ٺيڪ
 ٿيو نه؟ اسان سڀئي توکي سمورو مواد پهچائينداسين ۽ اولڏهه
 الڏوڪار کي دور ڪندڙ روشنائيءَ جو ڀڪر وري ٺهرڻ
 لڳندو.“

موڪلائيندي سڄاڻو ڪري ماءُ جو هٿ لوڏيندي چيو، ”هن
 پنهنجي ماءُ سان اهڙي ڪا گالهه ڪڍڻ جي سگهه ناهي ته
 سگهندو آهيان.“

”وقت اچڻ تي سڀ ڪجهه پاڻي سمجهندون،“ ماءُ
 سڄاڻو ڪري خاطري ڏني.

پني ڏينهن ماءُ مهريا وٽ وٺي ۽ هن اي وسري ڏي
 لاه وائڻ ۽ مون جهڙو ۽ جي وٺي. هانءُ ”جي سڌ
 ڪرڻ ئي گهرجي ته جو پٽ جي پٺي ۽ لاه سان ۽ نه
 آهي. ڪو وٽ هو، مون مون اي منهنجي مٿس ان پٽ
 ڏي هٿيءَ. هان مان نهجيو پٽ ۽ ڪه، ج جي عباد ڪري
 پوءِ ڪنديس.“

(10)

پني ڏينهن ماءُ مهريا جو خمچو ڪڍي ڪارخاني ۾ پئجي
 ويئي. مهريا پاڻ مارڪيٽ ۾ گهور ڪرڻ هلي ويئي، مزدورن
 مان گهڻا ماءُ سان همدردي ظاهر ڪرڻ لڳا ۽ کيس ڏي ڏي
 لڳا ته پاول جلدئي چئي ايندو. ڪي اهڙا به هئا جن ڪارن
 مان پاول کي پيو ٿي.

ڪارخاني ۾ ڪافي تاءُ هو. مزدورن ننڍا ننڍا مجموعا
 ٺاهي، سس پس ۾ ڳالهون ٿي ڪيون. فورميٽن هيڏانهن هوڏانهن
 ڦرندو ٿي رهيو.

۽ پولس وارا سولوءَ کي پڪڙي ماءُ جي ڀرسان لنگهيا.
 سولوءَ جو هڪ هٿ کيسي ۾ هو ۽ پني سان پنهنجا پورا وار
 سنواريندو ٿي هليو.

سڙڪن مزدور هنن جي پٺيان پٺيان هاندا پئي هليا ۽
 ڪنهن چيو، ”هان ڇورن پٺيان پٺ مان ڪو لاپ نه آهي.“
 پني چيو، ”تنهن ڪري هو پل مان اسان کي پڪڙي
 نا.“ ٽن چيو، ”۽ رات جو نه، بلڪه ڏينهن ڏي جو آهي ت
 پڪڙين، بي شرم، بدعاش!“

سولوءَ ماءُ کي ڏسي مرڪيو. ماءُ جي دل لڏي ويئي.
 سوچڻ لڳي، ”هيءُ نوجوان مرڪندا جبل ٿا وڃن، ڪوڙا
 بي دها آهن!“

مانئون خلاص ڪري ماءُ موٽي ويئي. باقي ڏينهن هن مهربا وٽ ڪاٺيو، هن کي ڪم هاج ۾ هٿ وٺرائيندي رهي. شام جو دير سان پنهنجي گهر موٽي ويئي ۽ هڪ ڪنڊ کان هيءُ ڪنڊ تائين ڦرندي رهي. ڪٿي به هن اتي آرام نه آيو. سڄو گهر ڇڻ هن کي ڪاٺي رهيو هو. رات ئي رهي هئي ۽ هن جي انتظاري وڌندي ئي رهي. پڪور اچا تائين پمفلٽ ڪٿي نه آيو هو.

دروازي تي هلڪو ڪڙڪو ٿيو. ماءُ دروازو کوليو ته ماشينڪا اندر گهڙي آئي.

”تون!“ ماءُ عجب مان چيو. تون هيترا ڏينهن ڪٿي هئين؟“

”مان جبل هيس،“ ماشينڪا مرڪندي چيو. ”الڪڙني ائونوچ سان، توکي هو ياد آهي؟“

”ها. پڪور ڪالهه مون کي ٻڌايو ته الڪڙني آزاد ٿيو آهي، پر مون کي تنهنجي باري ۾ ڪا خبر ڪانه هئي. مون کي ڪنهن ڪونه ٻڌايو ته تون به جبل ۾ هين.“

”گهڙي ضرورت هئي، ان جي ٻڌائڻ جي؟ پڪور اچي تنهن کان اڳ ۾ مان ڪپڙا بدلائڻ ئي چاهيان.“

”تون سڄي آئي ئي ويئي آهين.“

”مون پاڻ سان پمفلٽ آندا آهن.“

”اهي مون کي ڏي،“ ماءُ اٽاولائيءَ مان رڙ ڪئي.

ماشينڪا پنهنجي پڙي ڀري ڪئي ۽ پٿر هيٺ ڪرڻ لڳا.

گودا ڪنهن وٽ مان ٻن چٽي هيٺ ڪري رهيا هئا.

ماءُ انهن کي ميڙڻ لڳي ۽ ڪلندي چيائين، ”مان عجب

ڪاٺي رهي هيس ته تون اهڙي ٺاهي ڪيئن ئي ويئي آهين. ڪمڙو نه وڌو سٺو پاڻ سان ڪٿي آئي آهين! تون ٻنڌ ڪري

آئي آهين؟“

”ها،“ ماشينڪا چيو. ”هوءَ هاڻ اڳتي جهان سنهي ڊولائتي

پنهي پيئي هئي. ماءُ ڏٺو، هن جي کان وٺي ڏٺو پنهي ويون هيون ۽ اکين هيٺان ٿلهو ڪارا نشان هئس.

ماءُ چيو، ”تون اڃا ڏاڙو جبل مان نڪتي آهين. توکي آرام ڪرڻ کپي ۽ تون آهين جا هڏي ساري ٻار سان ڀار ڀريل پيادل مٿي ڪري رهين آهين.“

”ڪم ته ڪرڻو آهي،“ ساشينڪا چيو. ”مون کي ٻڌاء ته هاويل ڪيئن منهن ڏنو. هن جي منهن ۾ ڪو ڪهڻج ته ڪونه پيو؟“

”خاطري رک، هو اهڙي ڪا ڳالهه ڪرڻ وارو ڪونهي.“
 ”هو ڪهڙو نه مضبوط آهي!“ ساشينڪا اڻ پڻ ڪئي.
 ”تون ڏکي رهين آهين،“ ماءُ چيو، ”مان اڃا ئي تنهنجي لاءِ ڇانهه ڪاڙمي ولان.“

”تون ٽڪلڻ جو ئي ڪرين امڙ؟ مان ٻانهي ڇانهه ڪاڙهيان ٿي.“

”ڇا، اهڙي ٽڪل؟“ ماءُ پڇيو ۽ بنا دير رٿڻي ۾ گهڙي ويئي. ساشينڪا به سندس پٺيان رٿڻي ۾ آئي. ماءُ ڇانهه ڇانهه ٿي ڏکي.

ساشينڪا پينچ تي ويهي چيو، ”ها، مان ڏاڍي ٽڪل آهيان. نيٺ به جبل ڪمزور ته ڪري ٿي ٿو. جبل ۾ سڀ کان وڏي مصيبت اها آهي ته ڪو ڪم ڪونهي. ٻاهر ماڻهو عام حاصل ڪرڻ لاءِ منتظر آهن. اسين سندن اها گهر بخوبي پوري ڪري ٿا سگهون ۽ هو حيوانن وانگر اسان کي پوري ۽ بند ٿا ڪن. اها پيڙا ئي اسانجي دل کي سٽڪائي ٺوٺ ٿي ڪري.“
 اينري ۾ در ٻاهران ڪن قدم جي آهٽ ٿي. ماءُ دروازو کولڻ لاءِ آئي. ساشينڪا چيو، ”ترس، جهڪڻهن پوليس هجي ته اها ڏيکاري ڏج ته تون مون کي نه سڃاڻين. مان اتفاق وڃان غلط گهر ۾ آيس، تومنهجا ڪپڙا بدلايا ۽ پترا ڪري پيا. سجهيئي؟“
 ”ڇو؟“ ماءُ پڇيو.

”شاند بگور آهي،“ ساشينڪا دروازي کڙڪائڻ جو انداز ڏيکاري ٿي.

بگور ٿي هو. آلو ۽ سهڪندڙ.

”او هو! ڇا ٿيو؟“ بگور چلايو. ”اها ئي زندگي ۽ بهترين ڀڙ آهي. ساشينڪا، تون اڳ وڃي پهچي وڃي آهين!“
هن ڪوٽ لاهيندي چيو، ”هيءُ چوڪري آهي، امان، ڇا پوليس جي نظرن ۾ ڪنڊي جي طرح ڪٽڪي رهي آهي.“
جیل ۾ اوورسيئر هن جي بي عزتي ڪئي ته فوراً اعلان ڪيائين، ”مان موت تائين هڪ هٿ تال ڪڍيس، جيڪڏهن هو مون کان معافي نه وٺندو ۽ ان ڏينهن تائين لنڪهن ڪڍيائين.“
”ڇا اهو ممڪن آهي جو کاڌي بنا اڻ ڏينهن رهي سگهي؟“ ماءُ تعجب مان پڇيو.

”مون کي هن کان معافي ڄا وٺائي هئي،“ ساشينڪا چيو. ”هن نهٺ مون کان معافي ورتي. ڪنهن کي به بي عزتي برداشت ڪرڻ نه کپي. هرگز نه!“
”جيڪڏهن تون مري وڃي ها ته؟“ ماءُ وري پڇيو ۽ وري چيائين، ”هتي اهڙيون عورتون آهن جي زندگي پر بي عزتي برداشت ڪنديون آهن.“

جڏهن ڄاڻ ٿي ته بگور ڇانهن جو ٿانءُ ڪڍندي چيو، ”هلو، اندر ٿا هلي پئو.“ پوءِ چيائين، ”منهنجو پيءُ گهٽ ۾ گهٽ ويهه ڪوپ ڄاڻ ڄا ڏينهن ۾ پئندو هو، هو ٽيتر ورهين تائين جيترو رهيو ۽ ڪڏهن به بيمار نه هو، هن جي تور ۾ سؤ ويهه پائونڊ هئي. هو واسڪرينسڪ گهٽ جي گرجا ۾ ڪم ڪندو هو.“

”تون انهن جو پٽ آهين؟“ ماءُ عجب مان پڇيو.

”ها، توکي هن جي نالي جي ڪمڻ خبر پئي؟“

”مان به واسڪرينسڪ جي آهيان.“

”ساڳي گهٽ جي! ته ڇا تون نيل لنڪڙي جي ڌيءُ

آهن؟ مون کي به مهاندو سچاڻل پئي لڳو. تنه هي سڀ ڪه سڀ ڏيکيا
منهنجا ڪن پيا هئا.

پئي ڪڏن لڳا، سائينڪا به پنهني ڏانهن ناهاري سرڪيو.
هوءَ ڄاڻه جو ڪوپ ڏانهن رڳي. ڄاڻه جو ڪوپ ڏي پهندي
ڇيائن، ڇيائن ٿي ويا آهن، مون کي موٽي ويو آهي.
ڪيڏانهن؟ شهر ڏانهن؟
ها.

ڇا ٿي ڇوڀن؟ ٻاهر ڪاري رات لڳي پئي آهي، مٿان
بارش پئي وسي. رات هت رهي پوءِ پگور وٺڻي به سمهندو.
تون به مان هت لهي پونديون سين.
نه، مون کي وڃڻو پوندو.
ها. هن کي وڃڻو پوندو، پگور هيو. من لاه هت
رهڻ لڳو نه آهي.

پر ويندي ڪيئن؟ اڪيلي!
ها، اڪيلي. پگور ته ڪڏهن.
توهان، ناسا به تون، ائين ڪيئن ٿيون هلي سگهو؟
توهان کي ڊپ ڪونه ٿو ٿئي؟ مون کي ته جيڪر ڏيو ٿئي.
ڊپ هنن کي به ٿيندو آهي نه، سائينڪا؟ پگور
اچيو.

ضرور!

ماءُ سائينڪا ڏانهن ناهاري وري پگور ڏانهن ڏٺو. ه
جهڙي آواز به ڇيائن، ڪهڙا نه عجيب....
مون ڄاڻه ڏي، پگور هن کي اڏو ڪئي هئي.
ڄاڻه پڻ بعد، سائينڪا پنهني کان موڪلائي هئي
ويني.

ماءُ قياسي ڀري نوع به هيو، ويڃاري سائينڪا! هوءَ شهر
ٿاڻين ڪيئن پهچندي؟
نڪ به پوندي، جيل اڳيئي سڌس صحت ٿوڙي ڇڏي

آهي. مون کي ائين لڳي و آهي ته سندس آواز به آهي ۽ ڪا آهي. ”
 ”هوءَ ڪير آهي؟“

”ڪو زميندار جي ڌيءَ. هن جو پيءُ امير آهي ۽ بددعا ڪري
 سان سمجهان ٿو، توکي پاڻ هوندي، ته هو شادي ڪرڻ نه
 چاهين.“

”ڪير؟“

”سائينڪا ۽ هاويل. پر مصيبت اها آهي ته جڏهن هو
 آزاد هو ته هوءَ جيل ۾ هئي ۽ جڏهن هيءَ ٻاهر آهي، تڏهن هو
 اندر آهي.“

”مون کي مٿ ڪانه هئي،“ ٿوري دير ۾ ڇپ رهڻ بعد
 ماءُ جواب ڏنو. ”پاشا پنهنجي باري ۾ ڪڏهن به مون سان
 ڳالهه ٻولهه نه ڪندو آهي.“

هينئر ماءُ کي سائينڪا جو تهاڻين وڌيڪ احوال ٿيو.
 بگور کي ڇڏائين، ”تون هن کي شهر تائين آساني ڇڏين ها.“
 ”ناممڪن!“ بگور سنجيدگيءَ سان جواب ڏنو. ”مون
 کي هت گهڻو ڪم ڪرڻو آهي ۽ سڀني صبح کان وٺي مون
 کي پنڌ ٿي پنڌ ڪرڻو آهي. منهنجي دم کي خيال ۾ رکجي ته
 اهو آسان نه آهي.“

”هوءَ ڏاڍي سٺي چوڪري آهي.“ ماءُ چيو.

”تو کي هن جي تڪليف جو خيال ٿو ٿئي. ڪهڙو فائدو؟
 تنهنجي دل پوري نه هوندي جهڪڻ تون اسان سڀني باغين تي
 تپاس ڪندي رهند پري. اسان جي حياتي گلن ڇانئي وات نه آهي،
 اهو مان ڄاڻان ٿو.“

هو گهٽ ڏيڻي ڪوپ ۾ رهيل باقي ڇانهه هي ويو ۽ وري
 ماءُ کي پنهنجا ۽ پنهنجن سائين جا حيرت انگيز، غير فائدو ۽ دل
 ڏهڪائيندڙ آزمودا پڙائيندو رهيو. ماءُ هن ڏانهن ٺهاري ندي، خاموش،
 ڏکڻ سورن، همت ۽ ديريءَ واريون ڪهاڻيون ٻڌندي رهي.
 ”ڇڳو، اڄ ته ڪم جي ڳالهه ڪريون،“ بگور چيو.

هن جو آواز ٿري وئي ۽ اهو وٽاهي ڪري ڏني ويو. ۽ ڪهڙي ريت بمقامت ڪارخاني اندر ڏني وئي ۽ ان ڀاري ۾ هن ڪيترا سوال پڇيا ۽ پوءِ چيائين، ”مان تون ڏاڍي پئي آهي وڃي سمجهو.“

ماءُ رڌڻي ۾ وڃي لپتي. صبح جو تون ڇڏڻ بعد ڪو رڳو ۽ ڪو به نه هو توکي ڪڙين ڏي ۽ ٻين ٿا بمقامت ڪمان آيا. تون ۽ هڙو جواب ڏيندين؟“

”مان چونديسان، ان سان اوهان جو ڪو واسو ڪونهي.“
”تون هنن کان سٿري جڏهه ڇڏي نه سگهندين؟“ هڙو سوالن جي پڙمار ڪندا.

”مان ڪو جواب ئي ڏينديسان.“
”هو توکي جيل ۾ وجهندا!“
”ڪهڙي پرواهه آهي! مان گهٽ ۾ گهٽ ان جي قابل به نه سمجهي وينديس نه!“

يڪور ڇپ ڇپ ڪري ۽ پٺا ڪڍو رهيو. پوءِ ماءُ ڏانهن وڌي ويائين، ”تو لاءِ نهايت ڏکيو ڪم آهي!“
ماءُ هٿ لوڏي ڇڏي، ”سڀني لاءِ ڏکيو آهي. شايد انهن لاءِ جي ان جي اهميت سمجهن ٿا، سولو هجي. مان به ان جي ٿوري گهڻي اهميت سمجهڻ لڳي آهيان.“
ماءُ يڪور ڏانهن ٺهاريو ۽ کلڻ لڳي.

(11)

ٻئي ڏينهن منجهند جو بمقامت پنهنجي ڪم جي وڌيڪ ويڙهي، خودمختيار ڪئي ماءُ ڪارخاني ڏانهن هلي، ڪارخاني جي ٽوڪ وٽ پوليس وارا بيٺا هئا. پهريدار اندر ويندڙ مزدورن جي تلاشي وٺي رهيو هو. مزدورن ۽ پهريدارن وچ ۾ رد بدل هلي رهي هئي جو ماءُ ٽوڪ وٽ پهتي.

”تون کي اندروجن ڏسان ا“ ماءُ چو ۽ ”ان مار هٿن
 دهي وهي آهيان. منهنجي رٿي دوي ڪند، هٿن تي آهي.“
 ”وڃ، وڃ ا“ ٻه ڀاڙ ڇوڙائي چو ۽ ”هي سڀ دلائل رٿي
 تي مڪري.“

ماءُ پنهنجي مقرر جاء تي پهچيو وکي وهي رٿي ۽ هي
 پيشانيءَ تان ڀڳهر جون بوندون اکيندي ۽ ڀاڙ ٻن.
 گوسيو پاڻ، لوهار هن جي ويجهو آيا ۽ مڇيائون وڌي
 وٺلي ۽ پڇيو، ”ڪباب آندا اٿئي؟“
 ”سڀاڻي آئيندس.“

اهو معنيٰ اشارو هو اڳ ۾ ئي طئي ڪيو ويو هو. پنهجي
 پاڻن جا ڇهرا پنهجي آڻيا. ”آئون“ پاڻ روکي نه سگهيو، ڇاڪاڻ
 ”تون ڪهڙي نه مٿي ماءُ آهين!“

وٺلي گوڏن پراڻيو ۽ خونچي ڏانهن نهارڻ لڳو. ڪاڪ
 پفليت جو ٻنڌل هن جي ڇاڻيءَ ۾ لڪي ويو.
 ”آئون ا“ هن ڏاڍيان چيو. ”اسان گهر نٿا هلون. هن
 کان ئي ڪاڌو وٺي ٿا ڪاڻون.“ ۽ بنا دير وڌيڪ پفليت پنهنجن
 ٻوٽن ۾ لڪايائين. ”نئين گهورڙيءَ کي هٿان ڪهي. تنهنجو
 ڇا ويچار آهي؟“

”ليڪ آهي.“ آئون چيو ۽ زور سان ٽهڪ ڏنائين.
 ماءُ چوڌاري نوازي هوڪو ڏنو، گرما گرما! ٻڪل گوشت،
 مٺو ۽ ڪاڌو گرما گرما!“

۽ پوءِ ٻنڌل پٺيان ٻنڌل ڪڍي پاڻن کي ڏيندي ويٺو.
 وڃ وڃ ۾ ٻن مرڻن جي ويجهي اڻ تي هوءَ هوڪو
 ڏيڻ تي لڳي ۽ هنن جي ٻري ٿوڻ تي هن پفليت وٺي ۽ هي
 حوالي ٿي ڪيا.

جڏهن سڀ پفليت وٺي ويا، تڏهن هو اٿي
 ڪڙو ٺٺو، ڇاڪاڻ، ”مون گرم ڪاڌو ڪاڌو تڏهن به اهاڻ ٿو پيو
 محسوس ڪريان.“ ۽ پوءِ هو هليو ويو. هن جي ڀاءُ آئون به

ڏسندو سڏيون وڃانندو هليو ويو. ماءُ هڪڙو ڏنڊي رهي،
 ”گرما گرما ٻڪل گوشت، سٺو ۽ کاڌو گرما گرما!“

رات جو هڪ جلد هن پنهنجي گهر ۾ وئي هئي ته اچيو
 دروازو ٽوڪيو. هن وڃي دروازو ڏٺو. سندس سامهون انڊي
 پيو هو.

”اڙ!“ انڊي نوري سلام ڪندي هن جي ڪاٺن
 تي هٿ رکيو چيو.

ماءُ انڊي جي چاٽي ۾ ڪٿي منهن اڪايو. انڊي
 ماءُ جي مٿي تي هٿ رکي، هن جا وار سنوارڻ لڳو. هن جا هٿ
 ڏکي رهيا هئا. پنهنجي مٿر آواز ۾ چيائين، ”اسان، روڪ نه.
 منهنجي هڙدي کي چوٽ نه رساء. مان ايمانداري سان چوان ٿو
 ته ست هن کي آزاد ڪندا.“

پنهنجي ڊگهي پانهن ماءُ جي چوڌاري وڪڙي هو هن کي
 ڪمري اندر وٺي ويو. ماءُ اکيون آکهي انڊي ڏانهن ڏٺو.
 پوءِ چيائين، ”مون کي خبر آهي ته هن کي جلد ڇڏيندا.“
 ”جيڪڏهن خبر ائيني ته پاڻ ڇڏو. مون کي چاهين ٿي،
 اسان. مون کي ٻڌاء ته تنهنجو وقت ڪيئن پيو ڪٿي؟“

هن ماءُ ڏانهن لهاريو ۽ مرڪهائين. ماءُ کي ڪوڪول اڄ
 تهاڻن وڌيڪ عزيز پاسي آيو هو. ماءُ ڊگهو ماهر ڪٿي چيو،
 ”مان توکي نهايت گهڻو پيار ٿي ڪريان انڊروشا!“

”مون کي ڄاڻ آهي ته تون مون کي پيار ٿي ڪرين،
 تون هرڪنهن کي پيار ڪرڻ جي قابل آهين. توکي ڪاٺي
 وڌي دل آهي.“

”نه، مان توکي نراڻي نمولي ٿي پيار ڪريان. جيڪڏهن
 توکي ماءُ هجي ها ته تو جهڙي هٿ چڻن تي گهڻيون مائر هن
 سان ويس ڪن ها.“

ڪوڪول ڪٽڻ کي موڙو ڏنو ۽ ان کي پنهي هٿن سان
 زور سان مٿيائين، هن جهڪي آواز ۾ چيو، ”مون کي ماءُ

آهي، ڪٿي نه ڪٿي ۱

”توڪي خبر آهي، اڄ مون ڇا ڪيو؟“ ماءُ آنا ساء وڃان
ڪي قدر ڳڙمي ٿي ورتي ۽ پوءِ بمقامت ڪارخاني ۾ لشي وڃڻ
جي سموري ڪهاڻي ڪري پڙايائين.
ڪوڪو اڪيون ٽاڙي ڪا مهل ماءُ ڏانهن تڪمندو رهيو،
پوءِ خوشيءَ وڃان چيائين، ”هڻ اهو چريو نه آهي، اهو ڦٽو
آهي! توڪي سڏ نه آهي ته اهو ڪهڙو اوليٰ منصوبو آهي! ٻاوبل
۽ هن مان گڏ گرفتار ٿيلن ساٿين لاءِ!“

انڌري سڄي وڃاڻ لڳو.

”پيارا انڌرو شا!“ ماءُ ڪنڀر ٿي ويو، ”منهنجي سڄي جمار
ڪئن گذري آهي؟ مارون ۽ ڪاريون سوندي! مون کي ڊپ ڪڍڻ
سواءِ هي ڪنهن ڇوڙ جي خبر نه هئي، ۽ پاشا ڪئن وڌو ٿيو،
سا خبر ڪانه آهي، مون کي اها ڪم به ڪانهي ته مان هن کي
پنهجي مڙس جي جيئري پيار ڪندي هوس. مون کي صرف اهاڻي
چٽا هوندي هئي ته ڪئن پنهنجي حياتيءَ جي مانڪ ڪسي پورو
کاڌو ڪارائيندي رهاڻ، سندس خدمت ڪندي رهاڻ جيئن ڪڏهن
ناراض نه ٿئي، مون کي ماري نه تنهن هوندي به هو مون کي
نه ڇڏيندو هو. خوب ماريندو هو. نه ان طرح جهڻن ڪنهن زال
کي مارڻو آهي، پر ان طرح جهڻ انهيءَ ماڻهو کي مارڻو آهي،
جنهن لاءِ حد کان وڌيڪ ڌڪار هوندي آهي. ويهن ورهين تائين
مان ان طرح رهيس، شاديءَ کان اڳ به منهنجي زندگي ڪيتر
گذري تنهن ٻايت مون کي ڪا به ڀلي ڀاءُ ڳيري ڪانهي.“ هوءَ
تڪڙا ساهه کڻڻ لڳي. وري هوندي رهي، ”جڏهن منهنجو مڙس
مري ويو، تڏهن منهنجو ڌيان ٻي ڏانهن ڇڪيو ۽ هو هن ڌنڌي
۾ گهٽجي ويو. مون کي هن تي تماس اٿڻ لڳو. مان ائين سمجهڻ
لڳيس ته هو بهسجي ويندو. پوءِ مان اڪيلي ڪئن گهاري بندس؟
منهنجي دل ڏکي ٿي ويئي، جڏهن مون هن جي آئيندي باب
ٿي سوچيو، غور ٿيو جو ڀار نه لائما ڀار نه آهي. اسان انهيءَ کي

”هائ هائ هو جبل اٿڻ آهي، ماءُ پڻ پڻ ڪٿي، ڪو به پنهنجو پاڻ سان ڳالهائي رهي آهي.“ زندگي ئي ڦري ويئي آهي. توهان کي هر ڪنهن لاءِ همدردي آهي، هر ڪنهن تي قياس ٿو اچي ۽ دل به ڦري ويئي آهي. آتما پنهنجون اکيون کوليون آهن، چوڌاري ڏسي ٿي ۽ هڪ ئي وقت خوش ۽ ناخوش ٿئي ٿي. توهان جون ڪهڙيون ڳالهيون منهنجي سمجهه ۾ نٿيون وڃن ۽ توهان جو ايشورجي باري ۾ جيڪو رويو آهي سو به مون کي پسند ڪونهي، ڦڦڙن مان سمجهان ٿي ته اوهان سٺا انسان آهيو ۽ توهان سخت زندگي صرف عوام جي سڳ، بهترين ۽ سچائي جي حمايت ڪرڻ لاءِ ڪمري رعا آهيو. مان اهو به سمجهڻ لڳي آهيان ته جيستائين سرمائيدار آهن، تيستائين عوام کي ڪجهه به پئسو نه ڀڙڪو، نه سچائي نه خوشحالي.“

”تون بلڪل سچ ٿي چوڻ ڪو ڪول ٿيو.“

”مان هينئر هيتو ڳالهائي رهي آهيان، ماءُ سلسلو جاري رکندي ٿيو.“ مان ڳالهائين ٿي ۽ مان پنهنجن ڪنن تي اعتبار ٿي نٿي ڪريان ته ڪو اهو منهنجو آواز آهي. مان سڄي عمر خاموش هيس. منهنجي اها ئي چاچا هوندي هئي ته ڏينهن ٽيري وڃي ۽ ڪوموڊانين ڏيان نه ڏئي، جيئن ڪومون کي هٿ نه لائي. ۽ هاڻ مان سڄي ڳالهين جي باري ۾ سوچان ٿي. مان توهان جي ڪمن کي ڳڻي طرح نه سمجهندي به توهان سڄي کي پنهنجي ويجهو ٻيئي سمجهان. مون کي هر ڪنهن جو درد ٿو ٿئي، ۽ مان هر ڪنهن کي ججهون دعائون ٿي ڏيان. ۽ تولاھ اٿڻوڻا، ٻين سڄي کان ڪي قدر وڌيڪ.“

انڊري ماءُ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهليو ۽ ان کي زور ڏنائين.

ڪجهه دير بعد انڊري ٿيو، امان، تون نڪوئيءَ سان پنهنجائپ وارو وڙهه ڇو ڪين ٿي ڪرين؟ هن کي ان جي ضرورت آهي. جبل ۾ نڪوئيءَ کي پنهنجو ٻيءَ ڪڏهن ڪڏهن

پواس وارا ڏاڏي ڊڪ ڊوڙ ڪري رهيا هئا. ۽
 وٺسلي کيسو ماءُ وٽ اچي وڌي واکي چيو، ”اڄ به
 مان تو وٽ ڪاٺينس. سٺو ڪاڌو آهي؟“ ۽ پوءِ آواز جهڪو
 ڪري چيائين، ”هنڀايت ڏاڍو اثر پيدا ڪيو آهي. اها ڏاڍو
 سٺو ٿيو!“

امان جي خوشيءَ جي ڪا حد نه هئي. جو پستيءَ جو
 تمام اڙنگ نوجوان ساڻس عزت سان ۽ نهايت مخفي گهٽئي
 رهيو هو. ڪارخاني ۾ پيدا ٿيل هرير به کيس بود ۾ آڻي چٽيو
 هو. هو سوچڻ لڳي، ”مون کان سواءِ هتي ڇا ڪن ها؟“
 ٺي رواجي مزدور ماءُ کان ٿورو پري، سان ۾ گهٽڪو
 ڪري رهيا هئا. هڪ زبانيءَ واري نوع ۾ چيو، ”مون کي هڪ
 به هنڀايت هٿ نه چڙهيو.“

پئي ديو، ”مان پاڻ پڙهي نٿو سگهان، پر پڙڻ تي ڏاڏي
 مرضي اٿم.“

نئين هوناري نهاري چيو، ”هلو ته بائبل روم ۾ هلون.
 اتي مان ٿو تومن کي پڙهي ٻڌايان.“

”اثر پوي ٿو!“ وٺسليءَ اک پيندي پڻ پڻ ۾ چيو. نلون،
 سٺن آسنگن سان گهر ۾ گهڙي، اڄ هن پنهنجن اکين سان ڏٺو
 هو ته ساهتيه جو ماڻهن تي ڪهڙو نه گهائو اثر ٿو پوي.

هن انٽريءَ کي چيو، ”ڪارخاني ۾ ماڻهن کي اهو ڏک
 آهي ته هو پڙهي نٿا سگهن. پر مان آهيان جا جوانيءَ ۾ پڙهڻ
 سٺي هوس پر هاڻ سڀ ڪجهه وساري ويئي آهيان.“
 ”وڃي کڻي مڪ،“ نوڪرول صلاح ڏني.

”هن وعي ۾؟ تون مون سان مذاق چو ٿو ڪرين؟“
 انٽري هڪ ڪتاب ڪولي ماءُ کان آکر پڇڻ لڳو. ماءُ
 هٽڪندي هٽڪندي آهي پڇڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. پنهنجا
 ٻرون ڇڪندي، ائين تي زور ڏيندي هڻو وسريل آکر ياد ڪرڻ
 لڳي. پر ستت هن جون آنهون ٽڪجي پيون. اول اهي ٽڪاوت

وچان اشڪبار تي وٺون، پوءِ ڏاڍا ڄاڻا، ڪري اچي ڪتاب جي صفحي تي پيا.

”مان پڙهڻ سکي رهي آهيان، ماءُ رڻدي ڇڏ. پنهنجي مرڻ جو وقت اچي ٿو آهي ۽ مان پڙهڻ سکڻ تي شروع ڪريان!“
 ”تو کي رڻ نه ٿي،“ ڏاڍو فرمائي سان چيو. ”تو جا زد کي پسر ڪئي آهي، تنهن ۾ تنهنجو ڪوبه ڏوھ نه آهي. تون ته وري به محسوس ٿي ڪرڻ ته تو ڏاڍا ڏينهن ڪتاب آهن. هزارين آدمي اهڙا به آهي جي تونان پوتر لکائي رهي سگهيا ٿي، پر جانورن جي وانگر رهيا ۽ پوءِ به اها هار هڻندا آهن ته حياتي ڏيڻي سٺي ڪاٺي اٿن. هو ڪم ڪندا آهن، ڪاٺيدارن، ٻار ڇڏندا آهن ۽ پسر. هنن جي آئينن تي ڪٽ چڙهي چڪي آهي. صحيح معنيٰ ۾ انسان اهي آهن جي ٻين جي جسمن ۽ دماغن جون زنجيرون ٽوڙڻ لاءِ ڪوشش ٿا ڪن ۽ هاڻ ته تون به پنهنجي سموري لياقت سان ان مقصد ۾ جڙي رهي آهين.“

”ان؟ مان ڪيئن ٿي اهو مقصد لاءِ ڪم ڪري سگهان؟“
 ”ڇو ڪين؟ اسين سڀ برسات جي بوندن جيان آهيون. هڪ هڪ بوند سج کي سگهه ٿي پهچائي، ۽ جڏهن تون پڙهڻ جي قابل ٿيندين ته تڏهن ڪوڪول ڪاڻ لڳو ۽ پوءِ اٿي ڪري ۽ اڃ وڃ ڪرڻ لڳو.“

”ها، توکي ضرور پڙهڻ سکڻ ڪپي! ۽ جڏهن هاويل گهر ايندو ته تڏهن هن کي عجب ۾ نه وجهيندين؟“
 ”انهڙو شا! نوجوانن لاءِ سڀ ڪجهه سوکو آهي پر مون جهڙي مڙهيءَ لاءِ، ڪم طاقت ٿي ۽ ٻين تڪليفن جي ڪري ڪو شوق باقي نٿو رهي.“

شام جو انڊري ٻاهر ويو ته ماءُ سڀ دريون دروازا بند ڪري هڪ ڪتاب کڻي، هڪ ڪري اٿڻ ۽ ٻين جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. ايتري ۾ دروازي تي ڪٽ ڪٽ ٿي. ماءُ بنا دير ڪتاب پنهنجي جاءِ تي رڻي، دروازو کولڻ لاءِ ٻاهر نڪتي ۽

پڇيائين، ”ڪير آهي؟“

(13)

رائين اللو آيو. پنهنجي ڏاڙهي تي هٿ ڦيريندي پڇيائين
 ”اڳ ۾ ته تون ٻچن کان سواءِ دروازو کوليندي هئين؟“ تون ڪو
 ۾ اڪيلي آهين؟“
 ”ها.“

”مون سجهيو ڪوڪول به آهي. مون اڄ هن کي ڏٺو.
 جبل ڪنهن جي جذبات کي ماري نٿو سگهي.“

هو ڪري ۾ گهڙيو ويو ۽ ماءُ کي پڇيائين، ”مون کي
 توسان خلاصو ڳالهائڻو آهي. هر ڪا شي پيسا ئي چڪي. ڇهن
 تي به پيسا نا لڳن، موت تي به پيسا نا خرچ ٿين. ڪتابن ۽
 پٿرن تي به پيسا لڳندا آهن، نه اهي پيسا ڪٿان نا اچن؟“

”مون کي سٺ ڪانهي،“ ماءُ جهڪي آواز ۾ چيو.

”مون کي ٻيو به هڪ سوال پڇڻو آهي. اهي ڪتاب ۽
 پٿر ڪير نا لکن؟ ٻڙهيل ڳڙهيل آدمي. ان جا مالڪ! ڪن
 ساعت ترسي راتين وري ڇوڻ لڳو، ”هاڻ، مالڪ پٿر نا لک
 ۽ وراهن نا، پر پٿرن ۾ سندن خلاف ئي زهر اوڳاڇيل هوندو
 آهي. مون کي ٻڌاء ته هو پنهنجا پيسا ۽ وقت ماڻهن ۾ پنهنجي
 خلاف جوش جاڳائڻ ۾ ڇو نا ضايع ڪن؟“

ماءُ اکيون پوري چڙهيون، وري اکيون ٽٽاري حيرت مان
 پڇيائين، ”تون ڇا نٿو سمجهين؟“

”دغا بازی! دوکو! مون کي ڪا سٺ ڪانهي، تڏهن
 هڪ اٽل ته اهو دوکو ئي آهي. ها، مالڪ ڪا چانهڙي ڪرڻ
 نا چاهن. مون کي سچ ڪٿي. پر مان مالڪ مان هٿ هٽ ۾
 ڏئي هلي نٿو سگهان.“

”رائين جي سخت ۽ جوشيل لفظن تي ماءُ جي دل سور

ڪان ڪيڙوڻ اڳي.

”مي ايشورا“ ماءُ جو، ”سچ ڪٿي آهي؟“ ائين ممڪن آهي ته باشا سچ نٿو سمجهي ۽ ڇا شهر مان جيڪي اچن ٿا، سي به سچ نٿا چارن؟ ۽ ماءُ جي آئين اڳيان ٻڪورو، الڪڙي ۽ سائينڪا جا گهٻر ۽ صداقت ڀريا مڪڙا ڦري آيا.

”ننه، نه!“ ماءُ رڙ ڪئي. ”مان ان تي اعتبار ڪري نٿي سگهان. هو مڃائي ۽ عزت ۽ مقصد خاطر لڙن ٿا. هنن جي من ۾ مدي نه آهي.“

”ممڪن آهي جيڪي تحريڪ مان مٿو مٽيون واسطي ۾ آهن تن جون منشائون مديون نه هجن. پر جيڪي سندن پٺيان آهن سي خود مطلبي آهن. مالڪن مان ڪنهن به چڱائيءَ جي اميد ڪري نٿي سگهجي.“

ماءُ ڇپ هئي، راتين وري چيو، ”سون هنن سان شامل نٿن ٿي واهيو، سائن گلا ڪم ڪرڻ ٿي واهيو. مان ڪم ڪرڻ جي قابل آهيان. مان لکي پڙهي ڄاڻن. مون کي ڄاڻ آهي ته ماڻهن کي ڇا چوڻ گهرجي. پر مان هاڻ هنن مان ڪم ڪري نٿو سگهان. مان ڳوٺ ڳوٺ، گهر گهر ڦرندس ۽ اڪيلو ئي ماڻهن کي بيدار ڪندس. اهو ضروري آهي ته ماڻهو معاملو پنهنجن هٿن ۾ کڻن ۽ پاڻ ئي جدوجهد ڪن. هو رڳو اها ئي حقيقت سمجهي وٺن، پر خود بخود پنهنجو رستو ڳولهي لهندا. سو مان کين اها حقيقت سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندس.“

”تو کي گرفتار ڪيو ويندو؟“ ماءُ هوريان چيو.

”گرفتار ڪري وري آزاد ڪندا ۽ مان پنهنجي راهه تي

وري اڳتي وڌندو رهندس.“

”هاري خود توکي پڪڙيندا ۽ توکي جيل ۾ وڌو ويندو.“

”مان هارين کي ڇڏندس مون تي اعتبار نه ڪريو، صرف

ٻڌو ۽ جڏهن ڌيان سان ٻڌندا، تڏهن منهنجن ڳالهين تي وڌڻ لڳندا.“

”تون بهي ويندا؟“ ماء ذڪ وڃڻ ڪڏ ڏوٿيندي

چيو.

”تون ٻڌو آهي ته يسوع مسيح نوح بابت ڇا چيو؟“ تون
مرندين نه، بلڪ نئين جڳ ۾ وري حمام ٿي آئيندين.“ مان پاڻ
کي اها ته سوت جي ويجهو ٿيو سمجهان مان صرف هن آڏن
نراو ڊگ ٿو وٺان. مان هن کڻي ٿي وڃي ماڻهن سان ڪي
گهڙيون گهاريان ٿو. ڇا ڪوڪول نئين سر ڪم ۾ جنسي ويو
آهي؟“

”ها!“ ماءُ سرڪندي چيو. ”جبل سان نڪرڻ شرط هو
منهنجي مقصد ۾ لڳي ٿا وڃن.“

”ائين ئي ٿيڻ ڪهي. هن کي منهنجي باري ۾ ٻڌائج.“
”سان سهائي هليو وينديس.“ انهن چي راندين هليو ويو.
”ماءُ ڪامهل دروازي وٽ بيٺي راندين کي ويندو ڏسندي
رهي.“

جڏهن انڌري واپس وريو تڏهن ماءُ هن کي راندين جون
سموريون گالهون ڪري ٻڌايون.

”هو وڃي ٿو! ڪوڪول تعجب مان چيو. ”ٻلي هو ڳولڻ
۾ وڃي. ٻل هو ڳولڻ ۾ سچ جو نڌارو وڃائي، ماڻهن کي بهار
ڪري. هت هو اسان سان هلي ٿو سگهي.“

”مالڪ سچ سچ ٿوهان سان ڊوڪو ٿا ڪن؟ ائين مڪر
آهي؟“ ماءُ پڇيو.

پيسن جي گالهه توکي به ستائي ٿي، اسان! نه؟“ ڪوڪول
ڪامو. ”اسان، ڪاٺ، اسان وٽ پسا هجي! اسان حال في الحال
ته دان تي هلي رهيا آهيون. اليڪٽريڪ جو مٿل ٿي ڪشي وٺ.
هو مهيني ۾ پنجهتر روپل ڪمائيندو آهي ۽ انهن سان بهجاء
اسان کي ڏيندو آهي ۽ ٻيا به ائين ڪندا آهن ۽ غريب وديار
ٿي به ٿورا ٿورا ڪري، اسان لاءِ ڪڏهن ڪڏهن پسا ڪندا
ڪندا آهن.“

ڪوڪول ڪري ۽ ٻار ڪندو رهيو. ماءُ هن ڏانهن
 نوارندي رهي. ڪجهه دير بعد اوڻول ماءُ جي اکيا ٻنهي ڇوڙ
 سان ذب ٻن ملهن ۾ ورهائجي وئي آهي. هڪڙن وٽ سڀ
 ڪجهه آهي ۽ ٻين وٽ ڪجهه نه آهي، ڇا اهو ڏک آهي؟
 ائين ٿيڻ ڏکي آسان ٿيڻي کي هڪجهڙو ڏيکارڻ ٿا چاهيون، کين هڪ
 صاف ۽ آڻڻ ٿا چاهيون. جيڪي ڪي دماغ ۽ هٿن جي محنت
 سان پيدا ٿيو ٿي سو سڀني ۾ هڪ جهڙو ورهائڻ ٿي. انسان
هڪ ئي کان نه ٻڄن، حسد نه ڪن، ٻي وقوفي ۽ لالچ ۾ نه
ٿين. اها ئي انسان جي مراد آهي ۽ جيڪي ان مراد کي صحيح
 ٿا سمجهن، سي تڪليفون سھڻ، ڪوئي ڪسرندي پيسن ڏيڻ لاءِ
 تيار ٿي ٿا وڃن.

ان طر جلدن ڪڏهن ماءُ ۽ ڪوڪول جي وچ ۾ پاٽ
 پاٽ جي مسئلن تي گفتگو ٿيندي رهندي هئي. ڪوڪول کي ڪارخاني
 ۾ وري نوڪري ملي ويئي هئي. هو پنهنجي ڪمائيءَ جا سمورا
 پيسا ماءُ جي ٽريءَ تي آڻي رکندو هو.
 ڪڏهن ڪڏهن ڪوڪول ماءُ کي چرندو هو، ”اڄ ته
 ٿورو پڙهي وٺڻ.“ ان وقت هن جي اکين ۾ عجيب ڇڪ هوندي
 هئي.

ماءُ سدائين ناڪار ڪندي هئي. هن جي اکين جي ڇڪ
 هن کي ناگوار لڳندي هئي ۽ دل ۾ چوندي هئي، ”جلدن تون
 مون تي ڪلهن ٿو ته پوءِ مون کي پڙهڻ لاءِ ڇو ٿو چرين؟“
 ڪوڪول ڏٺو ته هوءَ گهڻو ڪري ڪن لفظن جي معنيٰ
 ڪا ڏس ڀڃندي رهندي هئي. معنيٰ ڀڃندي هوءَ منهن ٻڌي پاسي
 ڪندي هئي ۽ ڏيکاري اها ڏيندي هئي ته انهن لفظن جي مطلب
 سان هن جو ڪو خاص مقصد نه هو. ڪوڪول سمجهي ويو ته
 ماءُ لکي ڇهي اڀياس ڪري رهي هئي. هڪ ڏينهن اوچتو ماءُ
 کيس چيو، ”انٽروڙا، منهنجي نظر گهٽجندي رهي آهي. ڀانيان ٿي،
 عينڪ جي ضرورت آهي.“

”ڇڏو! ايندڙ آواز تي شهر ۾ پنهنجي دوست ڊاڪٽر وٽ وڃي هلندو سانءُ ۽ توکي ڪو ماڻهو ڏيکاري ٿو.“
ان کان اڳ ماءُ اُٿي دفعا ڄميل ۾ ٻاوبل سان ملاقات ڪرڻ ويٺي هئي، پر پوري پوري سان پوليس آفيسر بهانا ڏيئي کيس ملاقات لاءِ موڪل ڏيڻ کان ناري واري هئي.

نيٺ ماءُ کي ٻاوبل سان ملاقات ڪرڻ جي اجازت ملي ويئي. هن کي ڄميل جي آفيس واري ڪمري ۾ وهاريو ويو. اتي ڪيترا ماڻهو ويٺا هئا، جي به پنهنجن مٿن مائٽن ۽ دوستن سان ملڻ آيا هئا. هڪ ماڻهن جي گفتگو ٻڌندي رهي، جيستائين سندس وارو اچي. ماڻهن جي گفتگو ڪهڙي ڀاڱي عام حياتي ۽ بات هئي ۽ هر ڪو پنهنجو رايو ڏيڻ لاءِ آيو هو. سڀني اڌ ڊيبل آواز ۾ ئي ڳالهائين ۽ هر ڪنهن جي ڳالهائين مان ڌڪار جو جذبو جهلڪي رهيو هو. اهو ماءُ لاءِ نئون آزمودو هو. سندس گهر سڀ ترالي نموني جون ڳالهائون ڪندا هئا. ڏاڍيان ۽ وڌيڪ چئڻون. اوچتو هڪ ٿلهي وارڊن، ماءُ جو نالو پڪاريو. ماءُ اُٿي بيٺي. هن کيس پٺيان اچڻ جو اشارو ڪيو، هڪ ڏيڍ ڪمري ۾ ٻاوبل ويٺو هو. هن ماءُ کي ڏسي مرڪيو ۽ هٿ وڌايائين. ماءُ سندس هٿ کي زور سان پڪڙيو ۽ کلي ڏنائون. ”ڳالهائڻ لاءِ لفظن نه ملن ٿي، کيس کان هوريان پڇيائين،“ ڪيئن آهن؟ ”ماءُ جي هٿ کي زور ڏيئي ٻاوبل چيو، ”تون ڪا چڻا نه ڪري.“

پوءِ ماءُ کان سندس صحت ۽ گهر بابت پڇيائين. ماءُ هن کي سڀني سوالن جا جواب ڏنا.
”تو کي جلد ڇڏيندا؟“ ماءُ اوچتو سوال ڪيو. ”هن توکي بند ڇو ڪيو آهي؟ پٿر ته وري ڪرڻي ۾ اچي پيد ٿيا آهن.“

ٻاوبل جو پهرو ٻهڪي ويو. ”سج پڇ؟ ڪڏهن؟ ڪيترا؟“ وارڊن چيو، ”ان موضوع تي ڳالهه ٻولهي ڪرڻ جي

منع آهي. اوهان صرف گهرو مسلمان رهند. ڪالهه پوءِ ڪرڻو.“
 ”هيءُ ڇا گهرو مسئلو نه آهي؟“ ماءُ شيخ اوع ۾ چيو.
 ”ايمان، تون گهرو ڪالهون ئي ڪري، پائيل ماءُ کي چيو
 ”تون ڇا ڪندي آهين؟“

”مان اهو سڀ ڪجهه کڻي ويندي آهيان - مڙها هي
 غومجي ۾ سٺوپ، گوشت ۽ ڪاڌو کڻي ويندي آهيان، کڏو کڏ
 پيو به ڪي.“

پائيل سمجهي ويو.

”اٿو، تون ڪهڙي نه سٺي آهين!“ پائيل آتساع مان
 چيو. ”ڪم ۾ تون وندري رهندين، اڪيلائي نه ستائينده.“
 ملاقات جي وقت پوري ٿيڻ تائين، هوڪ پائيل سان رهندڙن

هنن جون ڪالهون ڪندي رهي. ماءُ موٽي گهر آئي ۽ هن ڪوڪول کي سڀ ڪجهه ٻڌايو.
 ماءُ ڏاڍي محوش هئي جو پٽس کي سندس ڪم جي خبر پئجي
 ويئي تڏهن ته هن جو چهرو ٻيڪي اٿيو هو، اکين ۾ ڇڪ
 ٻريڙي آئي هئي ۽ هن جي ڏانهنس ورتاءُ ۾ قرب وڌي ويو هو.
 ٽي ڏينهن پوءِ شام جي وقت ماءُ جو راب سبي رهي هئي ۽
 ڪوڪول ڪم ۾ روم جي غلامن جي بغاوت بابت پڙهي ٻڌائي رهيو
 هو. اوچتو دروازي تي زور سان ڪڙڪو ٿيو. ڪوڪول دروازو
 ٽولو ته نڪولئي اندر پهتي آيو. هن جي پٺل ۾ هڪ هڙ هئي
 ۽ هن جو ٽوپو مٿي تي پوئتي سرڪيل هو.

هن ماءُ ڏي نهاري چيو، ”هنن صرف مون کي ئي آزاد
 ڪيو آهي.“

ماءُ ڪوڪول تي چيو، ”ڏاڍو لهي ويو آهي. هن کي
 چانهه سان تازو توانو ڪرڻ ڪري.“

”مان اجهو ٿو چانهه ڪاڙهي وٺان،“ ڪوڪول چيو ۽

هو رڌڻي ۾ هليو ويو.

نڪولئي ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. پوءِ چيائون، ”مون هنن

کي چيو - مون کي آزاد ڪريو ته مان هتي ڪنهن نه ڪنهن کي خون ڪري، پاڻ کي به ماري ڇڏيندس.

ماءُ ڪو جواب نه ڏنو. رڌاڻي مان ڪوڪول ڀڄيو، ”ٺهيا مازين ڪنهن آهي؟ شعر لکندو آهي؟“

”ها، پر مان اها ڳالهه نه سمجهندو آهيان،“ نڪولشي عجيب انداز مان ڪٺڙ ڏوٽي ڇو، ”هنن ڪيس ڇري ۾ بند ڪيو آهي، هو اتي راڳ ڳائيندو آهي. مون کي صرف هڪ ڳالهه جي پڪ آهي - مان گهر وڃڻ نٿو چاهيان.“

”گهر وڃڻ تي تنهنجي دل ڪنهن ٿيندي؟ اتي تنهنجي لاءِ ڇا رکيو آهي؟“ ماءُ همدرديءَ واري نوع ۾ چو، ”گهر خالي هئو آهي، اتي باهه ٿئي پري ۽ ڏاڍي ٿڌ آهي؟“ ڪجهه دير خاموش رهڻ بعد نڪولشي ڀڄيو، ”نارونا، تون راتوڪي رات مون کي هت رهڻ ڏيندس.“

”مان ڪاٺ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه کڻي ئي اچان،“ ماءُ چو ۽ اٽي هلي ويئي.

نڪولشي ڪوڪول تي اکيون کپائي چيو، ”مان سمجهان ٿو ڪن ماڻهن کي مارڻ ڪي.“

”ڇو؟ اهڙو سبق توکي ڪنهن ڏنو آهي؟“ ڪوڪول ڀڄيو.

”انهن ماڻهن تي!“ نڪولشي گنيهر نوع ۾ چيو. جيڪڏهن هو مون کي لتون ٿا هڻن ته مون کي مارڻ جو حق آهي. منهنجو عقيدو آهي - نه تون مون کي هٿ لاه ۽ نه مان توکي ڇهان. مون کي حق آهي ته جيئن به رهڻ چاهيان تهن رهان وٽس ته جهنگل ۾ رهان، وٽس ته ڪنهن گهر جي ڀرسان جهوپڙي اڏي رهان.“

”وڃ، جيئن وٺيني تنن وڃي ره!“ لودول ڪاهيا لوڏيندي چيو.

”هن وقت اهو ناممڪن آهي!“

ڪير ٿو تنهنجي راءِ ۾ وڪاوت وجهي؟
 ”ماڻهو ئي! اڪوئيءَ کي قدر ڏيان ڇو.“ هنن منهنجي
 دل کي زهر وسايا آيو، هنن ئي منهنجي دل ۾ نفرت جو بڇ
 ڇڏيو آهي. مان کين نفرت ٿو ڪريان ۽ سڀ ماڻهو مون سان غير
 واجبي ورهائڻا ڪن.“

نڪوئي خاص خوش ٿي ويو. ڪوڪول کي ڪجهه نه چوندو
 ڏسي وري ڇو، نهن، ”نون ۽ ٻاويل ساڻا ماڻهو آهن. ڪڏهن به توهان
 جو مون سان ڇا اهڙو ساڳيو ورهائڻ آهي جهڙو فيلڊيا مازين يا
 سمولو يا غرد جهڙو ارهائ جو هڪ ٻئي سان آهي؟ ڪوڙ نه ڳالهاو.
 مان اعتبار نه ڪندس. اوهان سڀ مون کي هري ڏکي ٿا
 ڇڏيو.“

”مون کي ان باري ۾ ڪي به نه چڙيو آهي.“ ڪوڪول
 مرڪندي چو. مون کي ڄاڻ آهي ته ”جڏهن ڪنهن ماڻهو
 جي دل جا سڀ زخمو پٽ ڳاڙيندا هجن تڏهن هن سان دلچسپي
 ڪرڻ ناداني آهي.“

✓ ”مون سان دليل بازي ڪرڻ ناممڪن آهي. مان...“
 ڪوڪول هن اڌ ۾ ڪٽيندي چو، ”ان طرح جي خيالات
 بيماريءَ جيان آهي. اسين سڀ ان ۾ مبتلا آهيون. جيڪي مضبوط
 آهن سي گهٽ ۽ جيڪي ڪمزور آهن سي وڌيڪ. اها ماڻهوءَ
 کي ان وقت وڃڻدي آهي جڏهن هو پاڻ کي لڳي لهندو آهي
 پر اها زندگيءَ کي سمجهڻ کان هوندو آهي ۽ نه وري اها ڄاڻ
 هوندي آهي ته حياتيءَ ۾ سندس ڪوڙي جڳهه آهي ۽ جڏهن
 تون پنهنجي صحيح جڳهه ٿو سمجهين، تڏهن توکي ائين ٿو لڳي
 ته دنيا ۾ تون ئي هڪ بد نصيب آهين جنهن کي ٻيا سڀ ڪاٺي
 وڃڻ ٿا ڇاهين. ٿوري عرصي بعد تون پاڻي محسوس ڪندين
 ته مٺي ماڻهن جون دليون خراب نه آهن. ڪوڪول سڀ ئي
 ويو. هو هڪ ئي ڏانهن ڏسڻ لڳو. نڪوئيءَ ڪٿه جيڪا ٿي
 ڇڏيو.“

”اندروشا! ماء جو رندي مان آواز آيو. ڪاڏو تيار آهي.“
جڏهن اندري ڪاڏو کڻي اندر آيو تڏهن نڪولنيءَ آڙيءَ
اڳيان ٻوٽي ويو، ”ڪوئن ڏينهن کان پنهنجو منهن نه ڏٺو هوم.
ڪهڙو نه بدزيبو آهي؟“
”ان سان تو ۾ ڪهڙو فرق ٿو پوي؟“ ڪوڪول منعجب

ٿي پيو.

”سائينڪا ڇو رندي آهي منهن اندر جي آڙيءَ آهي.“
نڪولني ڄڻ ۽ ڄڻ سان گالهائي رهيو هو.
هروڀرو ائين نه آهي، ”ڪوڪول رد ٿيو.“ سائينڪا جي
نڪ جون ناسون ٿل ٿل آهن ۽ سندس منهن جا هڏا ڪٽڻجي
مثل آهن پوءِ به سندس دل نه ڏڙي تاري جيان ڇڪندڙ آهي.
هو ڪاڏو کائڻ ويٺا.

گرم وات ۾ وجھي نڪولنيءَ پيو، ”هتان جو ڇا حال
آهي؟“

جڏهن اندريءَ هن کي ڪارخاني ۾ وڌندڙ سماجواڊي
پرچار بنسبت ٻڌايو تڏهن هن پيو، ”ڏاڍي ڀلي رفتار آهي.“
”جيتي، گهوڙس مثل ته نه آهي جنهن کي وهڻرڪ سان
تڪو ڊوڙائي سگهجي.“ اهو ماءُ جو آواز هو.

نڪولنيءَ ڪنڌ ڌوئي پيو، ”ڏاڍي ڀلي ترقي آهي. مون
کي ايترو صبر نه آهي. مان ڇا ڪرين؟“ هن جي آواز مان لڙائي
ٽهڪي رهي هئي.

”ان جو ڪم آهي سڪڻ ۽ ٻين کي سڪارڻ،“ اندريءَ
جواب ڏنو.

نڪولنيءَ پيو، ”اسن وڙهنداسين ڪڏهن؟“
”اها مون کي سڏ ڪانهي،“ ڪوڪول ورايو، ”ول سان
کي پنهنجن دماغن کي هٿيار بند ڪرڻو پوندو ۽ تڏهن ڪن پوءِ
ٽي پنهنجن هٿن کي مان ائين ٿو سمجهان.“
”ڏاڍي ڀلي؟“ نڪولنيءَ پيو.

ڪوڪول گج وقت تائين سليس نموني زندگي ۽ ماڻهن
نسبت ڳالهائيندو رهيو. پر هن جي ڳالهائڻ مان اهن ئي ظاهر
ٿيو ته ذوق سڀني ماڻهن جو آهي. ڪوڪول ڪي تسلي نه ٿي.
هيئن، ضرور ڪن ماڻهن جو ذوق هوندو اسان کي اهن تي
تياس ڪرڻ نه ڪري.

۽ جڏهن ڪوڪول سندس پٺڀرائي نه ڪئي ته هو ناراض
ٿي هليو ويو.

ماءُ ڪوڪول کي چيو، ”مون کي هن مان ڏاڍو خوف
لڳندو آهي. سواءِ ڌڪار ۽ ڪاوڙ جي ٻي ڪا ڳالهه ڪري
ٿي ڪنهن.“

ڪوڪول چيو، اسان جي حڪمرانن پنهنجي باري ۾ ماڻهن
جي اندر ڪهڙو نه غلطي پيار ٻڌا ڪري وڌيو آهي؟ جڏهن
ڪوڪول جي وڏا شخص سندس ۽ اصافي ڀليي ويندا ۽ پنهنجو صبر
وڃي ويٺا نڌن ڇا ٿيندو؟ ”اسان رت جي ڦٽڻ سان رنگجي
ويندو ۽ ڌرتي رت جي درياد ۾ هيٺ ٻڏي ويندي.“
”انڊروشا! اهو ته هيشه ڪ نظارو ٿيندو!“

”هو مڪيون ڳهي ويا آهن، ماڻ اهي اوڳاڙيون ٻوڏن!
۽ امان، سندن جهڪور وڃندو سو اڳ ۾ ئي جتنا جي ڳوڙهن
جي سندن ۾ سٺا ڪري چڪو هوندو.“

موڪل جو ڏينهن هو. ماءُ ڪٿان ٻاهران گهر موٽي. هن
صدر دروازو کولي اندر قدم ۾ ڌرتو هو جو ڪڪري مان ڪس
ٻاويل جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. ماءُ جي خوشيءَ جي حد نه رهي،
هوءَ ڊوڙدي اندر ويئي ۽ پٽ سان لهجي پئي. ڪوڪول ٻاهر
ميدان ۾ هليو ويو.

ٻاويل چيو، ”امڙ، مان تنهنجو ڏاڍو گورائڻو آهيان.“

”ڇا لاه؟ مون ڇا ڪيو آهي؟“

تو سان جي مقصد کي هڻي ڏني. مان سمجهندو هوس ته
تون ڪڏهن به اسان جي ويچارن کي اڻائي نه سگهندڙ ۽ باقي

عمر به ماڻ ميهڪ ۾ سهڙي گذاريوندين. ۱
 ۱. اندروشا ڪيترينون ڳالهائون مون کي سمجهايون آهن، ۲
 ماءُ ۽ پيءُ، پڪور ۽ ٽوڪي ۽ ڪر آهي ته اندروشا مون تي ۽ رهن
 به سڪارڻ ۽ اهو ئي؟ ۳
 ۴. تون ڪاڙجي ويٺن ا ٻوڙ پنهنجي سر ڳڻ، ڳوهر ۾
 پڙهن شروع ڪي؟ ۵
 ماءُ جي جهيٽ جي حد نه رهي، سو هڻو ٻانهي ويرا ۶
 ماءُ ٻوڙ اندريءَ کي اندر سڏڻ جي صلاح ڏني ۽
 ٻاويل اندريءَ کي سڏيو. اندري ڪجهه دير بعد ۾ ۽ اندر
 ڪهڙيو پر ڪمري ۾ نه آهي راندي مان ٿي ۽ ماڻهن، ۱. امان، ۲. سين
 تي، سرڪار باغبان کي سزا ڏيڻ عيوض ٿلهو مٿارو ٿي پٺائي!
 ٻاويل چڱو پاڻ ڀريو آهي، نه؟ ۳
 ماءُ ٺهڪ ڏنو. هن ٿي اڃان تائين خوشيءَ جو غمار
 ۽ ڇهيل هو. هوءَ ڪاڏو تيار ڪرڻ لاءِ آئي.
 ٻاويل ڪوڪو کي ٻڌايو، ۱. اڳي ٻوڙ سڀني کي چڱي
 ڏيڏا، ڪنهن جي پرڃاڻ ڪانه شاهدي وٺن نه آهي. ۲
 ڪاڏي تي ڪوڪول ٻاويل کي راندين جي هڻي وڃڻ جو
 قصو ڪري ٻڌايو.
 ٻاويل ۽ پيءُ، ۱. مان گهر ڇڏان ها ته هن کي ان طرح
 وڃڻ نه ڏيان ها. ۲. هاڻ هو ويو ڪهڙي حالت ۾ آهي؟ ۳. ناخوش
 دل ۽ منهيل دماغ ڪٿي!
 ۴. جڏهن آدمي ڇاهين کان مٿي ڇڙهي ٿو وڃي تڏهن هن
 کي سمجهائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، خاص ڪري ان کي جو دل تي
 دل ۾ رچن سان وڙهندو رهيو آهي. ۵
 ۶. هنن جي وچ ۾ گرم بحث ڇڙي ويو. هنن اهڙا ئي
 لفظ استعمال ڪيا جي ماءُ جي سمجهه کان مٿي ها، بعضي بعضي
 سنڌن بحث مباحثو سلسلي هو.
 ۱. اسان کي پنهنجي راهه تي محڪم رهڻ کپي، ان کان

تم ڪا به ڪم ڪري، نه ساڃي، هاويل زور ڏنو.
 ۽ لکيا ماڻهن ۾ ڏوڪي پئوڻ جي اسان کي دشمن
 سمجهندا؟

ان کان ڪا به ڪري نٿو سگهجي.
 پوءِ ماڻهن کي سمجهائڻ واري تنهنجي اصول جو ڪهڙو
 حشر ايندو؟

ماءُ هنن جي ڪنڌڪو ٻڌندي رهي. ماءُ کي سمجهه ۾ آيو
 ته هاويل هارين جي پرواهه نٿي ڪئي پر ڪوڪول هنن جي حمايت
 ٿي ڪئي ۽ پڇڻ ٿي ته هو به ماڻهي ۽ چاڻهي سمجهڻ جي
 قابل ٿين. ماءُ ڪوڪول کي ڇڏي ۽ پر سمجهي سگهي ۽ ڪيس
 ائين لڳو ته هُو صحيح هو. هن کي اهو انديشو هو ته ڳالهائيندي
 ڳالهائيندي ڪٿي هو پئي ج. ڳڙڻ نه لڳن. پر جيتوڻيڪ هنن
 نهايت وڏي واڪي ٿي ڳالهائڻو ٿيڻ به هڪ پئي تي غمو
 نه ٿي ڪيائون.

(15)

بنسبت رات آهي وڻي. مٿي ڏينهن ماڻهائڻ جون ٺهاريون
 ٿيڻ لڳيون. ان جي اهميت سمجهائڻ لاءِ ڪارخاني ۽ بستي ۾
 بمقامت وراهيا ويا. نوجوانن ۾ سرگرمي آهي وڻي. هو چوڻ لڳا،
 ها، ان ڏينهن تي اسان کي موڪل ملڻ ڪمي.
 نڪولني ۽ چيو، وقت آيو آهي جو اسان لڪ ۽ پ راند
 بند ڪريون!

ٺٺيا سائين ڪاٺي اتساهت هو. هو ڪاٺي لهي ويو هو.
 پنهنجن ڏندڙن اشارن ۽ نئل نئل تقريرن سان هو پيري ۾ بند
 ٿول عذاب معلوم ٿي رهيو هو. سمولوءَ وٽسلي گهسو، ڊرنگونوو
 ۽ ٻين گهڻن جو رايو هو ته ان ڏينهن تي هٿياربند ٿي نڪرجي.
 هاويل، ڪوڪول، سموو ۽ ٻين ڪن ان راه جي مخالف ٿي ڪئي
 هڪڙو ان ڳالهه کي ڪل ۾ آڏائيندي چيو، ماڻهو ڪم

جي موجوده ڍنگ کي بدلائڻ وڌو ڪم آهي ۽ اڌ ۾ تيزي
 آڻڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته مون کي نئون ٻوٽ هجي، منهنجو
 موجوده ٻوٽ نهايت ڳاڙهي ٿي آهي ۽ پاڻي اندر گهڙي منهنجا
 پير پسان ٿي وڃي ٿي، تڏهن اسين پراڻو ڪم ڪرڻ جو طريقو
 کڻيو ڪلايو ٿو ته ڪريون ٿيسين مون کي ڌرتيءَ کان ويجهي
 ۾ ويجهي ڪرڻ ڏانهن هجرت ڪري وڃڻ جو ڪ ارادو نه آهي.
 تنهن لاءِ مان ضروري ٿو سمجهان ته اڄ مون کي مضبوط ٻوٽ
 وٺي ڏيڻ کپي. تنهن کان پوءِ هن موجي ڍنگ ۾ بدلائڻ شروع
 ڪيو ته ڪنهن پرديس ۾ محنت ڪش پنهنجو بوجو هلڪو ڪرڻ
 لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا. ماءُ کي وڏي جي ڳالهائڻ جو ڍنگ
 ڏاڍو وڻندو هو ۽ هوءَ ان کان ڏاڍو متاثر ٿيندي هئي.
 هڪ ڀيري يگور هٿ ڳالهائيندي پاول ڪوڪول کي چيو
 ”تو کي خبر آهي، اڻڌريءَ جي ماڻهن جي دل ۾ هميشه درد
 رهندو آهي ٿي گهڻي ۾ گهڻا چڙها ڪندا آهن؟“
 ڪجهه دير خاموش رهڻ بعد ڪوڪول ورائڻو، ”نه، اها
 حقيقت نه آهي. جيڪڏهن ائين ٿي ها ته اڄ ساري رات ڪلي
 کلي پنهنجون پاسيرون ٿي پئي وڃي ها.“
 تشا وري اهي ٻه ڪوٽ ٿي. هوءَ به ڪنهن پاسي شهر
 ۾، جبل ويٺي هئي. پرمجهس ڪو ڳرو نه پيو هو. ماءُ ڏٺو،
 هن جي حاضريءَ ۾ ڪوڪول خوش خلق بڻجي ٿي پيو، جنهن تنهن
 سان چڙها ڪهيا ٿي ڪيائين، هن جي عدم موجودگيءَ ۾ ڪوڪول
 گهٽر بڻجي ٿي ويو ۽ درد ڀريون سينون وڃايندو ڪري ۾ پيار
 ڪرڻ ٿي لڳو.
 سائينڪا جلدي ايندي هئي، سڏائين ٽڪڙ ۾، هميشه
 ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ مشغول ۽ نچاڻا ڇو گهر هوندي هئي
 هڪ دفعي پاول هن کي انهي تائين وڌڻ ويو. ماءُ هنن
 جي گفتگو ٻڌي ورتي.
 ”تون جهڙو ڪنڊين؟“ سائينڪا آهستي سان پڇيو.

”ماء اهو منهنجو حق آهي.“

”وڏي جبل ڏانهن؟“

هاويل خاموش هو.

”ڇا تنهنجي لاءِ اهو ممڪن نه آهي ته....“ هوءَ وڌيڪ

چئي نه سگهي.

”ڇا؟“

”ته جهنڊو ڪنهن پي کي ڪٽڻ ڏين؟“

”نه!“ هاويل ڏاڍيان ڇڏيو.

”ويچار ڪري ڏس. تنهنجو مائٽن تي اثر آهي. هت تون

۽ ڪوٽول صرف ٻه اڳڀرا انقلابي مزدور آهيو. تون آزاديءَ جي

ڪارج لاءِ ڪيترو نه ڪرڻ جي قابل آهين! خبر آئي، ان لاءِ

هو توکي ڪيترو ڪيترو پري ۽ گهڻو گهڻو وقت موڪليندا!“

ماءُ کي سائينڪا جي آواز مان چٽا ۽ ڪاوڙ ٺهڪندي

نظر آئي. هن جا لفظ ماءُ جي دل تي ڳورن برفيلن ڳوڙن جي

طرح ڪريا.

”مون ايسلو ڪيو آهي ۽ مان اهو گهرائي نٿو سگهان!“

”جيڪڏهن مان توکي منٽ ڪريان هون ته نه؟“

هاويل آناولولي ڇڏيو، ”تو کي ان طرح ڳالهائڻ نه ڪپي!“

ماءُ سائينڪا جي وچن جو آواز ٻڌو هوءَ تڪڙن قدمن

سان ذري گهٽ ڊوڙندي ئي ويئي. هاويل هن جي پٺيان ميدان

۾ ويو.

ماءُ جي دل تي ڳورو بار ٻڙجي ويو. هنن ڇا بابت ئي

ڳالهائون سو ماءُ سمجهي نه سگهي. پر هوءَ ايترو ڀالبي ويئي ته

مٿس ڪا بدقسمتي نازل ٿيڻ واري هئي. هوءَ ور ور ڪري سوچڻ

لڳي، ”هو ڇا ٿو ڪرڻ چاهي؟“

هاويل اڻڌوريءَ سان گڏ گهر اندر گهڙيو.

ماءُ منتظر ٿي کانئس پڇيو، ”پاشا، تون ڇا ٿو ڪرڻ

چاهين؟“

ڪڏهن ۽ هنڌ؟

”پهرين مٿي تي؟“

”سو تو ٻڌي ورتو؟“ ٻاويل جهڙي آواز ۾ چيو، ”مان جهڙو ڪشس ۽ جلوس جي اڳواڻي ڪندس، مان سمجهان ٿو هو مون کي وري ڄمڻ ۾ وجهندا.“

ماءُ جون اکيون ڀڄڻ لڳيون. سندس چپ خشڪ ٿي ويا ٻاويل هن جو هٿ ورتو ۽ ان کي پنهنجن ٻنهي هٿن ۾ جهامندي ٿڌڪيون هڻندي چيائين، ”اها قم خوشيءَ جي ڳالهه آهي. توکي رنج نه ٿيڻ کپي.“ اسان کي ڪڏهن اهڙيون مائٽ ملنديون جي خوشيءَ سان پنهنجن ٻارن کي موت جي منهن ۾ موڪلينديون؟“ ”مون توکي ڪي چيو؟“ ماءُ پنهنجو ڳاٺ ڪي قدر مٿي ڪري چيو. ”مان تنهنجن ڳالهين ۾ داخل نٿي ڏيان. جيڪڏهن مون کي تنهنجي باري ۾ چنڻا ٿي ٿئي - اهو ته ماءُ جو دستور آهي.“

ٻاويل ماءُ جو هٿ ڇڏي هن کان پري ٿيو ۽ تڪي آواز ۾ چيائين، ”اهو بهار ئي آهي جو آدميءَ جي زندگيءَ ۾ دست اندازي ڪندو آهي.“

ماءُ ڏڪڻ لڳي. ڪٿي هو وڌيڪ شوخ لفظ نه چئي وجهي، ماءُ جهٽ پٽ چئي ڏنو، ”مان سمجهان ٿي پاشا، تون اڀيءَ طرح ڪري نٿو سگهين. توکي پنهنجن سائين لاءِ ائين ڪرڻو پوندو.“

”سائين لاءِ نه، مان پنهنجي لاءِ ٿو ڪريان!“

ڪوڪول دروازي وٽ پهتو هو. چيائين، ”مان سمجهان ٿو ته بهتر ائين ٿيندو ته تون پنهنجو واعظ بند رکين.“

ماءُ رئڻ چاهيو ٿي پر ڪٿي هٿس سندس لڙڪ نه ڏسي وئي، هوءَ ڳوڙها پي ويئي.

”ها هن کي ايداءَ پهچائڻ ۾ تون نڪر ٿو ولين؟“ ڪوڪول ٻاويل کان سوال ڪيو.

توڪي انهن ڳالهائين جو ڪو حق نه آهي! هاويل
رڙ ڪئي.

مان هڪ ڀلي ساٿي جي حيثيت ۾ توڪي پنهنجو پاڻ
کي بيوقوف بڻائيندو ڏسي ۽ موش رهي نٿو سگهان. تو ماءُ ٿي
اهو سڀ ڪجهه چو ٻڌايو؟

مانهنوءَ کي سدائين محڪم رهڻ ڪپي. مون کي اهو
پيار نه ڪپي، اها دوستي نه گهرجي جا منهنجن ڀرين ۾ ٻڙيون
وجهي ۽ مون کي ٻڌي ڏيکي.

شاهس! تون سورمو آهين! وڃ، وڃي ساشينڪا کي
اهو سڀ ڪجهه ٻڌا.

مون هن کي اڳ ۾ ئي ٻڌايو آهي!
ٻڌايو ائين! اهڙي نموني جيئن تون پنهنجي ماءُ کي
ٻڌايو؟ نه تون هن سان نرميءَ سان ڳالهائين. مون توکي ڳائيندو
نه ٻڌو. مون کي خاطري آهي. پر ماءُ جي سامهون تو پنهنجي
سورهيائي ٽڪي آواز ۾ پيش ڪئي. اها سورهيائي ڊڙي جو
ملهم ۾ نٿي رکي.

ڪٿي هو ٻئي سچ ٻچ جهڳڙو نه ڪري وجهن، اهو
سو هي ماءُ ٻڌيو، پوءِ اها ڄاڻ پئندا. مان ته ڏاڍي ٿري ويئي
آهيان.

هاويل هوريان هوريان ڏانهن وڌي آيو ۽ نرم نوع ۾
ڄاڻين، ڏاڍو، مون کي معاف ڪرا! مان اڃا پڻ آهيان، اڻو ۽
بيوقوف!

ماءُ ڪمري ۾ چوڌاري نهاريو ۽ پوءِ ڏکويل آواز ۾ ڄاڻين،
اڻندروشا! تون هن سان تڪو نه ٻڌو، تون هن کان وڏو برابر
آهين ۽ توکي...

مان ضرور هن سان تڪو ٻڌيس، اڻندريءَ ڇو، ڪنهن
ڏينهن مار ۾ ڏيندو سانس.

ڪوڪول رڌي ۾ هليو ويو. ماءُ به هن جي پٺيان ويئي.

سگريء ۾ ڪوئلا وهندي ڪوڪول ۾، امان، تون ڊڄ نه،
 مان هن کي ڪجهه نه ڪڍس، مون ته صرف ۾ رهو ٿي ڪيو
 هاويل به رڌي ۾ آيو، مشڪندي پيائين، اهو مسڪو
 لڳائڻ بند ڪر، تو مون کي پنهنجي سخت ڪلاميءَ مان ڪافي
 مار ڏني آهي، اها به آهي!

ڪوڪول ۾ هاويل هڪ ٻئي جي ڳالهي ۾ پڪوڙجي
 ويا- ٻه جسم ۾ دوستيءَ جي جذبي مان گهٽار هڪ آتما!
 ماءُ جي گلن تان ڳوڙها وهي هليا پر اهي خوشي جا
 ڳوڙها هئا، لڙڪا اڳهندي پيائين، عورت رڻن پسند ڪندي
 آهي- ڏک ۾ به رڻندي آهي، خوشيءَ ۾ به هنجون هاريندي
 آهي!

اٺو، تون ٿورو وقت آرام ڪر، ڪوڪول ۾، تنهنجي
 دل ڇوٽون سهندي سهندي ڪمزور ٿي ويئي آهي.
 پوءِ هاويل کي پيائين، اسين صحيح زندگي جو ڏانئو ته
 هاڻي چڪن لڳا آهيون، جي، انساني ۾ بهار پري زندگي.
 ها، هاويل ماءُ ڏانهن هاريندي ڪوڪول جي پٺيڙائي

ڪئي.
 مان سڀ ڪجهه ڦريل آهي، ماءُ ۾، ڏک به
 ڦريل آهي ته خوشي به ڦريل آهي، مان ڪجهه نٿي ڄاڻان:
 ڪجهه نٿي سمجهان. پوءِ به مون کي پنهنجي جذبات ظاهر ڪرڻ
 لاءِ لفظ ٿا ملن.

اٺو، هڪ نئين دل وجود ۾ اچي رهي آهي، زندگيءَ
 ۾ هڪ نئين دل وڌي رهي آهي، انسان اڳتي وڌي رهيو آهي.
 سوچ وڻجاري جي روشنيءَ ۾ للڪاري رهيو آهي، ماري دنيا جا
 انسانو، هڪ برادريءَ ۾ پڪشت ٿي ويو، پري، زندگيءَ جي
 ماءُ آهي ۽ نه نفرت. مان لهندي يا اڪيلو پيار ڪندي اها
 للڪار پڙندو آهيان، ڌرتي به ڏک ۽ بي انصافيءَ کان تنگ آهي
 هڪ ڪهنه جي طرح وڃندي انسان جي دل ۾ نئين سورج جي

اڀڻ تي محوشي ظاهر ڪندي آهي، ان جي مرچيا ڪندي آهي. ۽
 هاويل اڻي ڪڙو ٿيو. دٻت مٿي ڪري ڪجهه چوڻ تي
 هو جو ماءُ روڪيس، ۽ هن جي ڳالهائڻ ۾ رخنو نه وجهه. ۽
 ۽ امڙ، خبر اٿئي، ڪو ڪول چوندو رهيو، ماڻهن کي اهان
 گهڻا ڪشت مڻا آهن. سندن اهان به گهڻو رت وهندو ۽ مان
 سڀ ڪجهه سنهندس چاڪاڻ ته منهنجي دل ۾ اها خوشي آهي
 جا دهي نٿي سگهجي. ۽ ان محوشي ۾ طاقت جي دنيا سمائل آهي. ۽
 هو اڌ رات تائين جاڳندا رهيا ۽ زندگي، عوام ۽ آئيندي
 بابت گفتگو ڪندا رهيا.

(16)

پڻي ڏينهن صبح جو هاويل ۽ ڪوڪول جي ڪارخاني
 ڏانهن وڃڻ کان پوءِ ڪنهن اچي ماءُ کي عيسيٰ جي خون جي
 خبر پڌرائي. عيسو هاويل، ڪوڪول ۽ سندن مائين تي جاسوسي
 ڪندو هو ۽ نڪولني هڪ ٻه دفعو هن کي خون ڪرڻ جو
 ارادو ظاهر ڪيو هو تنهن ڪري ماءُ سمجهڻ لڳي اها شرارت
 ضرور نڪولنيءَ جي هوندي.

اهو ويچار ايندي ئي ماءُ جي دل ڏکي ويئي.
 ماءُ ميريا سان گڏ عيسيٰ جو لاش ڏسڻ ويئي. ڪيترا
 ماڻهو اڳ ۾ ئي جمع ٿي ويا هئا پر ڪنهن کي به عيسيٰ سان
 همدردي نه هئي. هڪ پوليس وارو لاش جي نگهباني ڪري رهيو
 هو ۽ ماڻهن کي پري ڪري رهيو هو. گهر موٽندي ماءُ جو ڌيان
 وري نڪولنيءَ ڏانهن ڇڪجي ويو ۽ دل ٿي دل ۾ هن سان
 همدردي ڪرڻ لڳي.

منجهند جي ماني ڪاٺن لاه هاويل ۽ ڪوڪول گهر آيا ته
 ماءُ پڇيو، ۽ عيسيٰ جي خون لاه ڪنهن کي پڪڙيو اٿن؟ ۽
 ۽ اسان ان باري ۾ ڪجهه ٻڌو نه آهي، ڪوڪول جواب
 ڏنو.

ماء ڏلو، ٻئي ڀرين سان گڏي لڳا.

”ڏکڻي جي ٻاري ۾ ڪجهه ٿو ڇو وڃي؟“ ماءُ

هوريان پڇيو.

هاويل ماءُ ڏانهن منهن ڪري ويو، هن ۾ ڪنهن جو

به شڪ ڪونهي. هو ڪالهه کان واپي ٻاهر ويو آهي ۽ واپس

نه وريو آهي. مون هن بنسبت جاچ ڪئي آهي.

”مالڪ جا لک شڪرا! ماءُ سائت جو سلام ڪيو.

ڪاڏو ڪاٺيندي هاويل ڇو.“ مون کي اها ڳالهه سمجهه

۾ نٿي آهي ته ڪير ڪيئن ٿو اهڙي اڻاڳي جهڙو جڙي هتي

ڪري سگهي.

”جيسو جانور هو؟“ ڪوڪول ڇو.

”مان ڄاڻان ٿو.“

”اسان هڪ منگهن کي ان لاءِ ماريوندا آهيون، ڇاڪاڻ

ته هو رت جو هڪ ٿڙو اسان جي جسم مان ڇوڙي وٺندو آهي.“

ڪجهه وقت کان پوءِ هاويل ڪوڪول کان پڇيو، ”تون

ڇوڪر ڪنهن کي ماري سگهن؟“

ڪوڪول هاويل ڏانهن ڏسڻ بعد ماءُ ڏانهن لهاريو. پوءِ

ڏکڻي مگر محڪم آواز سان چيائين، ”پنهجي لاءِ ڇوڪر مان

ڪنهن کي به هٿ نه لايان. پر سائين لاءِ، مقصد لاءِ مان سڀ

ڪجهه ڪرڻ جي قابل آهيان. مان خود به ڪري سگهان ٿو.

پنهجي هٿ جي هٿان ڪري سگهان ٿو.“

”او، اٽلڊر وڻ!“ ماءُ چيائين.

ڪوڪول مرڪيو چيائين، ”اسان جي زندگي ئي اهڙي آهي.“

”هه... ها.“ هاويل ڪنڌ ڏوٽي ڇو، ”اسان جي زندگي

ئي اهڙي آهي.“

ڪنهن اوچتي جذبي جي مانتا اٿلڊري اٿي پيو. هٿ

لوڏيائين ۽ چيائين، ”ڇا ڪرو وڃي. اسان کي ڪنهن ماڻهوءَ سان

نفرت ڪرڻي ئي هون ته جنن اهو سمو جلد اچي سگهي جلدن

سڀ ماڻهو ڪهڻي مان پريم ڪن. انهن ماڻهن کي ناس ٿي
ڪرڻ ڪهي جي انساني زندگيءَ جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ ٿا وڃن،
هو ٻين تي انسانن کي وڪڻڻ ٿا جهڻ پنهنجي لاءِ امن ۽
عزت حاصل ڪري سگهن. اهو گناهه آهي؟ پر انهن انساني
زندگيءَ جي مالڪن کي پنهنجي سک ۽ سلامتي خاطر سولاجرن
۽ جلادن، جيلن ۽ لاکين ۾ رکڻ جو ڪهڙو حق آهي؟ هو
هزارن ماڻهن جي هٿا ٿا ڪن. ان مان مون کي اهو حق ٿو
حاصل ٿئي ته مان به ان دشمن جو خون ڪريان جو ٻين جي
پرست ۽ پنهنجي حياتيءَ کي وڌيڪ ضرور ٿو رسائي. اها منطق آهي.
مون کي ڄاڻ آهي ته دشمن جي خون وهائڻ مان ڪو نتيجو
نه نڪرندو. هنن جو خون سڦل آهي. سچائي اسان محنت ڪشڻ ۽
مظلومن جي خون سان ريج ڏيڻ زمين ۾ اڇري ٿي ۽ مفت خور
سرمایه دارن جو خون اڇايو ٿو وڃي. اها مون کي ڄاڻ آهي.
تڏهن به مان خون ڪندس، جو ڪڏهن ان جي ضرورت پوندي.
مان صرف پنهنجي ٻارن ٿو ڳالهائين، پنهنجو گناهه مون سان گڏ
مرندو. اهو آئينده تي ڪو داغ نه ڇڏيندو. اهو مون کي اسواه
ڪنهن ٻئي کي ڏکي نه ڪندو.

ڪوڪول ڪهري ۾ پٿار ڪرڻ لڳو. ماءُ انتظار ۾ جي
احساس سان هن ڏانهن ٽسندي رهي. ماءُ کي ائين لڳو ته هن
کي ڪا چوٽ رسي هئي، هن کي ڪو درد هو. عسي جي خون
بنسبت ماءُ کي ڪا گهڻي نه هئي. جو ڪڏهن نڪولنيءَ خون نه
ڪيو ويو هو ته ٻاريل جي سائين مان ڪنهن ٻئي هن جي هٿيا
نه ڪئي هوندي! هاويل ڌيان سان ڪوڪول کي ٻڌندو رهيو.
ڪوڪول وري زوردار نوع ۾ چوڻ شروع ڪيو، ”اڳتي قدم
وڌائيندي ڪڏهن خود پنهنجي خلاف به وڃڻو پوندو آهي. سڀ
ڪجهه قربان ڪرڻ، مقصد لاءِ مرڻ آسان آهي. ان کان به وڌيڪ
ڏيڻ ڪهي اها هر شئي قربان ڪرڻ کي ڇڏي پنهنجي زندگيءَ کان
به وڌيڪ بهاري آهي. تڏهن ئي سچ وڌيڪ وڌندو نظر ايندو.“

ڪوڪول ڪري هي وڃ ۽ ٻي رهيو. پنهنجو هٿ لوڏي هوريان مگر ڪو به نوع ۽ ڇاڻن، مون تي ڄاڻ آهي، اهو وقت ايندو جڏهن انساني جون دليون هيج ۽ حسد کان پاڪ هونديون ڪنهن به وير پاڻ باقي نه رهندو. تڏهن اسين صداقت سچائي ۽ خوبصورتيءَ سان وهنداسين. زندگي اوج بڻجي ۽ ماڻهو به اعليٰ پئجي ويندا.

ڪوڪول وري ٻيڙ ڪندي چيو، ”اهڙي زندگيءَ لاءِ مان سڀ ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. مان پنهنجي دل ڇري ٻاهر ڪندس ۽ جيڪڏهن ضرورت پئي ته ان کي پنهنجن ٻين هٿن لٽائيندس.“

۽ اڃانڪ ڪوڪول جي اکين مان آسو وهي هليا، هاويل جون اکيون ڦاٽي ويون ۽ زرد چهرِي سان هن ڏانهن ڏسندو رهيو ماءُ جي ڏک درد جي ڪا حد نه هئي.

”انڌري، توهان ڪهڙي ويڙن آهي؟“ هاويل نرمائيءَ سان پڇيو.

ڪوڪول پنهنجو سر لوڏو ۽ ماءُ ڏانهن نهاريندي چيائين، ”عمسي کي مون ماريو.“

ماءُ آئي ڏڪندي هن ڏانهن وڌي. هن جو هٿ پنهنجن هٿن ۾ پڪڙي پڻ پڻ ڪيائين، ”انڌرو شا، منهنجا پيارا ڪهڙي مصيبت! ڪهڙي بدقسمتي!“

”نرس، امان،“ ڪوڪول چيو. ”مان توکي ٻڌايان ٿو ته مون اهو ڪمئن ڪيو.“ ڪوڪول ماءُ کان پنهنجو هٿ ڇڏائي پئجي هتي پهتو.

هاويل آهستي آهستي هن ڏانهن وڌيو ۽ پنهنجي ساٿيءَ ڏانهن آئين اکين سان نهارائين. هاويل جي منهن تي هيل هارجي ويئي هئي ۽ هن جا چپ ٽوڪي رهيا هئا. عجب مرڪمرڪندي نرمائيءَ سان چيائين، ”انڌري، مون کي پنهنجو هٿ ڏي. مان توهان هٿ ملائڻ ٿو چاهيان. مان سمجهي سگهان ٿو ته ڪهڙي

ڪن حالت ۾ تو ائين ڪيو هوندو.
 ”هاويل ڪوڪول جو هٿ پڌري، ان کي زور ڏنو ۽ زور سان ڌونڌاڙيو.“

”تو مون کي ٻڌائڻ ٿو ۽ ائين ته تو هن کي ماريو آهي؟“ ماءُ چيو، ”نه تو هن کي نه ماريو، جيڪڏهن مان پنهنجن اکين سان ڏسان ها ته به اعتبار ڪين ڪريان ها.“
 هاويل پنهنجو ٻيو هٿ اڻڌريءَ جي ڪلهي تي رکيو. ڪوڪول ڏڪويل آواز ۾ چيو، ”مون هن کي مارڻ نٿي چاهيو، هاويل! ڇڏهن اڄ صبح جو تون اڳتي وڌي وئين ۽ مان اٿون گيسو سان پٽي رهجي ويس تڏهن عيسو سامهون آيو، اسان ڏانهن نهارياڻن ۽ عجيب مرڪ مرڪائين اٿون گهر هليو ويو ۽ عيسو مون سان گڏ ڪارخاني ڏانهن وڌندو رهيو. هو چوڻ لڳو، ”مون کي توهان جي هر ڪارگذاريءَ جي ڪل آهي. توهان سڀني جا نالا پوليس رڪارڊ تي آهن. مٿي ڏينهن کان اڳ ۾ ئي توهان سڀني کي گرفتار ڪيو ويندو.“ مون ڪو جواب نه ڏنو. مون ظاهري ڪلهو مڪر منهنجو رت ٽپڪي آندو. وري چوڻ لڳو، تون ڇالاڪ آڏسي آهين. توکي ان رستي تي هلڻ نه کپي. تون سرڪار جو ساٿ ڏي. تنهنجي پوري پوري قدرشناسي ڪئي ويندي.“ ڪوڪول پنهنجو هٿ هوا ۾ لوڏيو ۽ مٿ ڀڪوڙهائين. ”رڪارا! ان جي عيوض هو مون کي هٿ هڻي ڪڍي ها ته مان بهي وهان ها. پر هن جي بي عزتيءَ واري صلاح مان برداشت ڪري نه سگهيس.“ ڪوڪول جو آواز بلند ٿيندو ويو. ”مون هن کي لوندڙيءَ وارو ڌڪ هڻي ڪڍيو ۽ اڳتي وڌي ويس. مون منهن ورائي پٺيان نهاريو ۽ مون هن جي ڪرڻ جو آواز ٻڌو مون کي خواب خيال به نه هو هو ته هو مري ويندو.“

”تون هاڻي ڇا ٿو ڪرڻ چاهيو؟“ هاويل انتظاريءَ مان

چيو.

”مان ان قبول ڪرڻ کان ڊڄان ٿو ته مون کيس ماريو

آهي. پر مون کي ائين هوندي شرم ٿو اچي. ماءُ کي اهڙي
محسوس ٿي ته جيڪڏهن ڪنهن ٻئي کي پڪڙيان ٿو ته هو ان ۾ جو
ڏوهه ڏسندس. اڳي صورت ۾ هرگز نه!

ڪارخاني جي سڀني وڃي.

ڪوڪول چيو، مان ڪم تي نٿو وڃان.

مان غسل خاني ۾ ٿو وڃان. ڪوڪول، رڪڻ جي

ڪوشش ڪندي چيو.

ڪوڪول جي هلي وڃڻ بعد ماءُ ٻاويڙ کي چيو، تون
ڇا به چئين پاشا، مون کي هن تي اعتبار نٿو اچي ڪٿي اعتبار
به ڪريان تڏهن به مان هن کي ڏوهه نه ڏيندس. مان ڇاڻان ٿي
ته اسان کي گناهه آهي پر تڏهن به ائيندريءَ کي گناهڪار نٿي
سمجهان.

ائيندري جلد پاڻ کي معاف ڪري نه سگهندو. امڙ ڏهن
ٽي ماڻهو ڪڏهن ڪهڙين حالتن ۾ اچي ٿو وڃي. مارڻ جي
خواهش نه هوندي به ماري ٿو وڃي. ۽ ڪمزور کسي! ۽ واپس
سواجر ۽ جاسوس اهو سڀ اسان جا دشمن آهن پر تنهن هوندي
به اسان جهڙا ماڻهو آهن. هنن جو رت به اسان جهڙو ٿو
وڃي ۽ کين اسان کان وڌيڪ انسان نٿو سمجهيو وڃي. ڪمراڻ
۽ سرمايه دارن، ماڻهن کي هٿيارن، لٽين، ۽ پٿرن ۾ تبديل ڪو
آهي ۽ ان کي سڀيتا، سرڪار جو نالو ڏنو آهي.

ٻاويڙ ماءُ ڏانهن ويجهو وڌي ويو ۽ چيائين، تون هنن ۽
اسان ۾ فرق ڏسڻ ٿي؟ ائيندريءَ مرضيءَ خلاف هڪ آدميءَ کي
ماريو. هو ڀرپشان آهي، شرمندو آهي. هو هزارن کي ڪهن به
ترس، ڪنهن به لحاظ کان سواءِ مارين ٿا ۽ ان ۾ محوشي محسوس
ٿا ڪن. هو جنهن ڪنهن کي مارين ٿا جنهن سندن گهر فرانه چر،
سون چاندي ۽ ٺوٺ سلامت رهن.

اڃانڪ صدر دروازي ٻاهران ڪنهن جي اڇڻ جي آهٽ پڌڻ

۾ آئي. ٻنهي هڪ ٻئي ڏانهن ٺهاريو.
 هاويل پڻ پڻ ڪئي، ڪٿي پوليس ته اڻڌوريءَ کي گرفتار ڪرڻ
 نه آئي آهي....
 مون کي ڪا ڄاڻ ڪانهي، ماءُ هوريان چيو، ”اي
 خدا!“

(17)

صدر دروازو آهستي ڪليو ۽ راتين اندر گهڙي آيو.
 ”ڪئن آهيو؟“ هن پڇيو، هاويل، توکي آزاد ڪيائون؟
 تون خوش نه آهين، ڦلو وٺا!
 ”تون ته ليڪ آهين نه؟“ ماءُ پڇيو.
 راتين پنهنجو اور ڪوٽ لاهيندي چيو، ها، مان وري
 ڳولائو بچي ويو آهيان.
 ۽ پوءِ ڪمري ۾ چوڌاري نظر ٽهرائيندي هيائين، ”اوهان
 جي جائداد ڪانه وڌي آهي پر اوهن ڪٿان ۾ شاهوڪار ٿي
 ويا آهيو.“ ڪتاب پياري ۾ پياري ملڪيت آهن. مون کي ٻڌايو،
 هت ڪم ڪئن پيو هلي.
 ”اسين واڌارو ڪري رهيا آهيون،“ هاويل چيو.
 ”ها، مان چانهه پيئندس، ۽ چار ڍڪ وودڪا (شراب) جا
 پيئندس، ۽ جيڪڏهن ڪي ڪاٺ لاءِ ڏيندين ته مان انڪار نه
 ڪندس.“

”تنهنجو ڇا حال آهي؟“ هاويل پڇيو.
 ”مڙهي ٿيڪ آهي. مون ابدلجو ڳوٺ ۾ دٻو دمايو آهي.
 اتي سال ۾ ٻه مهلا لڳندا آهن، ۽ هزار کن آدم آهي. ساڻهو
 سٺا نه آهن. کين پنهنجي زمين ڪانهي. زمين ٽڪرن ۾ مقاطعي
 تي ڏني ويندي آهي.“
 ”تون ماڻهن سان ڳالهائيندو آهين؟“

”مان ڀين ڪي ڇوٽو لکائي نه رهندو آهيان. مون وٽ اوهان وارا پترا آهن. هتان اٿئي ويو هوس. پر مان گهڻو ٿڌو ٻانهل ذريعي پرچو ڪندو آهيان. اهو ٿڌو ڪتاب آهي. سرڪاري ڪتاب آهي. ان کي گرجا جي سنڌ آهي. ان تي اعزاز ڪرڻ آيا آهن. هن ٻاويل کي اک لڳي ۽ چيائين، ”پر اهو پس نه آهي. مان هتي توکان ڪتاب وٺو آيو آهيان. بفر به هتي آهي. اسين ڏامر کڻي وڃي رهيا هئاسين. وات تي ورڪ ڪري هٿ آيا آهيون. بفر اچي تنهن کان اک به ڪٽين هو سٺو مون کي ڏيئي ڇڏ. هن کي اها ڄاڻ پوڻ نه ڪئي.“

”اڻو، ٻاويل ڇو، وڃ، ٿورا ڪتاب کڻي اچ. هنن کي وڃ هارين واسطي ڪتاب ڪپن. هو ٻانهي ڪتاب ڇوٽي توکي ڏيندا.“

”چانهه ٻن گهوڙن ۾ تيار ٿي ويندي. پوءِ مان وڃان ٿي.“

رائين مرڪندي چيو، ”تون به هلچل ۾ گهڙي آهن، تلوونا؟ ڏاڍو سٺو ٿيو مان پنجن سالن تائين هڪ ڪارخاني مان ٻئي ۾ پئڪنگ رهنس. ۽ پوءِ جڏهن وري ڳولڻ ۾ وٺس ۽ پنهنجي ارد گرد نهاريم ته اول ته ائين پيو ڀانيان ته مان هارين سان رهي نه سگهندس. مون کي هن جي رهڻي ڪرڻي ۽ کان ڪراحت اچڻ لڳي. جيئن تڏهن مون نفرت جي جدي کي ڏٺو ۽ هاڻ هارين جي مصيبتن لاءِ همدرديءَ ۽ ڪن پوڙيندڙن خلاف ڌڪار جو احساس ڪئي ڳوٺ ڳوٺ ٿري رهيو آهيان.“

رائين ٻاويل جي ڪلهي تي هٿ رکي پنهنجي ڳالهائڻ جو سلسلو جاري رکندي چيو، ”مون کي مدد ڪريو. ڪتاب ڏنو ڪتاب به اهڙا جي ماڻهن کي بي آرام بنائڻ، سندن دماغن ۾ ولولو وجهڻ. پنهنجن شهري ماڻهن کي ڇو ته ڳولائڻ لاءِ به ڪتاب لکن جو ڳوڙڻ ۾ جذبو جاڳي ۽ هو موت ڏانهن ڌوڪڻ کان به نه ڪپڙين.“

پنهنجو هٽ مٿي ڪٽي، هڪ هڪ لفظ تي زور ڏيندي هن جذباتي نوع ۾ وري چيو، ”هزارين موت جي منهن ۾ وڃڻ جيئن ڦرتي“ تي ٻيا ماڻهو نئون چئون حاصل ڪن مرن سوکو آهي، پر ماڻهو نئين زندگي شروع ڪري، اهو اوکو ڪر آهي.“
 ماءُ ۽ ٻانهن ڪٽي آئي. هو رائيبن ڏانهن ڏسندي رهي. هن جا گهروا ۽ جذباتي لفظ هن کي تڪليف ڏيڻ لڳا. هن کي پنهنجي مڙس جي يادگيري آهي ويئي. هو به گسائين خفي ۾ هوندو هو، بي آرام هوندو هو، خطرناڪ هوندو هو، پر گونگو هوندو هو. رائيبن ڪونگو نه هو، خاموش نه هو ۽ انهيءَ ڪري گهٽ خطرناڪ هو.

هاويل ڪٽ ڏوٽي چيو، ”اسان کي گولائين لاه به اخبار ڪبي. اسان کي مصالحو ڏي ۽ اسان توکي گولائين لاه اخبار ڏينداسين.“

ماءُ ڪوٽ ٻائي گهر کان ٻاهر نڪري ويئي.
 ”ها، اسين اوهان کي مصالحو ڏينداسين. پر اهڙي سولي ٻوليءَ ۾ لکجو جو ڳاها به سمجهي سگهن.“
 رڌڻي جو دروازو کليو ۽ ڪو اندر آيو.
 ”بفرم آهي.“ رائيبن رڌڻي ۾ نهاري چيو، ”اڃا، اندر اچ!“
 هن بفرم کي اندر سڏيو، هاويل ۽ بفرم جي هڪ ٻئي سان واقفيت ڪرايائين.

”ٻانهن ٻي وٽ بفرم، اسان کي جلد هائو آهي.“ رائيبن چيو.
 اوڏي مهل ائڊوري ڪري اندر گهڙي آيو. هن جو پٿرو سرخ هو، پگهر سان شل هو ۽ نهايت ملول هو. هن ٻٻ ٻٻ بفرم سان هٽ ملايو ۽ رائيبن جي ڀر سان ويهي سرڪڻ جي ڪوشش ڪيائين.

”ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ رائيبن ڪوڪول کان پڇيو، ”منجهيل پيو لڳين؟“

”ڪجهه ڪونهي.“

”نون ۱۰۰ مزدور آهن؟“ بفر ڪوڪول سان ۽ ڇاپي تي پڇيو.
”ها، ڇو؟“

”هيءُ پهريون گهرو آهي جو هن ڪارخاني جا مزدور ڏٺا آهن،“ رائيٽن سمجهائي ڏني ”هيءُ هوندو آهي ته اهي به ماڻهن کان نالا ٿيندا آهن.“

”سو وري ڪيئن؟“ هاويل پڇيو.

بفر اڻڀريءَ ڏانهن نهاريندي هيو، ”اوهان جا هئا نوڪدار آهن، هارين جا گول ٿيندا آهن.“

رائيٽن هيو، ”هاري پنهنجا پير زمين تي محسوس ڪندو آهي جهڙوڪ اها سندس ڪاٺ هوندي آهي، پر ڪارخاني جي مزدور پڪيءَ مثل آهي. هن کي گهر ڪونهي، اڄ هت آهي ته سڀني ڪنهن پئي هنڌ، خود هجي زال کيس هڪ هنڌ پڌي لڏي سگهي. پر هاري هڪ ئي هنڌ واڌارو ڪرڻ جو خواهشمند آهي. تنهنجي ماءُ اهي رهي آهي! ائين هوندو هو رڌڻي ۾ هليو ويو. بفر ڪتابن جي شلف تي لالچي نگاهن سان ڏسندي هاويل کي هيو، ”مون کي هڪ ڪتاب ڏيئين؟ پڙهي واپس ڪندس. اڄ ڪلهه ڪتاب اسان لاءِ رات جي روشني آهن.“
هاويل شلف تان هٽو ڪري هڪ ڪتاب آڻي بفر کي ڏنو.

رائيٽن رڌڻي مان ئي سنڀري ايندي بفر کي هيو، ”هل. هاڻي اسان کي هاڻ ڏي.“
بفر مرڪندي ڪتاب رائيٽن کي ڏيکاري هيو، ”مان هيءُ پڙهندس.“

جلهه هو پئي هليا ويا تڏهن هاويل اڻڀريءَ کي هيو، ”نون ڪونه هئڻ. تون دل جي راند ڏسي سگهين ها. تون سدائين دل جي ڳالهه ڪندو آهين. رائيٽن جذبات ٻڌي رکي، مون کي ڏوڏي ڇڏيائين. هن ۾ ڪافي طاقت آهي.“

[ماء]

”مالڪن جي ڀٽ ۾ اسين مزدور ڌارين جي ويجهو آهيون،“
 ”ڪوڪول ڇو،“ هو اسان تي اعتماد ڪندا. اسان هي مٺ ولدڻا.
 ”هر اٿئي، راتين جو خيال آهي ته اسين ڪوڏائن لاءِ به
 اخبارون ڪڍون.“

”مترو جلد ئي سگهي اهڙي اخبار اسان کي ضرور
 ڪڍڻ کپي.“

اهاڻڪ ڪوڪول کي نه ڄاڻان ڪهڙو رڀڪ آيو. هائين،
 ”ان ٻاهر گهمڻ ٿو وڃان. مان ٿڌي هوا جي ضرورت ڀرو
 محسوس ٿو ڪريان.“

۽ هو ٻاهر نڪري ويو.

(18)

گهڻا ڏينهن پوءِ نڪولٿي آيو.
 ”توهان ٻڌو آهي، عيسيٰ کي ڪنهن ماريو؟“ هن هاويل
 کان پڇيو.

”نه!“ هاويل مختصر جواب ڏنو.
 ”هو منهنجي هٿان مرڻ ڪپندو هو. منهنجي دل وٽان اهو
 ڪم هو.“

”هو قوفي نه بڪ، نڪولٿي!“ هاويل دوستائي نوع ۾ چيو.
 ”تومان ڪهڙي ويدن آهي؟“ ماءُ پڇيو، تون رحمدل
 آهين پوءِ به شوح ڪئي جيان پوکڻو ٿو رهين. تون ان ريت
 ڇو ٿو هلين؟“

ان وقت ماءُ نڪولٿي کي ڏسي سچ پچ خوش هئي. ۽
 هن مان غير معمولي همدردي هيس.

”مان اهڙن ڪمن کان سواءِ ٻئي ڪنهن ڪم جي قابل
 ڪونه آهيان،“ نڪولٿي ٽراسائي واري نوع ۾ چيو، ”مان سوچيندو
 رهندو آهيان ته دنيا ۾ منهنجي ڪٿي ۽ ڪهڙي جڳهه آهي.
 ماڻهن سان ڳالهائڻ کپي ۽ مان ڳالهائي نٿو سگهان. مان سڀ

ڪجهه ڏسان ٿو، مون کي ماڻهن جي سڀني تڪليفن ۽ بي انصافين جو احساس آهي، پر مان هڪڙي ريت اظهار ڪري نٿو سگهان. مون کي گونگي آيا آهي. ۽ پوءِ پايبل ڏانهن مڙندي ڏٺو، اڙائي ۽ التجا پري نوع ۾ پيائين، ”مون کي ڪو سخت ڪم ڏي، ڪامريڊ! مان هن طرح بي معنيٰ ۽ نڪمي زندگي وڌيڪ وقت گهاري نٿو سگهان. توهان سڀ تحريڪ ۾ ڪم ٿا ڪريو اها وڌندي ئي وڃي ۽ مان ان کان سراسر ٻاهر آهيان. ڇا صرف ڪاٺ ڍوڻ لاءِ زنده رهن مهڪن آهي؟ مون کي سخت ڪم ڏي.“

پايبل نڪولشيءَ جو هٿ پاڻ ڏانهن ڇڪي ويو، ”اسين توکي ڪم ڏينداسين.“

پردن پٺيان ڪنڊ مان ڪوڪول جو آواز هلند ٿو، ”نڪولشي مان توکي ڪمپوزنگ سيکاريندس. ۽ تون اسان جي پرنٽنگ پريس لاءِ ڪمپازيٽر ٿي وڃ. منظور؟“

”جيڪڏهن تون مون کي ڪم سيکاريندين ته مان توکي پنهنجو ڀرو ڏيندس.“

”هن ڏي پنهنجي ڀري کي“ ڪوڪول ورائيو ۽ اهي ڪل ۾ ڇڪيو.

اتيشي ڪل روڪي صلاح ڏنائين، ”هلو ته ٻاهر پنهن ۾ هلون. هاندني رات آهي. وٺندڙ نظارو آهي.“

پايبل ۽ نڪولشيءَ کي اها صلاح وئي.

ڪوڪول رڌڻي ۾ ڪپڙا بدلائي رهيو هو جو ماءُ چيس، ”گرم ڪپڙا پائي وڃ. نه ته تون بيمار ٿي پوندين.“

جڏهن هو هليا ويا تڏهن ماءُ دريءَ مان هنن کي ويندو ڏسندي رهي. ”خدا سندن رکوالي ڪري.“ هن پڻ پڻ ۾ ويو.

پوءِ ٻئي وٺائي هاندني رات جي سوجهري ۾ اڪيلي بيٺي عبادت ڪرڻ لڳي.

ڏينهن تڪڙا نبرندا ويا ۽ ماءُ ”مٿي ڏينهن“ بابت گهڻو سوچي نه سگهي. پر رات ٺاڻي ٿو تڪڙو ۽ هلڪي ندين ڪري

۽ ڇانهه پي ٻاويل ۽ ڪوڪول ڪارخاني ۾ هليا ويندا هئا ۽ ماءُ لاءِ ٻڙن ڏيڍ سئهن ٽاهن ڪمن جون فرمائشون ڇڏي ويندا هئا. ماءُ سڄو ڏينهن ڪم ۾ رڌل هئي. روٽي ڪندي هئي. اشتهار ڇيڙائڻ لاءِ لٽي ٺاهيندي هئي. ماڻهو ايندا هئا ۽ ٻاويل لاءِ سنيها ڇڏي ويندا هئا. ”مٽي ڏينهن“ جي ٻاري ۾ هر روز ڪارخاني ۽ بستيءَ ۾ بمفلمت ورهائيا ويندا هئا. هر رات اهي پٽن ۽ خود پوليس ٿڌي جي ٿاڻڪن تي ڇيڙايا ويندا هئا. صبح جو پوليس جتان ڪٿان انهن کي لاهيندي ڦاڙيندي ڪاريون پڪندي رهندي هئي. منجهند جو اهي بمفلمت وري گهٽن ۾ اڏاسڻ لڳندا هئا ۽ لنگهندڙن جي ٻڙن ۾ اهي پوندا هئا. شهر مان جاسوس آيا. هو گهٽين جي ورن وٽ پهچندا هئا، چؤطرف ڪرڙي نظر رکند هئا، پوءِ به بمفلمت اهي سرگرم ٿيندا هئا. هر ڪو آدمي پوليس جي ان طرح مٽي پايڊ ٿيندي ڏسي خوش ٿي ٿبو. خود ڪرڙو ۽ ٻوڙا مزدور هڪ ٻئي ڏانهن ٺهاري مرڪندا ۽ چوندا هئا، ”تحرڪ زور پڪڙيندي ئي وڃي، نه؟“

ماڻهو ننڍا ننڍا، جموعا ٺاهي بمفلمتن جي مضمونن تي بحث مباحثا ڪندا هئا. زندگيءَ ۾ چستي اهي ويئي. هن بستي رت ۾ هر ڪنهن جي دلچسپي وڌي ويئي.

ٻاويل ۽ ڪوڪول کي خبر ڪا نٿي نصيب ٿيندي هئي. پوئين رات ٿڪا ماندا گهر موٽندا هئا. ماءُ کي ڄاڻ هئي ته هو جهنگلن ۾ ميٽنگون ڪندا رهندا هئا. ساري رات بستيءَ ۾ پوليس وارا ۽ جاسوس هڪڙي لڳائيندا هئا. مزدورن جي تلاشي وٺندا هئا، سندن ننڍن ننڍن مجوعن کي ڀڙوڇڙ ڪندا هئا ۽ ڪڏهن ڪن کي گرفتار به ڪندا هئا. ماءُ اهو به ڄاتو ٿي ته ڪنهن به رات جو ٻاويل ۽ انٿوري گرفتار ٿي سگهيا ٿي. ۽ ڪڏهن ڪڏهن هوءَ ائين به سمجهندي هئي ته هنن لاءِ گرفتار ٿي وڃڻ ٿي بهتر هو. ڪن آرام ته نصيب ٿيندو.

عجب اهو هو ته عمسي جي خون جي تحقيقات پڻ ڏينهن

بعد بند ٿي ويئي هئي. ذهن ٻارنهن ماڻهن کان ڀڄا ڪري معاملو
لٽ مٽي ڪيو ويو هو.

مهر ٻا جي لهر وڃڻ پوليس مرڪز سان هئي. هن ماءُ کي
ڏٺا، ”پوليس وارا ڇوڻ ٿا - ڇوڻي ڳولڻ ڪئن ممڪن آهي؟
ان صبح جو سڙ ماڻهو عسڪري سان ماما، ۽ منجهان نوي ڇهن
هن کي ڏک هئي ڪڍيو هوندو گذريل اٺن سالن ۾ هن پاڻ
کي ڪافي بدنام ڪيو هو.“

ڪوڪول ۾ ڪافي ڦيرو آهي ويو. هن جي ڳالهن ۾ ڪڏهن
ٻنهي ويون هيون، اکيون ڏرا ڏهن ويون هيون ۽ منهن ۾ به
گهٽج ٻنهي ويا هئا. هو زوريءَ مرڪندو نظر ايندو هو. روزمره
جي ڳالهين تي گهٽ ڳالهائيندو هو، هو روشن ۽ شاندار آئينده
تي وعظ ڪندو رهندو هو.

جلهين عسڪري جي خون جي تحقيقات پوري ٿي تڏهن هن
ڇڏڻ مرڪ سان ڀڄو، ڪمرن ۽ سرانديدارنه صرف عوام سان
ايڻگو ورتا ٿا ڪن بلڪ پنهنجن پاڙين ٻچ لڏڪائن جي به
ڪا پرواهه نٿا ڪن. هو صرف پنهنجي مفاد جو ويچار ٿا رکن.“
ٿوري دير جي خاموشيءَ بعد چيائين، ”مان جڏهن عسڪري بابت
وڌيڪ ٿوسو هيان تڏهن هن سان منهنجي همدردي وڌندي ٿي وڃي
مون هن کي مارڻ ٿئي چاهيو.“

”اندري، بس ڪرا!“ ٻاويل زوردار نوع ۾ چيو.
”تو ڪنهن ردي ۽ مڙيل ڇيڙ کي ڏک هئو، اها ڪري
ڇيهون ڇيهون ٿي پئي، ماءُ جهڙي آواز ۾ چيو.
”تون صحيح آهين. پر ان مان مون کي ڏي نٿو ملي.
نٺ ٻهين مٿي آئي! ڪارخاني جي ٻيئي دستور موافق وڃي. ماءُ،
جا ساري رات اک لڳائي نه سگهي هئي، بستري تان اٿي ڪڍي
ٿي. جلد تي هانده رکي هو ۽ ٻاويل ۽ ڪوڪول جي ڪري جو
ڪڙو ڪڙڪائڻ تي هئي جو کيس ياد آيو ته هو ساري رات
هن ڀڄار ڪندا رهيا هئا، ٻلي سڏيا هئا. هن هٿ هٿ

ڪري ڇڏيو.

ڪارخاني تي، ڪي قدر لڳي سڀني هنڌين. ڪمري اندران
ڪوڪول جو آواز آيو. ”هاويل، ٻڌين ٿو؟ ڪارخاني جو سڏ
ٿي رهيو آهي.“

”ڇانهه تيار آهي.“ ماءُ اطلاع ڏنو.

”اسان آئون ٿا،“ هاويل جواب ڏنو.

اول ڪوڪول رنڌڻي ۾ آيو. ماءُ کان پڇيائين، ”تو رات سٺي
نٺو ڪئي؟“

”ماءُ پڻ پڻ ۾ ورايو،“ ائڊروشا، تون هن جي ڀرسان رهڻ.
”ضرور. جهستانن مسڪن ٿي مڪهو اسان هڪ ٻئي جي
ويجهو رهنداسين. خاطري ڪري.“

”اها پڻ پڻ ڇاچي آهي؟“ هاويل پڇيو.

”ڪجهه ناهي. هوءَ سون ڪي ڇڏي رهي آهي ته مان
ڇڏي طرح سنان ڪريان جيئن چوڪريون سون ڏانهن آڻڻ
لڳن.“ ڪوڪول سنان ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتو.

هاويل مزدورن جو قومي ترانو گنگنائڻ لڳو.

آٽو، جاگو، دنيا جا محنت ڪشو مزدورا

دستور خلاف اڄ هو آرام سان ڇانهه پئڻ ويٺا.

”جلوس جو بندوبست مڪمل آهي؟“ ماءُ پڇيو.

”هڪل!“ هاويل جواب ڏنو.

ڪوڪول ڇو، ”جيڪڏهن اسان سڀ گرفتار ٿي وياسين
ته اليڪٽري اٽو نووچ توکي سمورو سماهار اچي ڏيندو. هو توکي
هر ڪم ۾ مدد ڪندو.“

”ماءُ ٿڌو شوڪارو ڀري ڇو،“ ڇڏو.

”اسان کي ٻاهر هٿ ڪهي،“ هاويل ڇو.

”نه، اندر ڇڏو ويٺا آهيون،“ ڪوڪول ورايو، ”هوليس

جي نگاهن کي هر هر ڇيڙائڻ لڳو نه آهي.“

فيڊيا مازين ڊورندو آيو. ڇيائين، ”سڀ ماڻهو رستن تي

آهن، سندن منهن ڪهاڙيءَ جي ٽڪي ۾ مثل چمڪي رهيا آهن. لڪولئيءَ، گهسو پاڻڙ ۽ سولو سهو وقت ڪارخاني جي ٿاڻڪن وٽ بيٺا تقريرون ڪري رهيا آهن. ذري گهٽ سڀ ماڻهو ڪارخانو ڇڏي ويا آهن. اسان کي به اوڏانهن هلڻ کپي.

”مان هلاڻ نٿو،“ ٻاويل چيو.

ماءُ آئي ۽ ڪهڙا مٿن لڳي.

”اسڻ، تون ڪهڙنهن ئي وهين؟“

”تو سان گڏ ئي هلاڻ.“

ٻاويل چيو، ”اسڻ، مان توکي ڪي نٿو ڏيان، تون به

مون کي ڪجهه نه ڏيندو.“

”ڳڻو، ڳڻو. خدا تنهنجي حفاظت ڪندو.“

جلد هن هڪ هنڌ سان ٻاهر نڪتي ته ڏٺائين، ماڻهو حرڪت

۾ اچي ويا هئا. مزدورن ٻاويل مان ٻاويل ۽ ڪوڪول کي ڪيڏيڪ ريو پئي.

”اڳواڻ اچي رهيا آهن.“

”اسان کي خبر ڪانهي ته ڪهڙو آهن؟“

”ڇو، مون ڪا غير واجبي ڳالهه نه چئي؟“

پريان آواز آيو، جلد پوليس کين گرفتار ڪندي ۽ سڄو

قصو ختم ٿي ويندو.“

هو آواز آيو، ”جوڪڏهن پوليس هنن کي گرفتار ڪندي

تڏهن به ڪهڙي پرواهه آهي؟“

واٽ تي هڪ بزرگ مزدور ميرو نوو ڪنن بيهاري پڇيو،

”اهو صحيح آهي ته اوهان سپرنٽنڊنٽ جون دريون پڇندا؟“

”ڇو؟ اسان نشي ۾ چور آهيون ڪئن؟“ ٻاويل ورايو.

اسان صرف جلوس ٺاهي، راڳ ڳائيندا، نورا هٿن رستن

تان هٿن ڏاسين، ڪوڪول ڇو، ”توڪي اسان جن ڪنن ٻڌڻ جو

وجهه ملندو. توڪي اسان جي آدرش جي جهاڪ ملي آهي.“

ميرو نوو ڪنن سان چيو، ”مون اوهان جا پمفلٽ پڙهيا آهن.

تون، للوونا، تون به بغارت ڪندين؟
 ✓ مان مرڻ کان اڳ به هڪ دفعو ئي سچ سان ڪلهو ڪلهي
 به ملائي هلڻ ٿي ڇا ميان.

مورانو ڇيو، مان سمجهان ٿو ته هو سچ ٿا چون ته تون
 ڪارخاني اندر منع ٿيل ڪتاب ۽ پمفلٽ ڪڍي ويٺي هئين؟
 ڪير ٿا چون؟“ ٻاويل پڇيو.

”ماڻهو! مورانو ڇيو ۽ هو ڪسڪي ويو.
 ماءُ هلڪو ٽهڪ ڏنو، هن کي خوشي ٿي ته ماڻهو
 سندس نسبت به ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ٻاويل مرڪندي ڇيو
 ”امڙ، توکي به چين ۽ وڌو ويندو.“
 ”مون کي پرواهه ڪانهي.“

ڪارخاني جي مکيه لنگهه وٽ وڏو ڪن آدمي جمع ٿيا
 بيٺا هئا ۽ ڪوئيءَ جو ڪڙڪيد آواز آيو، ”هواسان جو روت
 چوسيدا ٿا رهن.“ هن جا لفظ هٿوڙي جي ڌڪن جي طرح
 وڃي رهيا هئا.

”اهو سچ آهي!“ هڪ ئي وقت ڪيترن زبانن مان نڪتو.
 ”نڪوئي واه جا واچت وڃائي رهيو آهي،“ ڪوڪول
 چيو، ”مان وڃي ٿو مدد ڪريان.“

ٻاويل هن کي جهلي ٿي جهلي تنهن ڪن اڳ ۾ هو
 ماڻهن جي البوم ۾ توکي پيو ۽ سندس سريلو آواز بلند ٿيو،
 ”ماڻهو هو چون ٿا ڌرتيءَ جي سطح تي جدا جدا نسل آهن—
 انگريز، جرمن، يهودي ۽ ٻيا ٿاري. پر مان ائين نٿو سمجهان. دنيا
 ۾ ٻه قومون آهن، پر ته گهڻو ٿوليون— اسر ۽ غريب. دنيا جا
 ماڻهو جدا جدا ويس اڏين ٿا، جدا جدا ٻوليون ڳالهائين ٿا، پر
 اسر آدمي انگريز هجن يا جرمن، فرينچ هجن يا يهودي— هو سڀ
 پنهنجن مزدورن سان ساڳيو ٿا نارين جهڙو ورتاءُ ٿا ڪن. منهنجن
 ٿل ڪا ٻلڪ پوي!“

ٻاندڙن مان ٿڪڻ جو آواز گونجيو.

”ٻئي طرف اسان ڏسي سگهون ٿا ته ڦرينج مزدور انگريز مزدور سڀ اسان روسي مزدورن جيان ڪٿن جي زندگي بسر ٿا ڪن.“

انبوه وڌندو ويو. ڪوڪول جو آواز بلند ٿيندو ويو،
 ”پهرين مٿي تي“ مٿي ڏانهن تي، ساري دنيا جا مزدور هڪ ٻئي
 کي محاسن پيغام موڪلندا آهن. هو ڪم بند رکي، رستن تي
 هڪ ٻئي ڏانهن نھاري، پنهنجي طاقت جو جائزو وٺندا آهن. ان
 ڏينهن تي دنيا ۾ جا مزدور سڀني جي بهتريءَ جي خواهش ڪري ٿي.
 صداقت لاءِ جان جي بازي لڳائڻ لاءِ تيار ٿي ويندا آهن.“
 ”پوليس!“ ڪنهن رڙ ڪئي.

(19)

چار گهوڙيسوار پوليس وارا هڪ هوا ۾ ٽهڪائيندا
 انبوه ڏانهن وڌيا.

”ڇڏو ڇڏو ٿي وڃو!“
 ”ڪم ٿو تقرير ڪري؟“

ماڻهن ۾ ۾ ۾ ڪئي ۽ پوليس وارن کي اڳتي وڌڻ
 ڏٺائون ڪي پري پڻا ڪي پٺن تي هڙهي ويا. جتي ڪئي
 پوليس وارن تان پٿرون ٿيڻ لڳيون.

ڪوڪول اڪيلو رستي وڃ ۾ رهجي ويو. ۾ گهوڙا مشڪون
 ڪوڪول سان ۾ هائيندا اڳتي وڌيا. ڪوڪول اڳتي سري ويو. ماءُ
 اڇي هن جو هٿ جهليو ۽ پڻ پڻ ڪندي هائين ”تو مون سان
 انجام ڪيو ته هاڻا جي ڀرسان رهندي ۽ هت تون اڪيلو ٿي
 تيار جي ڌار تي ڊوڙي رهيو آهين.“ ماءُ هن کي ڇڪندي
 پاڻ سان وٺي ويئي.

”مان قصور وارو آهيان.“ ڪوڪول مشڪندي چيو.

ماءُ، باويل ۽ ڪوڪول وڌندا هونڪ ۾ اڇي پهتا جتي
 گرجا هئي. گرجا جي ارد گرد ماڻهن جو چڱو انبوه جمع هو.

تمز سٺي وڳو. ويٺل اٿي بيٺا ۽ ڪن ساعت لاه موت جهڙو
سنائو ۽ المناجي ويو. سڀ خبردار ٿي ويا ۽ ڪيترن ڇهرن تي هيڊ
هارجي ويئي.

”سائيو“ ٻاويل جو محڪم آواز بلند ٿيو.

ماءُ جي اکين ۾ عجب خشڪ ڇمڪ ڇمڪ ڏوڙي آئي. هو
پنهجي ڀٽ جي پٺيان ٿي بيٺي. سڀ ٻاويل ڏانهن متوجه ٿيا ۽
هن ڏانهن وڌندا آيا.

”ٻارو! وقت آيو آهي جو اسين هن هيج، نفرت، اوندهه،
ڏاڍ ۽ ڪوڙ واري زندگيءَ کي خراباد ڏيون. هي زندگي اسان
کي انسان ٿي رهڻ نٿي ڏئي.“

هو خاموش ٿي ويو. سڀ ڀٽ ڇاپ اڃا به ويجهو وڌندا
آيا. ماءُ هن جي اکين ۾ مغروري، بهادري ۽ تجلؤ ڏٺو.

”سائيو! اسان فيصلو ڪيو آهي ته ڪليو ڪلايو ظاهر
ڪريون ته اسين ڪم آهيون. اڄ اسان پنهنجو جهنڊو بلند ڪنداسين
سوچ ۽ حجاب صداقت ۽ آزاديءَ جو جهنڊو مان هاڻ اهو ٿو بلند
ڪريان.“

هڪ سنهو سفيد جهنڊو ماڻهن سامهون آيو. ٿورو وقت
ماڻهن جي نظرن کان اوجھل رهڻ بعد مزدورن جو جهنڊو ڳاڙهي
پڪي ۽ جمان پر ٿيل ٿيندو ڏسندي ڏسندي مٿي ڪڍي ويو.
ٻاويل پنهنجو هٿ مٿي ڪيو. جهنڊو ڪي قدر لڏيو ۽
ڊڙن هٿن ان کي سنڀالي ورتو. انهن ۾ هڪ هٿ ماءُ جو هو.
”محنت ڪش زندگي پاءُ“ ٻاويل نعرو هنيو. سڏن گلن مان ساڳو
نعرو بلند ٿيو.

”زندگي باد سوشل ڊيمو ڪريٽڪ ورڪنگ ميمس پارٽي،
اسان جي پارٽي، سائيو، سان جي روحاني ماءُ!“

ماڻهن ۾ چوڙل مڇي ويو. جن جهنڊي جي معنيٰ سمجهي
سي اڳتي وڌي آيا. مازين، سمولو ۽ گيسٽر پائر ٻاويل جي ڀرسان
ٿي بيٺا. لڪوئي انبوهه کي ڀريندي اڳتي وڌيو. ڪيترا ماءُ جا

ناواق ماڻهو اڳتي وڌندا آيا.
 ”ساري دنيا جا محنت ڪش زنده بادا“ ٻاويل اورو هنيو.
 ۽ ان نيري سان فضا ڳوٺجي آئي.
 ماءُ ٻاويل ۽ ڪنهن ٻئي جو هٿ ٻڌڻو. اکين ۾ ٻرهي
 آيل لڙڪن هن کي ساهه ڪڍڻ نٿي ڏنو. نڏهن به هن لڙڪ
 لڙڻ نه ڏنا. هن جون چنگهون ڌڏي رهيون هيون ۽ ڦڙڪندڙ ٻين
 سان چيائين، ”اهو سچ آهي. هاڻي اوهين...“ هو وڌيڪ ڪي هني
 نه سگهي.

انگولٽي جي ٻهري تي مرڪ نمودار ٿي. هن جهنڊي
 ڏانهن ٺهاريو، پنهنجو هٿ جهنڊي ڏانهن وڌايائين ۽ رڙ ڪري
 ڪجهه چيائين. ۽ ٻوڙ ساڳيو هٿ ماءُ جي ڳچيءَ ۾ چوڌاري
 ورائي هن کي چمي ڏنائين. هو کلڻ لڳو.
 ”سائو!“ ڪوڪول جو سريلو آواز فضا ۾ ڳوٺيو. سائو!
 هاڻي اسان نئين خدا-صداقت ۽ روشنيءَ جي خدا، ٻڌي ۽
 سڻائيءَ جي خدا جي نالي ۾ پوتر چاوس شروع ڪيو آهي. اسان
 ان سرگس ۾ لٽي ۽ سخت رستي تي نڪري پيا آهيون. اسان
 جي منزل دور آهي، گهڻو دور آهي ۽ ڪنڊن جو ڇت وچ ۾
 آهي. جيڪي سڃاڻيءَ جي طاقت ۾ ايمان نٿا رکن، جن ۾ موت
 سان مقابلو ڪرڻ جي همت نه آهي، جن جو پاڻ ۾ وشواس نه
 آهي ۽ سختين کان ٽهن ٿا، اهي هليا وڃن. اسان انهن کي ٿا
 للڪاريون جن جو اسان جي ڇوٽ ۾ وشواس آهي. جيڪي اسان
 جي منزل مقصد ٿا ڏسي سگهن، سي اسان سان نه هلن انهن کي
 صرف مصيبت نصيب ٿيندي. سائو! قطار ۾ ٻيهي وڃو. مني ڏينهن
 آزاد ماڻهن جي مرڪل جو ڏينهن، زنده آباد!

انسو ۽ ويجهو وڌيو ٻاويل جهنڊو اڏڪايو.
 ”اهو ۽ اسين جهوني دلها ترڪ ڪريون!“ مازين هڪٻارو.
 پنهنجن خشڪ ٻين تي مرڪ آڻي ماءُ مازن جي پٺيان
 پٺيان هڻ لڳي ۽ هن جي مٿي، پٺيان پٺ ۾ جهنڊي کي ڏسندي

رهي. ماء کي جلوس ۾ حشام ماڻهن جا ڇڪندڙ مڪڙن ۽ اٿام
اتسام سان هلندا نظر آيا. ۽ انهن حشام ماڻهن اڳيان هٿا پاييل
۽ ڪوڪول! هنن جا آواز، تنهن ۾ اٿندڙي جو سريلو آواز هن
کي صاف صاف ٻڌڻ ۾ ٿي آيو.

اٿو، جاگو، دنيا جا محنت ڪڻو مزدورو!

وڌندا هلو، جنگ تي، حشام ٻڪايو!

ماء اهو ترانو اڳ به ٻڌو هو. اهو ڊپل آواز ۾ اڪثر
ڪري سندس گهر ۾ ڳايو ويندو هو، پر اڄ ان جي مڌرتا لريل
هئي ۽ ان ۾ غضب جو تاثير هو.

”اسان مصيبت زنده ماڻهن سان يڪمشت ٿا ٿيون.“

گت فضا ۾ گونجندو رهيو. ماڻهو وڌندا ويا.

اٿو، جاگو، دنيا جا محنت ڪڻو مزدورو!

ماڻهن جي ٻيڙ وڌندي ويئي. ۽ ان ٻيڙ ۾ ماء پٺتي رهي
ويئي. هوءَ خوش هئي جو ماڻهن جو تعداد وڌندو ٿي ويو. ماڻهو
سامهون بهاري رهيا هئا. لعل جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪي رهيو هو.
ماڻهن پياڻ ۾ به ڳالهائين ٿي مگر هنن جو آواز تراني جي بلند
مڌر آواز ۾ ٻڌي ٿي ويو.

ماڻهن جي اسنگ ۽ اتساء، جوش ۽ ايمان کي ڏسي ماء
جي جيءَ ۾ ٽٽي آيو ته هو هنن کي وڏي واڪي ٻڪاري،
”منهنجا پيارا ڀائرو!“ هن کان پري لال جهنڊو هوا ۾ لهرائي
رهيو هو. هوءَ پنهنجي پٽ کي ڏسندي به ڏسي رهي هئي. هن
جي ڇڪندڙ پيشاني، وشواس جي آڱ سان جلندڙ ڇڪندڙ اکيون!
همنٿر هوءَ جلوس جي پڇاڙيءَ ۾ اعڙن ماڻهن سان هئي جي آهستي
هلي رهيا هئا هنن جون ڳالهائون ماء کي ٻڌڻ ۾ ٿي آيون.

”ملٽريءَ جو هڪ جٿو اسڪول ڏي-سان پيو آهي ۽ پيو

ڪرڻي جي ڀرسان.“

”گورنر آيو آهي.“

”هان؟“

”مون هن کي پنهنجن اکين سان ڏٺو.“
 ڪنهن مسخري ڪندي چيو، هو اسان جي ماڻهن کان
 ڊڄڻ لڳا آهن، نه؟ سولجر آيا آهن، خود ڪورنر به...“
 اڻانڪه جلوس کي ڏوڏ آيو. ماڻهو ڪي قدر پٺتي هٽيا.
 گيت به ڪي قدر ڌڏيو پر وري صاف ۽ بلند ٿي ويو. پر وري
 آوازن جي نه ڌڏي ويئي، آواز هڪ ٻئي جي ڪورس کان ٻاهر
 نڪري ويا. ڌڏندڙ ٿوڪندڙ آواز اڃان به اهي رهيو هو.
 ”آيو، جاگو، دنيا جا محنت ڪشو مزدورا“
 ميٽيوٿيڪ ماءُ ڪجهه به ڦسي نٿي سگهي ۽ ڪا ڪل
 نه هيس ته اڳيان ڇا ٿي رهيو هو تڏهن به ماءُ کي ڳڻتي وڪوڙي
 ويئي ۽ ڪڙي ڪڙي اڳتي وڌڻ لڳي

(20)

”سائيو! پاوريل جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو،“ سولجر به اسان
 جهڙا آدمي آهن. اسان تي جلد نه ڪندا. هو اسان کي ڇو
 مارين؟ ڇاڪاڻ ته اسين سڀني لاه ضروري صداقت ٿا سانڍيون؟
 اسان جي سڃاڻي هنن لاه به ضروري آهي. اڄ هو اها ڳالهه نٿا
 سمجهن. پر اهو وقت ويجهو اچي رهيو آهي جڏهن هو به اسان
 جهڙن آڻي ڪڙا ٿيندا، جڏهن هو ڌاڙيلن ۽ خونين جي جهنڊي
 هيٺ نه وڌندا پر اسان جي آزادي ۽ سچائيءَ جي جهنڊي هيٺ.
 اسان کي اڳتي وڌڻ ڪهي جهڻ هو جلد اسان جي صداقت
 سمجهي سگهن. سائيو، اڳتي وڌو!“

پاوريل جي آواز مان بهادري پکي رهي هئي. هر انهي
 ڇڙو ڇڙو ٿيڻ لڳو. ڪي گهر راهي ٿيا، ڪي ساڄي کاٻي هڻي
 رستي جي ٻنهي ڪنارن کان پري رهيا. جلوس هڪ سنهي سڌي
 ليڪ بڻجي پيو. پاوريل ان جي موڙ ۾ هو. هن جي مٿان محنت
 ڪشڻ جو لال جهنڊو ٿوڪي رهيو هو. رستي جي ڇوڙ تي
 ماءُ ماڻهن جي خاڪي دھوار ڏئي. سولجرن جا منهن ڏسڻ ۾ نٿي

آيا. سندن ڪلهن تي بند وٺون آهون هيون.

ماءُ اڳتي وڌندي هلي.

”سائيو! هاويل هڪاريو، اڳتي وڌو اسان لاءِ ٻيو ڪو
هارو کليل نه آهي. گهاٽو!“

وايو منڊل ڪٽيڙي پٽي ويو. جهنڊو اها به بلند ٿي ويو.
ماڻهن جي مٿن مٿان اهو سولھرن جي ديوار ڏانهن وڌي رهيو
هو ماءُ ڪٽيڙي پٽي. هن اکيون پوري چٽيون ۽ رڙ ڪيائين
او او او!

هاويل، اٽلوري، سولھو ۽ مازين کان سواءِ ٻيو ڪوبه
اڳتي نه وڌيو.

ننڍيا مازين جو آواز بلند ٿيو، ”ظلم جو دٻو ناس ٿيندو...“
”۽ جنتا آڻي ڪڙي ٿيندي.“ ڪورس ۾ راڳ جو آواز
فضا ۾ گونجيو.

هار سر ٻيچ ڳائيندا ٿي وڌيا، سندس پٺيان ڊزن کن ڳاڻهو
مس هئا، اهي به گهٽيا ٿي ويا.

”ڪمانڊر حڪم ٿو ڏئي.“ ڪنهن چيو.

ماءُ اکيون کولي ٺهاريو. سولھر قواعد ڪندا اڳيان وڌي
۽ وري پٺيان هٽي رهيا هئا ۽ نڪ وري صف ۾ پوي ويا. ماءُ
پٺت جي ويجهو اڻ لاه وڌا قدم وجهڻ لڳي. ماءُ ڏٺو ته اٽلوري
پنهنجي مضبوط بدن سان هاويل کي پٽي ڌڪي پاڻ اڳتي وڌي
رهيو هو.

”مون مان گڏ هل!“ هاويل جو نڪو آواز آيو.

اٽلوري ڳائيندو، پٺو ۽ پاسي ٻانهون ٻڌي، ڪٿي مٿي
جهلي وڌي رهيو هو.

”پنهنجي پاسي کان هل! جهنڊو اڳيان ٽپڻ ڪهي!“

”چڙو چڙو ٿي وڃو!“ آيسر سنهي آواز ۾ حڪم ڏنو.

ماءُ جي اکين اڳيان اونداهي ويئي. هڪ هڪ دم

ڪٿڻ سان هن جي جي ۾ ٿي آيو ته زور سان رڙ ڪريان. هن

جا ڇو ٿورو ٿڙڪا به هر هن پاڻ تي ضابطو رکيو. هو
ڇاڻي تي هٿ جهلي بي خبريءَ جي عالم ۾ اڳتي وڌندي رهي.
هن محسوس ڪيو ته سندس پٺيان انبوه ڇڏو ٿيندو ٿي ويو.
ٿڌيءَ هوا جو جهونڪو آيو ۽ ماڻهن ۾ خزان ۾ ڪرندڙ وڻن
جي پنن جيان اهي ٿڙڦوٽ پئي.

لال جهنڊي جي ارد گرد پيل ماڻهو، جهنڊي جي ويجھو
وڌندا ويا. هنن جي پٺيان سواجرن جا منهن صاف صاف ڏسڻ ۾
پئي آيا. بندوقون جهنڊي جي اردگرد ماڻهن تي ڪشميل هيون
۽ هڪ ٻئي پٺيان ماڻهن جا آواز بلند ٿي رهيا هئا.

”ڇڙوڇڙ ٿي وڃو“

”ولاسو، ٻچا“

”هونتي موٽ ٻاويل!“

”جهنڊو جهڪائي ڇڏ، ٻاويل! اهو ٺڪوڻيءَ جو آواز
هو.“ جهنڊو مون کي ڏيئي ڇڏ، مان هاڻي لڪائي ڇڏيندس“
ٺڪوڻي اڳتي وڌي ٻاويل کان جهنڊو ڪڍڻ جي ڪوشش
ڪئي. جهنڊو کي قدر پئجي جهڪي ويو. هر ستت سڏو ٿي
ويو ۽ ٻاويل جو ڪڙڪيدار آواز آيو، ڇڏي ڏيو!“
”ليفٽيننٽ، هن کان جهنڊو ڪسي وٺ!“ ڪمانڊر
حڪم ڏنو.

لال جهنڊو هوا ۾ ڏڪيو، ڪاهي ۽ ساڄي ٿرندو رهيو
۽ وري سڏو ٿڙڪڻ لڳو.

”اڳتي وڌي هن کان جهنڊو ڦريو!“ ڪمانڊر ڇلايو
سولجرن جو جتو اڳتي وڌيو. لال جهنڊو ڏڪيو ڪريو
۽ سولجرن جي حاڪمي وردن ۾ غائب ٿي ويو.

”او!“ ڪنهن رڙ ڪئي. ماءُ جهنگلي جانور مثل
رنپ ڪئي ۽ ٻري کان ٻاويل جو صاف آواز سندس ڪنن
تي پهتو، ”الوداع، امڙ، الوداع!“

”هو سلامت آهي، هن مون کي ياد ڪيو!“ ماءُ جي

جيءَ ۽ جان آئي،
 ”امان، الوداع“ ڏوڏول جو آواز آيو،
 ”ڪڙيون مٽي ڪري هوءَ هٿ لوڏيندي رهي، هن کي
 سولهرن جي وچ ۾ پيل ائڙي مڙڪندي نظر آيو،
 ”منهنجا ٻارا، پاشا ۽ ائڙوڻشا“ ماءُ رڙ ڪئي،
 ”الوداع، سائيو! پايڙيل ۽ ائڙي ڪاريو،
 ماءُ کي محسوس ٿيو ته ڪو ڪيم ٻري ڏکي رهيو
 هو، هن اکين سامهه ٿلهل ڏٺو ۽ هڪ ملٽري آفيسر ڏٺو جو
 هٿي رهيو هو، ”ٻڌي عورت هتان هلي وڃ!“
 ماءُ آفيسر جي پيرن وٽ پن نڪرن ۾ پڳل جهنڊو ۽
 ڳاڙهو جهنڊو پيل ڏٺو، هن نٿڙي جهنڊو کڻي ورتو، آفيسر جهٽ
 ڏيئي اهو ڪاٺس کسي ورتو ۽ ”لابانس“ هتان هلي وڃ!“
 ماءُ ڏٺو، ڇوڙ طرف سولجر ٿلهجي ويا هئا، پن مائهن سن
 کڏ ماءُ به پوئتي ڏکي ويئي ۽ ٻري پونڊڙ گيت جو آواز
 اچي رهيو هو،
 اٿو، جاڳو، دنيا جا محنت ڪش مزدورا!
 ڪاٺي پاسي واري ڪهڙي ۽ ماءُ کي مائهن جا ننڍا ننڍا
 مجموعا پيل نظر آيا، ڪنهن چيو، ”هو رُونشي خاطر بندوقن
 جي منهن ۾ تڙا وڃن!“
 ”ذرا ويچار ته ڪريو، سولجر بندوقن تڙي هنن ڏانهن
 ٻا وڌن ۽ هو بي خوف محڪم پيا آهن.“
 ”پاشا ولا سوو جي جرئت ته ڏسو!“
 ”۽ هو ائڙي ڪوڪول، سولهرن جي وچ ۾ به مڙڪي
 رهيو آهي!“
 ”منهنجا ٻارا! پائرو ۽ پيرون!“ ماءُ رڙ ڪئي،
 مائهن جي مجموعي عزت وڃان سري ڪمڻ جا ڏٺي، ڪنهن
 چيو، ”ذرا هن جو تصور ڪريو جهڪڻ هن جي هٿ ۾ ڳاڙهو
 جهنڊو هجي.“

ماء انهنون هوا ۽ ٿلهائي هو، "خدا جي مدني منهنجي
 ڳالهه ٻڌو پنهنجون دليون ڪوليو ۽ بنا ڊپ ڊاه جي هوڌاري
 نهاريو اسان جا ٻار سچ جي مدني جان جي بازي لڳائي رهيا
 آهن توهان جي خاطر هو پنهنجون جايون آخر مقصد لاءِ تروان
 ٿا ڪن هو اهڙن نون ڏينهن لاءِ سچ جي تلاش ٿا ڪن جيڪي
 هميشه روشن رهندا هو تنهن جيوت جا خواهشمند آهن - سچ ۽
 انصاف جي جيوت، - هي لاءِ سڃاڻي جي جيوت.

هن جي نڙي خشڪ هئي پر هن جي دل جي اونهي
 ڪڍ ۽ محبت ۾ رها لفظ جنم وٺي رهيا هئا هن ڏٺو، ماڻهو
 سندس لفظ ٻڌي رهيا هئا. سڀ خاموش هئا. هو ڏانهن وڌي
 رهيا هئا. سندس دل ۾ ٽئين تما بدار ٿي رهي هئي - ڪيئن به
 هنن کي ٻاويڙ ۽ ڪوڪول جي نقش قدم تي هلڻ لاءِ آماده
 ڪريان. هن جي زبان وري پڪارڻ لڳي، "اسان جا ٻار سچ
 جي لاءِ يسوع مسيح جي سچ لاءِ ميدان - عمل ۾ ٿي پيا آهن.
 توهان هاڻ تي ترس ڪاٺيو، هنن کي پيار ڪريو. هنن جي دامن
 کي سمجهو، مٿس وشواس رکو.

ماءُ جو گلو خشڪ ٿي ويو، هوڏ ٽوڪڻ لڳي، هن جي
 طاقت جواب ڏيئي بيٺي. ميڙ مان هڪ چئي هن کي سهارو ڏنو.
 ڪنهن پڪاريو، "هو خدا جي وائي سڃاڻي رهي آهي.
 کيس ڏيان سان ٻڌو."

يڪايڪ سيزو جو آواز بلند ٿيو، "توهان سڀ مون
 کي سڃاڻو ٿا. مان اڻٽاليهن ورهين کان ڪم ڪندو رهيو.
 آهيان. منهنجي ٽيونجاه سال عمر آهي. اڄ هنن منهنجي ڀائٽي
 مازين کي گرفتار ڪيو آهي. هو به ٻاويڙ جي ڀرسان پهرين
 صف ۾ هو. نلوونا اوهان اڳيان سڃاڻي جا ٻول ٻوليا آهن.
 اسان جا ٻار عزت آبرو واري زندگي، بهتر زندگي جا خواهشمند
 آهن. اسان سندس ساٿ ٿا ڏيون. نلوونا، هاڻ تون گهر وڃ.
 سڀ عزت ۽ شردا سان ماءُ ڏانهن ڏسڻ لڳا. سيزو

ماڻهن کي ڀري ڪري ماءُ لاءِ راهه پياڻي. ماڻهو ڀري ٿي پيا.
 ماءُ جي اڳتي وڌڻ تي هو سندس پٽ وٺڻ لڳا. ماڻهو سندس
 ڪهر تائين هليدا هليا. ڪهر جي دروازي وٽ پهتي، پٽ ورائي
 هن ماڻهن ڏانهن ڏٺو.

”مهراڻي،“ ماءُ چيو، ”اسان جو مقدس يسوع مسيح
 تڏهن هتي هاڻي ڪنهن ماڻهو سندس عهدي تي نه
 سگهي ٿو.“

انجو غمناڪ ڏسڻ ڏٺو رهيو.
 هن ماڻهن اڳيان سر نوايو ۽ ڪهر اندر گهڙي ويئي.
 سڙو ۽ سندس پٺيان پهچي اندر ويو.
 ماڻهو در ٻاهران بهي ڳالهائيندا رهيا. ۽ پوءِ ڏهري ڏهري
 ڇڙو ڇڙو ٿيڻ لڳا.

(پهو يون پاڻو پورو ٿيو)

پاڻو ڀيو

(21)

□ باقي ڏينهن ماءُ ويڳائي ٿي گهر اندر ڦرندي رهي. هن کي هڪ هنڌ ويهي يا بيٺي ٺڪاءُ نٿي آيو. رکي رکي ٻائي ٿي پٽائين پر ان مان نه هن جي آسائت ٿي مٿي ۽ نه اندر جي اک ٿي ٺٽي ٿي، ڏينهن مهيني ۽ ٽسڪن سان شروع ٿيو هو پر بي رنگي ۽ آند مانڌ سان پورو ٿي رهيو هو رکي رکي ماءُ جي ذهن ۾ هڪ ئي سوال ڪر ڪٿي اٿي ڪڙو ٿي بيٺو، هاڻ ڇا ٿيندو؟

مهرا آئي. هٿ لوڏيندي رڙيون ڪيائين. رٿائين، ملڪا پربائين، پير زور سان زمين تي لاهڪيائين، انجام اقرار ڪيائين، آيسرن کي پٽيائين. پر ماءُ کي ڪو اٿت نه مليو. سجهائائي ٻوليس آئي. ماءُ کي نه عجب لڳو، نه ڊپ ٿيو. آفيسر ايندي ٿي ۽ ۽ ۽ ڪيئن آهين؟ آهي ۽ ٿيون دفعو تنهنجي دولت خواب ۾ قدم رکڻ جو شرف مليو اٿم.

ماءُ ڇپ رهي. آفيسر جانچ مڙل ماءُ کي ڊپ ڏيندو رهيو. پر آفيسر جا لفظ هن جي دل داغ تائين نه پهتا، کيس بي آرام نه بڻايائون. پر جڏهن آفيسر ۽ ۽ ۽ تنهنجو ٿي ڏوهه آهي جو تون پنهنجي پٽ ۽ خدا ۽ زار لاءِ عزت ۽ شرف جا جذبا ڳائي نه سگهين، تڏهن ماءُ خشڪ نوع ۾ ورايو، ها، اسان جا ٻار ٿي اسانجا منصف آهن. هو اسان کي سائن غداري ڪرڻ جي جوڳي سزا ٿا ڏين. ۽ ۽ ۽ آفيسر کڻي آيو، ڏرا ڏيان ڇو.

ماءُ ٿڌو شوڪارو پري دهرايو، مان ڇران ٿي، اسان جا ٻار ٿي اسان جا منصف آهن.

آفيسر ڪاوڙ ۾ ٽڪڙو ڪجهه ويو پر هن جا لفظ ماءُ جي دل کي ڇهي نه سگهيا. ميريا شاهد هئي. هوءَ ماءُ جي پٺيان بيٺي هئي، پر هن ڏانهن نهارايائين هئي، جڏهن آفيسر ڪائمس ڪو سوال ٿي پيو تڏهن وري وري ساڳيو جواب ٿي دهرايائين، ”حضور، مون کي ڪا سٺ ڪانهي. مان سادو لوح ۽ اڀاڻ زال آهيان. مان بموقوف آهيان. مون کي ڪا ڇاڻ ڪانهي.“

”تڏهن، خاموش رهيا“ آفيسر حڪم ڏنو.

جڏهن آفيسر ماءُ کي تلاشيءَ جي وازنت تي صحيح ڪرڻ لاءِ ويو تڏهن ماءُ آهستي آهستي ڇاڻي جهڙن اکرن ۾ لڪو.

”پلنگو يا نلووئا، هڪ محنت ڪش جي رٿو.“

آفيسر ۽ پوليس وارا هليا ويا. ميريا به ويندي رهي. ماءُ ٻانهون پئي، دريءَ وٽ بيٺي، ٻاهر نهاريندي رهي، ڏند ۽ ڇپ زور سان پڪوڙي هوءَ ساهون خال ۾ ڏسندي رهي، ڏٺي جو تيل ڪپي ويو، لاٽ کن ساعت لاءِ وڌي اجهاسي ويئي. ماءُ اولاد ۾ به بيٺي رهي، هن کي ڪنهن لاءِ شڪايت نه هئي ۽ سندس دل ۾ ايڏاڻ جو احساس ڪونه هو هن جي ڇاتيءَ تي مايوسيءَ جي ڪارونپار ڪڪر اچي دٻو دٻايو هو، هن جي دل جي ڌڙڪڻ ڌري گهٽ بيهي ويئي هئي. هن جي دل خالي هئي هوءَ گهڻو دير تائين دريءَ وٽ بيٺي رهي هن جا پير ۽ اکيون ٽڪهي سمون، نم هوءَ ڪهڙن مٿاڻن کان سواءِ ٿي وڃي هٿ تي ڪري ۽ گهري لٽ ڪئي ويس.

ماءُ خواب ۾ شهر ڏانهن ويندڙ رستي واري ڏهن پٿرن واريءَ جو پٿارو ڏٺو، پر آواز اٿندڙيءَ جو هو.

اٿو، جاڳو دنيا جا محنت ڪئي مزدوروا هوءَ واريءَ جو ڌڙو لنگهي شهر ڏانهن ويندڙ رستي تان هٽ لڳي ۽ پيشانيءَ تي آڏو هٿ جهلي پنهنجي پٽ ڏانهن نهارڻ لڳي. هوءَ اهو فيصلو ڪري نه سگهي ته هن ڏانهن وڃي يا نه وڃي. هن کي شرم اچي رهيو هو جو پٽ سان هئي. تنهن کان سواءِ ڪمس هڪ ٻيو

ڪڪو به هٿن ۾ هو. هو اڳتي وڌي ويٺو. ٻار ٻنيءَ ۾ بال
 راند ڪري رهيا هئا. الاهي ٻار هئا ۽ بال جو رنگ ڳاڙهو هو.
 ڪڪي هن جي ڀانهن مان ٻارن ڏانهن اچڻ ڏني ۽ رٿڻ لڳو.
 هن ڪڪي کي ڇڪڙو ڏني ۽ پٺيان ڇڪائينس. سواجر جي اڳتي
 ڌڙي تي بيٺا هئا، ڏهنس ٻندوتون ٿاڻي اڳتي وڌيا. هو ڪڪي
 سميت ٽڪڙو ڊوڙندي ٻين وچ ۾ بيٺل اوهي گرجا اندر گهڙي
 ويٺي. اتي هڪ مڙهه پيو هو، جو ڪاري ويڪري ڪفن سان
 ڍڪيو پيو هو. پادري ۽ هن جو اسسٽنٽ ان ڪپڙن ۾ اچ وڃ
 ڪندي ڳاڻي رهيا هئا.

”يسوع مسيح مثل مان اٿي ڪڙو ٿيو آهي.“

اسسٽنٽ جي هٿ ۾ ڊگهي ميڻ پتي هئي. هن ماءُ اڳيان
 مستڪر ٿوڀو ۽ مرڪيو. سمولو جيان هن جا وار ڇڪندڙ ڳاڙها
 هئا ۽ منهن پھڪندڙ هوس. ڪنڊن جي چوٽيءَ تان سونهري
 ڪرٽا هٿ تي پئجي رهيا هئا، پنهني پاسن کان ٻار ڪورس ۾ ڳاڻي
 رهيا آهن.

”يسوع مسيح مثل مان اٿي ڪڙو ٿيو آهي.“

پادريءَ گرجا جي وچ ۾ پوي رڙ ڪئي، ”هنن کي گرفتار
 ڪريو.“ هن جي بدن تان ڪپڙا ڪم ٿي ويا، سڀ ماڻهو پڇڻ
 لڳا. پادريءَ جو اسسٽنٽ ميڻ پتي ڦٽي ڪري اڳتي وڌيو، هن
 ڪوڪول جيان پنهنجو مٿو پنهنجن هٿن ۾ کڻي جهليو، هو ماءُ
 ڪڪي کي هٿ تي ماڻهن جي پيرن وٽ کڻي ڪهرايو. ماڻهو
 ڏانهس وڌيا، ماءُ گوڏن ڀر ويهي اڏايو ”ٻار کي ڇڏي نه وڃو
 هن کي پاڻ سان وٺي وڃو.“

”يسوع مسيح مثل مان اٿي ڪڙو ٿيو آهي!“ ڪوڪول
 ٻانهون ٻنيءَ پاسي ٻڌي مرڪندي ڳاڻڻ لڳو هو هيٺ ٽوڙيو ٻار
 کي ڪنڀائين ۽ هن کي ڪٽ سان ڀريل گاڏيءَ تي کڻي رکيائين.
 گاڏيءَ جي ڀرسان اڪولشي هلي رهيو هو، هن ٺهڪ ڏيئي چيو،
 ”هنن مون کي سخت ڪم ڏنو آهي.“

”امان، ڳاڙهه! ڪوڪول ڀرو، ڪهڙي نه زندگي!“ ۽ هو
 سريلي آواز ۾ ڳائيڻو هليو ماءُ هن جي پٺيان هڻڻ لڳي ۽
 پڻ پڻ ڪمائڻ، هو مون کي ڇو ڇو ڇوڙائي؟“
 اوهڻو ماءُ جي اک کلي پئي. هوءَ ڏکي رهي هئي ۽
 پگهر ۾ شل ٿي ويئي هئي. هوءَ ڪن سولا ڪري گوبا پنهنجي
 دل جي ڌڪڻ ٻڌڻ لڳي، پر هن کي سڀنيءَ جو آواز ٻڌڻ ۾
 آيو ان جي آواز مان هن محسوس ڪيو ته اها ڪارخاني جي ٻي
 سٽي هئي. سارو ڪمرو پکڙيو پيو هو ڪتاب ۽ ڪپڙا ٽوڙا پکڙيا
 پيا هئا.

هوءَ اٿي هٿ منهن ڌوئڻ يا عبادت ڪرڻ کانسواءِ ئي
 ڪمرو سهڙڻ سنوارڻ لڳي. رکي رکي ساڳيو سوال هن جي ذهني
 ۾ دهرائين ٿي لڳو، ”هاڻ مون کي ڇا ڪرڻو آهي؟“
 گهڙيال جي پينڊولام جي ٽڪ ٽڪ ڪريا هئي رهي هئي
 ”نوڪي جيل وڃڻ ڪي؟“

ماءُ جي د ۾ هڪ تمنا جاڳي، ڪو اهڙو سٺو شخص
 اچي وڃي، جنهن سان صلاح مصلحت ڪريان، ڪانئس ڪيترن سوالن
 جا جواب دريافت ڪريان.

۽ گوبا سندس خواهش جي جواب ۾ الڳڙي اٺونوچ اچي
 سهڙيو. هن کي ڏسي اول ته ماءُ ٻچي ويئي. پر ستت پاڻ سنڀالي
 ڇيائين، ”منهنجا دوست! تنهنجي هٿ آهڻ جي هڪ ضرورت ڪاله
 هئي، جيڪڏهن هنن توکي هٿ پڪڙي ورتو ته پاشا جي پڇڻي
 اچي ويندي. تون ڏاڍو پهروام آهين، هنن توکي هٿ ڏسي ورتو
 ته ضرور گرفتار ڪندا.“

اليگڙي پنهنجي عمنڪ ٽڪ تي ليڪ ڪندي ورايو،
 ”مون پايبل ۽ انڊريءَ سان سمجهوتو ڪيو هو ته هو جيڪڏهن
 گرفتار ٿي ويندا ته مان توکي هتان شهر وٺي ويندس“ وري
 نهايت نرمائيءَ سان پڇيائين، ”ڇا گهرجي تلاشي به ورتائون؟“
 ماءُ هن کي تلاشيءَ جو سارو احوال ڏئي ڇيو، جيڪڏهن

پاشا جي اها مرضي آهي ۽ ترڪي به خاص تڪليف نه ٿيندي ته مان توهان کڻي شهر...

”تون ان جي هٿا نه ڪر مان شهر ۾ اڪيلو رهندو آهيان، منهنجي ٻن ڪڏهن ڪڏهن ايندي آهي.“
 ”پر مان اتي لکڻي ويهي مڪيون ته نه ماري نديس.“
 ”جيڪڏهن تون ڪم ڪرڻ چاهيندين ته شهر ۾ توکي اهو به ملي پوندو.“

هينئر ماءُ جي ڪم جي مراد اهو ساڳيو ڪم هو جيڪو پاشا، انڊي ۽ سندن ساٿي ڪري رهيا هئا هن اليڪٽريڪ جي اکين ۾ اکيون وجهي ويو، ڇا سچ پچ مون کي ڪم ملندو؟
 ”منهنجو گهر اٿلڻو آهي، مان ڪنوارو آهيان...“
 ”مان گهرو ڪم هاج جي ڳالهه نه ٿي ڪريان، منهنجو مطلب آهي دنيا جو ڪم.“

۽ ماءُ ٿڌو شوڪارو ڀريو. هن کي ڏک ٿيو جو اليڪٽريڪ سنڌيس من جي مراد سمجهي نه سگهيو هو، اٿيو ۽ عجب ۽ حڪ سان، پر اکيون ماءُ جي منهن ۾ انڪائي جهانئون، ”جيڪڏهن تنهنجي اها چاهه آهي ته توکي دنيا جو ڪم به ملي ويندو“
 ماءُ سوچڻ لڳي مان هڪ دفعو ٻاويل جي ڪتب آهي سگهي هيس، شايد مان وري به ڪاسب ويندس، جيترا گهڻا ماڻهو سندس ڪارج لاءِ ڪم ڪندا، اوترو ئي جاءِ ماڻهن اڳيان ان جي صداقت صاف ٿي ويندي.

پر انهن خيالن مان مڪمل طرح سنڌيس بي چين جذبات جي ترجماني نه ٿي سگهي.
 ”مان ڇا ٿي ڪري سگهان؟“ هن سوال ڪيو.

هو ڪن ساعت سوچيندو رهيو. پوءِ هن کي سلس نموني انقلابي ڪم ڪرڻ جو طريقو سمجهائڻ لڳو. هن ڳالهين سان کڻي هن کي چيائين، ”جڏهن تون ٻاويل سان چيل ۾ ملاقات ڪرين ته هن کان ان هاري دوست جي انڊريس وٺ، جنهن ڳوٺاڻن

لاه اخبار ڪلڻ جي نقاشا ڪئي هئي.
 ”مون کي هن جي انڊريس جي خبر آهي.“ ماءُ خوش ٿي
 ويو، مون کي اخبارن ڏيو، مان هن کي ۽ هن جي سائون کي
 گواهي رهنديس ڪنهن کي ڪهڙي خبر هوندي ته مان به اعدى
 اخبار ڪئي ٿي. ڇا؟ مان ڪرڻاڻي ۾ ڪانه ڪئي ويئي هيس؟
 اليگزينڊر ڪو جواب ڏئي ٿي ڏئي تنهن کان اڳ وري جذباتي
 نوع ۾. ٻائون، توهان بندوبست ڪريو جن مان اوهان جي هلچل
 ۾ بهرو وٺي سگهان ڇڏي. ووندا تيلي وينديس مان سنجو صبح
 اونهارى ساري، قبر تائين سچ جي صدي ڪم ڪندي رهنديس.
 اليگزينڊر هن جو هٿ پنهنجن ٻنهي هٿن ۾ جهلي لوڏيندي
 ويو، اسان ان بابت ڇو ڳالهاينداسن تون پنهنجن ڪلن تي
 خطرناڪ ڀڄو ڪئي رهي آهين توکي ڪنهن فيصلي تي اڃان
 کان اڳ ۾ سوچ ويچار ڪرڻ کپي.
 ”مون کي ڪهڙو سوچ ويچار ڪرڻو آهي؟ مون کي ان
 مقصد کان سواءِ ٻيو ڇا جي لاه زندو رهڻو آهي؟ مان ڪنهنجي ڪهڙي
 ڪم آهي سگهائي؟ اسان جا ٻار، اسان جا چڪر جا آڌار ۽ ڇو
 سڀ قربان ڪري رهيا آهن! ۽ مان، ماءُ ٿي، ٻانهون ٻڌي وهن
 ۽ ڪجهه نه ڪريهان؟ مون کي ڇاڻ آهي ته اوهان سچ جي
 صدي جا ٻيون قربان ڪري رهيا آهيو مون کي خبر آهي ته اوهان
 ڪهڙو نه ڳورو ڀڄو پنهنجن ڪلن تي ڪيو آهي مون کي
 پاڻ سان کڻو، جن مان پنهنجي هٿ کي ڪارائتي ٿي سگهان.
 اليگزينڊر جو چهرو ٻيلو پئجي ويو، هن اهو ساهه ڪيو ۽
 ٻيو مرڪي همدرديءَ واري نوع ۾ چيائين، ”هيءُ پهريون ڳهرو
 آهي جو مون اهڙا لفظ ٻڌا آهن.“
 ”مان ڇا ڇا؟“ ماءُ ڪنڌ ڏوٽي ويو، ”ڪش مون
 وٽ ماءُ جي دل جي جذبات ظاهر ڪرڻ وارا لفظ هجن.“ ۽
 هوءَ اٿي بيٺي، هن جي اکين ۾ عجيب خمار ڀرجي آيو ۽ جذبات
 زبان جي انڪس نشان غالب پئجي ويئي. هوءَ جذباتي نوع ۾ چوڻ

لڳي، ”تڏهن ڪيترا جيڪر روئڻ لڳي، خود غراب آدمي جنڪي وريڪ ٺاهي بي به ڏڪن لڳن جنهن هنن يسوع مسيح کي ڪڙو پالو پيارو هونئن مان به ڪن زهر جو ڏانقو ڇڪائيندس، هنن ماءُ جي هردي کي زهر وسايا آهن.“

”اهو ڏينهن به جلد ايندو جڏهن تون ڀڳي ۽ ريت ڳالهائڻ لڳندين.“ اليڪزئي ائيندي چيو، سو فيصلو ٿيو، تون سون وٽ شهر ۾ ايندين.“

ماءُ ڪنڌ ڦيرائي ”ها“ ڪئي.

”ڪڏهن؟ جيترو جلد ئي سگهڻي سان تنهنجو انتظار ڪندو رهندس.“

ماءُ عجب مان هن ڏانهن ڏسندي رهي، هوءَ هن جو ڪير هئي؟ هن کي ڇو سندس ايترو اونو هو؟
اليڪزئي ويندي چيو: ”تو وٽ پيسا آهن؟“

اليڪزئي ڇهه ٻه پنهنجو پٽون ڪرلي ماءُ ڏانهن وڌائي چيو، ”هن مان پيسا ڪيڏا؟“

ماءُ مرڪڻ جي ڪوشش ڪندي چيو، ”اوهان هر ڳالهه ۾ لوڪ کان ٺهرا آهيو. خود پيسا به اوهان لاءِ ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. ماڻهو پيسن لاءِ ڪي به ڪري گذرندا آهن، خود پنهنجي ضمير جو خون ڪندا آهن. پر اوهان لاءِ پيسا ڪاغذ جا ٽڪرا آهن، ٺاسي جا ٽڪرا آهن، توهان ماڻهن تي مهرباني ڪري اهي ٻائوٽ ٺا رکو.“

اليڪزئي هلڪو ٽهڪ ڏنو. هن ماءُ جو هٿ جهلي ان کي زور ڏنو.

”سو تون جاءِ ايندين؟ نه؟“ ائين چئي هو هليو ويو. ڀار ڏينهن پوءِ ماءُ پنهنجو سامان سڙو سٺوڙي به ٽرفڻون ٺاهڻ ڪئي گهڙي گاڏي ۾ شهر رواني ٿي، جڏهن بستي ۾ وڃڻ حدون ٽٽاري گاڏي ميدان مان هلڻ لڳي، تڏهن هن پٽ وٽي

بستي ۽ ڏانهن تياريو ڪانهس هڪ ڊگهو ٿڌو شوڪارو ڀرجي ويو. هن کي محسوس ٿيو ته هوءَ اها بستي، جتي هن پنهنجي زندگي ۽ ها اونداهي ڏينهن گذاريا هئا، نوان تجربا حاصل ڪيا هئا، عمر ۾ لاه ڇڏي رهي هئي. هن کي ڏک ٿي رهيو هو.

وات تي گاڏي هڪلندي هن تي ٻوڙ ۽ ٻوڙ، تون جتي به ويندين ۽ اتي گهرج کان پنهنجو دامن ڇڏائي نه سگهندين ۽ اهڙو ڪوبه رستو ڪونهي جو بگ کان پري وڃي دنگ ڪندو هجي. سڀ رستا بگ ڏانهن وٺي وڃن ٿا، ڪر ۽ انهن کان چوٽڪارو نٿو ڏياري.

(22)

المڪڙئي اٺونوچ هڪ سنسان خاموش گهٽي ۽ ۾ ۾ ماڙ واري جهوني ساڻي جڳهه جي ڇيڙي وارن ڪمرن ۾ رهندو هو. ڪمري جي سامهون ننڍڙو ڀاڱيڇو هو، جنهن ۾ طرحين طرحين جي گلن جا ڍوٽا لڳل هئا، ڪمر ۾ صاف ٿڌا ۽ گور کان خالي هئا. شلڪ ڪتابن سان ڀريل هئا ۽ ديوارن تي گهير آڏمن جا فوٽا ٺڪيل هئا.

المڪڙئي ماءُ کي هڪ ڪمري ۾ وٺي وڃي هو ”نوڪي هت سهوليت ٿيندي نه؟“

”مان رڌي ۾ رهي سگهان ٿي.“

المڪڙئي ڪي قدر ناراض ٿيو. پر جڏهن هوءَ سندس زورهار تي ڪمري ۾ رهڻ لاءِ راضي ٿي ته هو وري خوش خلق ٿي ويو. ماءُ کي نئين گهر نئين وايو منهنل جي ڀيٽ تي پوڻ ۾ ويرم ٿي ڪنهن لڳي.

اڻي ڏينهن صبح جو سويل ماءُ ڇانهه لاهي المڪڙئي جي اٿن تي هن جي ڪمري ۾ کڻي ويئي المڪڙئي هٿ منهن ڏوٽي، ماءُ سان گڏ ڇانهه پيئن ويٺو. ڇانهه پيئندي هن ماءُ کي ٻڌايو ”مان زيمستوو بورڊ ۾ نوڪري ڪندو آهيان ڏاڍي ڏکي نوڪري

آهي. مان ڏسندو آهيان ته ڪئن ته هارين کي تباهه ڪو ٿو وڃي.“ ۽ اڪي مرڪ مرڪندي چوڻ لڳو، ”مان ڏسندو آهيان، ماڻهو ٻڪيا رهندا آهن، وقت کان اڳ ۾ ٻڪ وڳهي مري، قبرن ۾ داخل ٿيندا آهن. ٻار سٺا ۽ بيمار ڄمندا آهن ۽ مرڻ جي مڪن جوان مري ويندا آهن. اسان کي اها ڄاڻ آهي، ان خرابيءَ جي ڪارڻن جي به ڪل اٿئون.“

”تون ڇا وڌيڪ ٿي آهين؟“

”نه، مان گهٽ ۾ ماستر آهيان. منهنجو پيءُ وياٽڪا ۾ هڪ ڪارخاني ۾ سهرڻيڻيڻي هئو ۽ مان ماستر بڻيس. پر مان گولڊائن کي پڙهڻ لاءِ ڪتاب ڏيندو هوس، انهيءَ ڪري مون کي پڪڙي جيل ۾ وڌائون. مان جڏهن جيل مان ڇٽس ته هڪ پڪ اسٽور تي ڪلارڪ ٿيس، ڇاڪاڻ ته مان ٿيڪ نموني هلي نه سگهيس ته وري مون کي گرفتار ڪيائون. ان ڀيري مون کي آرچ اينجل ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. اتي به گورلر سان منهنجي اڏت ٿي پيشي ۽ مون کي وائٽ سي جي ڪناري تي اماڻيو ويو. اتي مان پنج سال رهيس.“

ماءُ اڳ ۾ ئي اهڙيون ڪهاڻيون ٻڌيون هيون. تنهن هوندي به هن کي عجب لڳي رهيو هو ته هيءُ ماڻهو پنهنجي دڪن قربانين جون ڪهاڻيون ڪئن ٿي ٿڌي سڻي ڪري سگهيا.

”منهنجي پڻ اڃا ايندي،“ البگڙڻيءَ چيو.

”هوءَ پريئل آهي؟“

”رستو آهي. هن جو مڙس سائيريا ۾ جلاوطن هو، پر هو اتان ڀڄي نڪتو. رستي تي سخت ٿڌ لڳي ويس ۽ مري ويو.“

”هوءَ توکان ننڍي آهي؟“

”ڇهه سال وڏي آهي، مون هن مان گهڻو ڪي ڀاڻو آهي. ترس، تو کي خبر پئجي ويندي. اهو ڀاڻو هن جو آهي، هن جون ڪيتريون سڀون هت آهن ۽ منهنجا ڪتاب....“

”هوءَ ڪٿي رهندي آهي؟“

“جتي ڪٿي” هن مرڪي ورائيو، “جتي به بهادر روح جي درڪار هوندي آهي، اتي هوءَ ڊوڙي ويندي آهي.”
 “هوءَ به هلچل ۾ آهي؟”
 “نه تڏهن ا”

هو ڪم تي هليو ويو. ماءُ ان هلچل بنسبت سوچيندي رهي، جنهن لاءِ انعام ۽ بهادري سان ادسي ڏينهن رات ڪم ڪري رهيا هئا. هنن کي منهن مقابل ڏسندي، هوءَ ائين ئي وسهڻ لڳي ته چئن اونده اندوڪار ۾ اڄل ڀرت جي طرح اڏول پيا هئا. منجهند ڌاري هڪ ڊگهي ۽ سٺي پيهڪ واري عورت آئي. جڏهن ماءُ هن لاءِ دروازو کوليو تڏهن هن هلي بنگ ۾ تي ڦٽي ڪري ماءُ جو هٿ جهلي ڇيو، “تون ڀاڄيل جي ماءُ آهين؟”
 “ها،” ماءُ ڇيو. هن جي اهڙي پيار ڀرئي ورتاءُ تي ماءُ کي قدر منجهي پئي.

“مون به ائين ئي سمجهيو،” هن آرسِي ۽ ساهيون پنهنجو ٽوپلو لاهيندي ڇيو، “ان گهڻي وقت کان وٺي ڀاڄيل جا دوست آهن. هو گهڻو ڪري تنهنجو ذڪر ڪيندو هو.”

ٿوري دير محاسوش رهڻ بعد هن ڇيو، “مون کي بک لڳي آهي، مون کي ڪافي ملندي؟”

“مان بنا دير ٺاهي ٿي وٺان،” ماءُ ڇيو ۽ شيل تان ڪافي ٺاهڻ جو برتن لٽائين. هوءَ منجهڙي سان پڇيائين، “سچ پچ پاشا منهنجو ذڪر ڪيندو هو؟”

“ڇو اٿم؟ ضرور. پر اڳ ۾ وڌيڪَ ٿيڻ ها. هاڻ خبر اٿم ته هو اڪيلو نه آهي. ۽ مان به ته هينئر اڪيلي ناهيان.”
 ماءُ هن جي اکين ۾ نهاري پڇيو، “تنهنجو نالو ڇا آهي؟”

“صوفيا،” هن ورائيو، “سڀ کان ضروري ڳالهه آهي ته هو گهڻو وقت جيل ۾ رهڻ نه کپن. سندن ڪم جلد پورو ٿيڻ گهرجي. جيئن ئي هنن کي جلاوطن ڪيو ويندو، تڏهن ئي وات تي اسين ڀاڄيل کي ٽوڪائڻ جي ڪوشش ڪنداسين. هن

لاء سائبريا ۾ ڇا رکيو آهي؟ هن جي هٿ ضرورت آهي.“
 ”توهان هن کي ترڪائڻ جي ڪوشش ڪندا؟ پر هو
 لنگي ڇڏي ڪئن رهي سگهندو؟“ ماءُ ڪافيءَ جو ڪوپ صوفيا
 اڳين رکندي چيو.

”اها ته عيسيه ڳالهه آهي. هو ائين ئي رهندو جنهن ڪيترا
 زير زمين انقلابي رهندا. مان اها تازو هڪ کي اپڙائي ٿي اها.
 هو ڏکڻ ۾ ڪم ڪندو هو. هن کي پنجن سالن لاءِ جلاوطن
 ڪيو ويو پر ساڍن ٽن سالن بعد ترڪي آيو. مان انهيءَ ڪري
 ئي ڏکجي وڃي ڦرلدي آهيان. نه ته مان جوڪر هار سينگار
 نه ڪريان. انسان فطرت ڪري سادو آهي، کيس ڪپڙا به سادا
 پائڻ ڪن. آجرا پر سادا.“

ماءُ هن ڏانهن تڪيندي رهي. ٿورو مرڪيائين ۽ ڪنڌ
 کي قدر لوڏي وڃائين، ”نه، ڏسڻ ۾ ٿو اهي مٿي ڏينهن مون
 ۾ ٿورو آندو آهي. مان سمجهان پيشي ته گویا هڪ ئي وقت ٻن
 رستن تي هلي رهي آهيان. هڪ وقت ائين پيو ڀاسم ته سڀ
 ڪجهه سمجهان ٿي، ٻئي وقت ائين پيو لڳم ته اها انڌيري ۾
 آهيان. ڪو زمانو هو جو مان ٻڌندي رهندي هيس ۽ هيٺ جڏهن
 ٻڃڻ لاءِ گهڻو ڪي آهي ته خير ڪو ٻپ اٿم. ائين چو آهي؟
 مان سمجهي نٿي سگهان.“ ماءُ وڌيڪ ڪي وڃي نه سگهي. خاموش
 ٿي ويئي. صوفيا گهڻيهرتا مان هن ڏانهن ڏسندي رهي. پوءِ ماءُ
 کي آڏت ڏيڻ جي لحاظ کان چيائين، ”اهو وقت به ايندو جو
 تون سڀ ڪجهه سمجهندي. مائهو ڪي پنهنجي طاقت ۽ وشواس
 جو احساس ٿڌهن ٿو ٿئي جڏهن هو ڏن سان ڪنهن مقصد کي
 محبت ٿو ڪري ۽ سمجها ڄاڻ آهي ته اهو هر ڪنهن جي
 فائدي جو آهي. اهڙي محبت دنيا ۾ آهي. ڪوبه ماڻهو اهڙو
 ليڇ نه آهي جو محبت نه ڪري سگهي.“ ائين چئي هوءَ ڪوپ
 ۾ باقي بچيل ڪافي گيت ڪري پئي آئي هلي ويئي. ماءُ هن
 ڏانهن ڏسندي رهي. پوءِ اهو سامهه کڻي پليٽون صفا ڪرڻ لڳي

۽ ٻين بهي اليڪڙي آيو. هو روئي ٿاڻن ويٺا. سولها رڻي رکي ڪليو هئي. هن ماءُ تي ٻڌايو ته ڪئن زير زمين انقلابي مان ملي، ڪئن هن کي لڪايائون؟ ڪئن آيس جاسوسن جو ڊپ تي رهيو هو، ڪئن زير زمين انقلابي مذاقي ڍنگ سان هلي رهيو هو. هن جي ڳالهائڻ جي ڍنگ مان ماءُ کي هڪ اهڙو مزدور ياد آهي ٿي ويو جهن ڪو اڙڪو ڪم پنهنجي پسنديءَ موجب سرانجام ڪيو هجي.

اليڪڙيءَ روئي کان بعد چيو، ”هاڻ صوفيا، توکي پيو ڪم سرانجام ڪرڻو آهي. توکي خبر آهي ته اسان ڳوٺاڻن لاءِ اخبار ڪڍڻ جو ذميو ڪيو هو. پر تازين گرفتارين جي ڪري اسان جو لاڳاپو ڳولڻ ۾ ڪم ڪندڙن مان ٽٽي پيو. نالو نائي اسان کي ان مائهو مان ملائي سگهي ٿي جو ڳوٺاڻن ۾ اها اخبار ورهائيندو. تون جيترو چڱو ٿي سگهي ٿي اوترو جلد هن سان گڏجي وڃ.“

”هڪ آهي،“ صوفيا چيو ”نالو نائي اسين هلنديون سير.“

”ها، اسين هلنديون سير.“

”ڪهڙو پنڌ پري آهي؟“

”انڪل پنجاه ميل.“

”ڏاڍو سٺو هاڻ مان پيانو وڄائيندڙس. نالو نائي، توکي ڪو

اعتراض ته ڪونهي؟“

”پنهنجو ويچار ته ڪريو. ائين سمجهو، مان آهيان ئي

ڪانه.“ ماءُ ڪوچ جي ڪنڊ ۾ ٿي ويئي. هن ڏٺو ماءُ پڻ

ڏانهن ڏيان کان سواءِ هلي هلي رهيا هئا، پوءِ به رکي رکي

ٺپائي ڪيس ٿي وڃ ۾ آندائون ۽ کيس سندن گفتگو ۾ حصو وٺڻو

ٿي پيو.

سولها پيانو کوليو ۽ ڪافي دهر تائين وڄائيندي رهي.

سڪت ماءُ جي دل ۾ بي آرامي پيدا ڪري ڇڏي؛ ڏنڊلا آڏو

۽ ويچار هڪ ٻي بهان ٽڪڙا ٽڪڙا ماءُ جي دل ۾ اڻڌا رهيا. *

غمگيني ۽ گهڻي مائيتي عوشي ۽ ٿي جڳهه ٿي. هن ٿي انهن
ٿي پاسو نه عجيب و غريب ٻڪن جو وار ڪري ۽ اڏامي رهيو
هو، هر جاءِ اندر ٿي ڪهڙي ويو ۽ پنهنجن ٻرن سان دل هي
اونهي ڪيو. ٻئين بهجي ٿي ويو، دل کي آڻي به ٿي ٻنهن نه
خوف پڻ ماءُ جي دل جي جذبات لفظن ۽ ظاهر ٿيڻ کان قاصر
هئي. سندس دل ۾ منجهل آسائون اٿي رهيون هيون ۽ انهن جي
نازي ۽ پختي آغوش ۾ اها نچن ٿي ٿي لڳي.

هن جي دل ۾ خواهش پيدا ٿي ته هنن ٻن ۽ دنيا جي
سڀني ماڻهن سان به چار سڻا ٻول ٻولماڻ. سنگيت جي شمار هيٺ
هنڪي مرڪ مرڪندي پاڻ کي پاڻ پڻ لاه ڪو ڪارائتو ڪم
ڪرڻ جي قابل سمجهڻ لڳي. ڪنهن اهڙي ڪم جي گولجا ۾
هن جون اکيون ڪري ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڦرڻ لڳيون. هن
کي صرف اها ڳالهه سجهي ته رنڌڻي ۾ وهي هنن لاه چانهه
ڪڙهي. پر ان مان هن کي تسلي نه ملي ۽ ڪوبن ۾ ڇالهه
اوتيندي هن جي جذبات اجهل ٿي وڃي. عجيب مرڪ مرڪندي
پوڻ لڳي، اسين هيئنهن طبقي وارا سڀ ڪجهه سمجهون ٿا پر
پنهنجي دل جي جذبات ظاهر ڪرڻ اسان لاه نهايت ڪنهن آهي.
اسان جا ويچار دل اندر ٿي ترندا ٿا رهن. اسان شرمندا آهيون
ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ اسان آهي سمجهون پر ٿا تڏهن به ظاهر
ڪري ٿا سگهون ۽ ان شرمندگيءَ جو نتيجو اهو نڪرندو آهي
هو اسين پنهنجن ويچارن ۽ انهن کي اپارهندڙن تي ڪاوڙ ڪندا
آهيون. اسين انهن کي پاڻ وٽان تڙي ڪڍندا آهيون. زندگي،
اوهان کي خبر آهي، ذاتي ڪنهن آهي. هر طرف کان اسان کي
ڏڪ ۽ ڊوٽون ٿيون رهن، اسان کي آرام گهرجي، ۽ اهي ويچار
اسان جون آتمائن کي اُٿارڻ ٿا ۽ اسان کان ڪي ته ڪي ڪرڻ
جون تقاضائون ٿا ڪن.

الگڙئي ٻڌندو ڪنڌ ڏوٽندو رهيو ۽ صوفيا اکيون ٽوڙي
بي مٿ بڻجي ماءُ ڏانهن تڪيندي رهي. هو بهاني کان آڏو پاسري

ويئي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس هٿ تي اختيار پئائي جو
پڙدن ٿي وڃي ٿي لڳا. پيائي جي هڪڙن مٿس سر ۾ ماءُ جي
جڙا تي تقريب جي لفظن سان سر ۾ سر ٿي ملايو.

”هينئر مان هاڻ بابت ۽ ماڻهن نسبت ڪي ڇوڻ جي
قابل آهيان ڇاڪاڻ ته مان حياتيءَ کي سمجهان ٿي. ۽ مان اها
سمجهڻ جي قابل نڌهن ٿيس جڏهن ماءُ پٽ ڪرڻ لڳيس. اڳ
۾ مون صرف پنهنجي بستي ۽ جا سڀ ساڳي حياتي کانهندڙ آدمي
ڏٺا هئا، هاڻ پاپول، انڊري، توهان ۽ توهان جن سائين کي نئين
زندگيءَ بسر ڪندي ڏٺي اٿم. ڏينهان ڏينهن منهنجي دل وڌندي پئي
وڃي ۽ اها سڀني جي طرف وڌندي ٿي وڃي ۽ مون لاءِ نيڪ تمنا ٿي
سرشار آهي.“ ماءُ جون اکيون اشڪبار ٿي آيون. پربل گلي سان مرڪڻ
جي ڪوشش ڪندي هنن ڏانهن نهاريندي هيائين، ”مان اوهان
اڳيان پنهنجي دل کولي رکڻ ٿي ۽ اهيان جيئن اوهان ڏسي سگهو
ته مان اوهان جي خير خواه آهيان.“

تنهن کان پوءِ ماءُ هنن کي پنهنجي گذريل زندگيءَ جو
وڏو وار احوال ٻڌائڻ ويئي. پنهنجي غريبي، محتاجي، سٺل ظلم
۽ مصيبتن، مڙس جي مارڻ، وڪ وڪ تي ڪاڏين شڪستن ۽ ڏلتن
جو ذڪر اهڙي ته جذباتي انداز ۾ ڪيائين جو ٻنهي جون دليون
لڏي ويون. ٽڪوئي هپ هپ پٿر جي مورتي ٻڌو ماءُ ڏاڍي
ڏٺندو رهيو. صوفيا جو پهرو اڃان به زرد ٿي ويو، ڪڏهن
ڪڏهن ته ڏکڻي وٺي ٿي ويس.

”ڪو وقت هو جڏهن مان هاڻ کي ڏکي سمجهندي هيس.“
صوفيا آهستي ۽ ساڻ هيو، ”منهنجي زندگي بخار مثل هئي. مان،
نڌهن جلاوطن هيس. ننڍو ڳوٺ هو. ڪرڻ لاءِ ڪجهه نه هو،
هاڻ بابت سوچڻ کان سواءِ ٻيو ڪي سوچڻ لاءِ نه هو. مان
پنهنجون سڀ بد نصيبيون ڪٿيون ڪري تڪ تور ڪندي هيس.
جيتوڻيڪ مان پنهنجي پيءُ کي پيار ڪندي هيس تڏهن به دباغي
پوڄهه جي اثر هيٺ عن سان جهڳڙا ڪرڻ لڳندي هيس. جيل، هڪ

واڃي سائيءَ جو دوکو، منهنجي مڙس جي جلاوٽي ۽ آخر
 ۾ جو موت - اهي سڀ مصيبتون ڏهوڻيون ڪنهن تڏهن به،
 ڏورانهن جيڪي ٻو مصيبتون سٺيون آهن تن کان گهڻو گهڻو
 ڪمٽ اينديون - اهي سڀ تنهنجي زندگيءَ جي هڪ مهيني جي
 برابر به نه ٿينديون. نو سال جا سال روز بروز مصيبتن ۾ گذارڻ،
 آهڻ. ماڻهن ۾ ايتريون مصيبتون سھڻ جي شڪي ڪڏهن
 ٿي اهي؟

ماءُ اهو ساهه کڻي ڇو، ”هو هري ٿا وڃن.“
 اليگزينڊر نرمانڊ سان ڇو، ”مان سمجهندو آهيان ته
 مون کي حياتيءَ جي ڄاڻ آهي. پر مان جڏهن ان جو احوال
 ٻڌان ٿو، ته پنهنجن ڪتابن ۽ اڌورن اثرن معرفت پر هن جي
 زندهه زبان ذريعي، تڏهن اها هبتناڪ ٿي لڳي. منٽ منٽ جا
 تفصيل هولناڪ آهن، ۽ ايترن سالن ۾ پيشمار منٽ آهن.“
 هنن ٽنهي جي گفتگو ڪافي دهر تائين هلي. ٽوٽ ماءُ
 ڇو، ”مان ڪافي دهر تائين اوهان سان ڳالهائيندي رهي آهيان،
 هينئر اوهان جي آرام جو وقت آهي. مان اوهان کي سڀ ڪجهه
 ٻڌائي ختم ڪري نه سگهنديس.“

ڀاءُ پڻ خاموشيءَ سان ماءُ کان اجازت ورتي. اليگزينڊر
 سنڊس اڳيان هونءَ کان وڌيڪ ٻوڙيو ۽ هٿ کڻي وڌيڪ
 زور ڏنائين. صوفيا سائس کڻ سنڊس سمهڻ جي ڪمري تائين
 کڻجي آئي ۽ چيائين، ”هاڻي آرام ڪر، مان اميد ٿي ڪريان
 تو کي سٺي نند ايندي.“

ماءُ هن جو هٿ پنهنجن هٿن ۾ جهليو ۽ ان کي زور
 ڏيندي چيائين، ”مهرباني. اوهان ڏاڍا سٺا ماڻهو آهيو.“

(23)

چوٿين ڏينهن صبح جو سويل ماءُ ۽ صوفيا اليگزينڊر

ساحن اڳيان ساحن جي وٽس وٺي ٺٽل ڇوڙا پائي، هٿن ۾
لٽيون جهلي اچي پئڙون.

”توڻا ائين ٿورن لڳو ڇو ڇو؟“ سچي عمر ٽهرڪ پڙهينديون
رهيون آهن، اليگزينڊر پڻ کان موڪلائيندي سڏيس هڪ ٽي
زور ڏيندي ڇو. ماءُ ڏٺو، ڀاءُ پڻ جي وهنوار ۾ سادگي هئي،
سچائي هئي ۽ رسميت نالي کي به نه هئي. پنهنجي جيون ۾
هن ڏٺو هو ته ماڻهو موڪلائي وقت وڏو شور وغل ڪندا هئا،
ڏاڍو ڌڪ ظاهر ڪندا هئا، جيتوڻيڪ هميشه هڪ ٻئي کي
بڪايلن ڪتن وانگر ڏاڙهيندا رهندا هئا.

پتي چٽيون خاموش هلنديون شهر کان ٻاهر کليل مهڊاڻن
مان سوڙهي پيچري تان هلڻ لڳيون.

”تون ٿڪجي ڪانه پوندين؟“ من سوال ڪيو.

”تون ڇا ائين ٿي سمجهين ته مون وڏا پنڌ نه ڪيا آهن؟“

اها مون لاه ڇڏائي ڪهائي آهي.

خوشيءَ جي مرڪز مرڪندي هوءَ ماءُ کي پنهنجو انقلابي
ڪم ان رنگ ۾ ٻڌائڻ لڳي ڇو ته شاندار ٻالپڻ جي مڙجي
زندگيءَ جا مڙدار وانعا ٿي ٻڌايا هئس. هن ڪئين لڳا نالا
بدلايا هئا، ڪوڙا ڪاغذ ڪتب آندا هئا، سپاهين ۽ جاسوسن
ڪن بچڻ لاءِ ويس بدلايا هئا، سوين ضبط ٿيل ڪتاب جدا جدا
شهرن ۾ پهچايا هئا، ڪيترن ساٿين کي سائيريا مان پهچائي دور
ديسن تائين اڇڙايو هو. هڪ دفعي ڪن دوستن سان ملڻ لاءِ
ڏاواڻ شهر ۾ ويهي هئي. هوءَ هنن جي ڪمري ۾ وڃڻ لاءِ
ڏاڪڻ تي وڙهي هڪي هئي جو خبر پيس ته هنن جي ڪمري
جي تلاشي ٿي رهي هئي، پئتي موٽ کائڻ اسٽوڻ هو. هڪ ڪن
به منجهڻ هٽڪڻ کان سواءِ هن بي ڌڙڪ هڻڻ ماڙ تي هڪ
دروازو کٽڪڻايو ۽ مسافريءَ جي پنڪ سان ان واقف ماڻهن جي
گهر گهر ۾ ڪهڙي ويهي، ۽ هنن اڳيان صاف نموني ۾ سچي
حقيقت بيان ڪيائين.

”نوهان ڇوڪرو ته مون کي پوليس جي حوالي ڪري
سگهو ٿا، پر مان ائين سمجهان نوهان ائين ڪندا؟“ هن ڀرپور
وشواس سان چيو.

ماڻهو ڊجي ويا ۽ ساري رات سمهي نه سگهيا. هر گهڙيءَ
هنن کي پوليس جي آڻ جو انديشو هو. تنهن هوندي به هو
اهو فيصلو ڪري نه سگهيا ته کيس پوليس حوالي ڪر يا نه.
اڻي ڏينهن صبح جو هو به سائس گل پوليس جي مذاق اڏائڻ لڳا.
اڻي دفعي پاڻي جي پوشاڪ ۾ ان جاسوس سان جو
سندس ٿاڙ ۾ حوران ڀرپشان ٿري رهيو هو، ساڳئي گهڙيءَ ۾
ساڳئي پنج تي سفر ڪيائين. هن پنهنجي قابليت جون ڏاڍيون
لڙاڻون هنون. هن کي هڪ هنڌ تي هو به ساڳئي گهڙيءَ جي
سڪندو ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪري وهي هي هر ڪنهن
استعائن تي هو هڪ لهي ٿي ويو پر هو پوليس تي موٽي لهي
ٿي ويائين، ”ڏسڻ ۾ اچي ته هڪ ضرور وڃي پئي آهي.“
انقلابي به ٽڪرن ٿا. هنن جي جوت پڻ اسان واکر ڪن آهي.“
ماڻھو ڏهن سان هن جون ڳالهون ٻڌندي رهي ۽ سندس
دل ۾ هن لاءِ عزت وڌندي ويئي. ڳالهائڻ سان کڏو کڏ هو
تڪيون وڪون ڪندي ٿي رهي ۽ ماڻھو به هن سان ڪلهو ڪلهي
۾ وجهي هلڻ لاءِ تڪڙي ٿي هلي.

”تون ڪيتري نه جوان آهين!“ ماڻھو ڊگهو ساھ ڪيو.

”مان اڳيئي پنهين ورهين جي آهيان.“

ماڻھو مرڪيو. ”مان تنهنجي عمر جي ڳالهه ائين ڪريان.
تنهنجي منهن کي ڏسي هر ڪو چوندو تون وڏي عمر جي آهين.
پر عجب اهو آهي ته تنهنجون اکيون، تنهنجو آواز، تنهنجي هر
جنبش ۾ زندگيءَ جي تار کي آهي، جا نوجوان نونگريهن ۾ هوندي
آهي. تنهنجي جيت ڪنهن ۾ مصيبت ڀري آهي، تڏهن به تنهنجي
دل مرڪي رهي آهي.“

”دل مرڪي رهي آهي.“ صوفيا سنجيدگي سان ڊهرايو،

”نلووئا، تون ڪهڙي نه سادي ملي نه، ٿي ٿي ڳالهائين. تون
 ڇوئين ٿي، ڪهڙن جيوت؟ پر مون تي اها ڪئن بهڻي پاسي ۽
 مان ان کان بهتر، وڌيڪ مزيدار زندگيءَ لاءِ سوچي پئي سگهيان.“
 مون کي سڀ کان وڌيڪ خوشي ان ڳالهه جي ٿي
 ٿئي ته اوهان بهڻي کي انساني دل ڏانهن وڌندڙن سڀني رستن
 جي ڄاڻ آهي. اوهان دنيا جي سڀني گهرين تي قابض ٿا هئو.
 مڪمل طرح.“

”جيت اسان جي ٿيندي چاڪاڻ ته اسان محنت ڪندڙن
 ماڻهن سان آهيون.“ صوفيا ڪنهي ريتا سان چيو، ”اسان جي
 ڪم ڪرڻ جي سگهه، اسان جو سچ جي سوچ ۽ وسواس اوهان
 مان. عام ماڻهن مان ٿيو نڪري ۽ عام ماڻهو جسماني خواه
 روحاني طاقت جو ان ڪم ذريعو آهن. ماڻهن ۾ هر مشڪل
 ڪم کي اسان ڪرڻ جي طاقت سمائل آهي. صرف هنن کي
 جاڳائڻ جي ضرورت آهي ۽ اسين اٿما کي ان ٻار جي اٿما جيان
 سجاڳ ڪرڻو آهي، جنهن کي وڌڻ جي آزادي نه آهي.“
 صوفيا جي لفظن، ماءُ ۾ مليل جهليل جذبات جاڳائي.
 هڪ طرف هن کي صوفيا تي ترس اچي رهيو هو ۽ ڏک ٿي
 رهيو هو ته ٻئي طرف هن کي خوشي پڻ محسوس ٿي رهي هئي
 ته ساڻس گڏ هڪ سکر نوجوان عورت پئي ۽ ٽي خطرناڪ بوجهه
 کڻي هلي رهي هئي.

”توهان کي توهان جي محنت جو اجورو ڪم ڏيندو؟“
 صوفيا فخر وڃان اڇوڳاٽ ڪري جواب ڏنو، اسان کي
 اول ٿي هر ڳالهه جو اجورو ملي ويو آهي اسان اعڙي جيوت
 ڳولهي لڌي آهي، جنهن مان اسان کي راحت نصيب ٿي ٿي.
 اسان پنهنجين اميدن جي پوري پل سان ڪشادي ۽ مڪمل
 زندگي ٿا سر ڪريون. ان کان وڌيڪ اسان کي ڇا گهرجي؟“
 ٽن ڏينهن بعد پڇائيندي، هو اتي آهي پهتيون، جتي راتين
 رهندو هو. ڪڪائين جهوپڙيءَ جي ٻاهران لڪڙين جي ميز پٺيان،

رائين، يفر ۽ ٻن نوجوانن مان ويندو هو. هو ڪاٺي رهيا هئا.
 اول راتين جي ئي نظر ايندڙ عورتن تي پئي.
 ماءُ ڀريان ئي ڪيڪاريو، ”ڪئن آهين، ماءُ راتين؟“
 هو اٿيو ۽ آهستي آهستي هنن ڏانهن وڌيو. ماءُ ڪسي
 سڃاڻي مريڪيائين.

ماءُ ڏانهن وڌندي هيو، ”اسين ياترا تي نڪتيون
 آهيون. هتان لنگهندي سوچيم، پاءُ وٺان ٿيندي وڃان، هيءُ
 منهنجي ماهرڙي اٿنا آهي.“
 ماءُ پنهنجي چالاڪيءَ تي فخر وٺندي صوفيا جي ڪنڀر
 منهن ڏانهن ٺهاريو.

رائين ماءُ جو هٿ لوڏيندي هيو، ”تون ڪئن آهين؟“
 ۽ پوءِ صوفيا ڏانهن ڪنڌ لوڏي نوايائين. وري ڳالهه جو سلسلو
 جاري رکندي چيائين، ”ڪوڙ نه ڳالها. هيءُ شهر نه آهي. هيءُ
 سڀ اسان جا پنهنجا، سڀ ماڻهو آهن.“

يهر پنهنجي جڳهه تي ويٺي ياترين ڏانهن ٺهاريو ۽ پنهنجن
 سائين کي سس ۽ ڪجهه چيائين. جڏهن ٻئي عورتون ميز
 جي ويجهو آيون ته هو اٿيو ۽ ٻي ڀاڱي هنن ڏانهن ڪنڌ
 نوايائين. هن جي سائين ظاهري مهمانن ڏانهن ڪو ڌيان
 نه ڏنو.

رائين هيو، ”هت اسين ٻارن جيان رهندا آهيون. ڪوبه
 اسان وٽ نه ايندو آهي، اسان جو مالڪ ڳوٺ ۾ ڪونهي
 ۽ مالڪيائي اسپتال ۾ آهي. مان هڪ قسم جو سپرنٽنڊنٽ
 آهيان. ويهي وڃو. اوهان کي بڪ لڳي هوندي. يفر، ڪمر
 ڪڍي اچ.“

يهر جهوپڙي اندر ڪمر ڪڍي ويو. مسافرن پنهنجن
 ڪاٺن تان ڳوٺريون لائينون، ۽ ٻن نوجوانن مان هڪ، لنڊو هٽو،
 اٿيو ۽ کين مدد ڪرڻ لڳو. ٻيو چٽو مٿو ڪنهندي هنن ڏانهن
 ٺهاريندي ڊپل آواز ۾ راڳ ڳائڻ لڳو.

رائين ڊگهي ٻٽي جوان ڏانهن اشارو ڪندي چيو، هيءُ
يعقوب آهي. هو اڪٽائي آهي. تنهنجي ٻٽ جو ڇا حال آهي؟
ماءُ اهو ساهه کڻي چيو، ”جبل ۾ آهي!“
”وري جبل ۾؟ جبل سان شايد دل ڀڄي ويئي اٿس.“
اڪٽائي ڳائڻ بند ڪيو، ۽ يعقوب ماءُ کان لٽ وٺندي
چيو، ”اسان ويهي ره.“
رائين صوفيا کي وهڻ جي آڇ ڪندي چيو، ”تون وهين
ڇو ڪين ٿي؟“
هو ڪريل ڌار تي ويهي رهي ۽ ڌيان سان رائين کي
جاچي ڏسڻ لڳي.
رائين ماءُ جي سامهون وٺندي چيو، ”هن کي وري ڇو
گرتار ڪمائون؟ تون بدقسمت ٿي هري ويئي آهين، نلوونا.“
”هو ٿي ٿي ڇا ٿو سگهي؟“
”ايڪه آهي. مون کي سربستو قصو ٻڌا.“
بفر ڪير جو ٿانءُ کڻي آيو. مهر تان ڪوپ ڪنڀاڻين.
ان کسي پاڻيءَ سان ڌوئاڻين. منجهس ڪور پري صوفيا ڏانهن
وڌا پائين. جڏهن ماءُ پنهنجي مختصر ڪهاڻي ختم ڪئي تڏهن
سڀ خاموش هئا. هڪ ٻئي ڏانهن ٻئي لهاريائون.
”تم هنن ڪلهو ڪلايو ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو؟“
رائين چيو.
”جهڙڪڏهن اسان اهڙو جلوس هٿ ڪڍون،“ بفر عجيب
انداز ۾ مرڪندي چيو، ”تم هونءِ هارين کي سڌو موت جي
حوالي ڪيو وڃي.“
”هاويل تي ڪيس هلائيندا؟“ رائين پڇيو.
”ها. هنن مٿس ڪيس هلائڻ جو فيصلو ڪيو آهي.“
”تون سمجهين ٿي، ڪهڙي سزا ملندس؟“
”سخت پورهن تي سان قيد يا سائيريا ڏانهن جلاوطني.“
”نهي نوجوانن يڪايڪ ماءُ تي نظرون ڪپايون، ۽ رائين

ڪٿڻ جهڙي هوريان ڀڄيو، جڏهن هن ان ڪم ۾ هٿ ڳنڍيو
تڏهن خبر هيس ته نتيجو ڇا نڪرندو؟

”مون کي سڌ ڪانهي. سمجهان ٿي، خبر هيس.“

”هڪ ئي هڪ خبر هيس،“ صوفيا ڏاڍو ڏٺو ڇيو.

سڀ سن ۾ پئجي ويا.

رائين هوريان ڪنهن نوع ۾ ڇيو، ”مان به سمجهان ٿو،

هن کي نتيجي جي ڄاڻ هئي. هر ڪو ڪنهن آدمي کي به

ڪرڻ کان اڳ ۾ آڳو ڀڄو وڃاريندو آهي.“ ۽ پوءِ پنهنجن

سائين ڏانهن منهن ورائي ڇڏيائين، ”هن کي ڄاڻ هئي، يا ته

بندوق جو لشالو بڻايو ويندس يا ته سائين پريا ڏانهن جلاوطن

ڪيو ويندس. پوءِ به هو اڳتي وڌيو. هن اڳتي وڌڻ ضروري

سمجهيو ۽ هو اڳتي وڌيو. جيڪڏهن هن جي ماءُ هن جي راه

۾ رڪاوٽ پڻي رهي ها تڏهن به هو سنڌيس ٻڌن مٿان

قدم رکي اڳتي وڌي وڃي ها.“

سڀ وري خاموش ٿي ويا. اهاڻڪ يعقوب خشڪ آواز

۾ چيو، ”سو جيڪڏهن اسان بفر سان ڪڏ فوج ۾ ڀرتي ٿينداسين

ته هو اسان کي ٻاويٺل جهڙن آدمين سامهون بندوفون تائڻ جو

حڪم ڏيندا؟“

رائين ڀڄيو، ”تڏهن ڪنهن جي برخلاف اوهان کي

موڪليندا؟“

”تڏهن به مان فوج ۾ ڀرتي ٿيندس،“ بفر هڻڻ ٻڌي ڇيو.

”ڪير تو کي منع ڪري؟“ اگنائڻ ۽ چيو، ۽ پوءِ

مرڪي ڇڏيائين. ”تون جيڪڏهن مون تي بندوق تائڻ ته

گولي ڪاهار ۾ هئج. مون کي صرف زخمي نه ڪج، اٿت ماري

وڃهج.“

”نوجوانو،“ رائين منجهڙي سان چيو، ”هي ۽ عورت

آهي جنهن جو پٽ هميشه ختم ٿي چڪو آهي.“

”تون ائين چو ٿو ڇو؟“ ماءُ ڏکويل آواز ۾ چيو.

”اهو ضروري آهي ته تنهنجا وار اجايا اها نه ٿي. تنهنجي دل اجائي نه ٿي. فوجوانو، ڏسوا هن پنهنجو پٽ وڃايو آهي پر تنهن جو ڇا؟ ان ڪري ڇا هوءَ پاڻ مري ويئي؟ ٻاروئا، تو ڪتاب آندا؟“

ماءُ هن ڏانهن نهاريو ۽ ڪهڙي ساعت رکي ويائين، ”ها، آندا اٿم.“

”مون توکي ڏٺو ۽ سمجهي ويس. تون هوءَ جهڙي هت ڇو اچي؟“ هن وري پنهنجن سائين تي سراسري نظر وجهي ڇڏيو، ”ڏسو ٿا؟ هو پٽ کي آندولن مان ڪڍي وڃي نه ماءُ پٽ جي جڳهه پڻ لاءِ مهڊان ۾ ٿي اچي.“

اها نڪ هن پنهنجن پنهني هٿن جون تريون زور سان مٿس تي ٽهڪايون ۽ ڪڙي آواز ۾ چيائين، ”هنن آدمين کي خبر نٿي پوي ته سندن انڌا هٿ ڇا ٿا ٻوڪن. هنن کي تڏهن ئي خبر پوندي جڏهن اسان جي طاقت مڪمل ٿيندي ۽ اسين سندن ٻوڪيل گاهه کي لڌن لڳنداسين.“

ماءُ ڊڄي ويئي. اڳيائي، يعقوب ۽ بغير ٻه بي آرام بچي پيا. رائيبن هوندو رهيو، ان ڏينهن هڪ سرڪاري عملدار مون کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ چيائين، ”ڪارا ڪٿا، تو هادريءَ کي ڇڏ ڇڏ؟“ مون ورايو، ”مان ڪٿو آهيان؟ مان ٻيڳهر جو پورهيو ڪري رهي ڪمائيندو آهيان ۽ مان ماڻهن جو ٻرو نه ڪندو آهيان.“ هن مون کي ڪاريون ڏنيون ۽ منهن تي ٽٻڙ وڌائي ڪڍيائين. سڄا سارا ئي ڏينهن لاکپ ۾ پئي مڙيس، رائيبن جو آواز نڪو ٿيندو ويو، ”بد معاشو، رحم جي امداد نه رکو! منهنجي بي انصافيءَ جو بدلو اوهان کان وٺي ورتو ويندو، مان نه ته ٻيو ڪو، اوهان کان نه ته اوهن جي ٻارن کان پاد رکو. اوهان جي هٻڇ ماڻهن کي لوهي ٻنبا ڏنا آهي. اوهان براڻي ٻوڪي آهي، رحم جي امداد نه رکو.“

رائين جي ڪاوڙ ٻڙڪا ڪڍيندي رهي. هن جو آواز

هيئن ڪا ٿي وريو. "مون پادريءَ تي چيا هون؟" هن جو آواز
 ٿڌو ٿيندو ويو، "گولائين جي گڏيل بندگيءَ بعد هو هارين سان
 گهڻيءَ ۾ وهندو آهي ۽ کين ڪي نه ڪي ٻڌائيندو آهي. ان
 ڏينهن ڇهائين، "ماڻهو رين جو ڌڻ آهن، کين هر وقت ڌنار
 جي ضرورت آهي." "مون ڇڄو ڪندي ڇو،" جهنگل هن
 جهنگل ۾ لوڙ کي مڪي ڪن ته ڪنڊ ڪهڻائي ڇڏا پر ٻڪري
 نه هوندا. "هن مون ڏانهن ٽڙيءَ اک سان ٺهاريو ڇو،
 "ماڻهن کي صبر ۾ رهڻ کپي ۽ ڀڳوان جي وڌيڪ کان وڌيڪ
 بندگي ڪرڻ گهرجي جنهن جو کين وڌيڪ کان وڌيڪ صبر
 بخشي." مون ورائيو، "ماڻهو بندگي ته ڪندا آهن پر ڀڳوان
 کي شايد وقت ڪونه آهي جو هو ڪن ٻڌي ٿي ٿو." پادريءَ
 مون کان پڇيو، "تون ڪهڙي بندگي ڪندو آهين؟" مون
 چيو مانس، "هن ماڻهن وانگر مان به هڪ ئي عبادت ڪندو
 آهيان." "اي خدا مالڪن کي سرون کڻڻ، پٿر کائڻ ۽ ڪاٺ
 وڍڻ سگهارو." هن مون کي جملو پورو ڪرڻ به نه ڏنو.
 "تون سکر عورت آهين؟" رائين پنهنجي گالھ اڏوري ڇڏي صوفو
 کڻ پيو.

"هيءَ منهنجي ساهيڙي آهي، رائين، ماءُ ڇو، "منجھل
 ۾ ڪم ڪندي هن جا وار اڇا ٿيڻ لڳا آهن."
 "ماڙو هڪ نئون آدمي هت آيو آهي، يعقوب جو سوٽ!"
 رائين ڇو، "هن کي ساهه آهي. آندون سان ٿورو گهڻو واسطو
 اٿس. هن کي گهراڻي ولو؟"
 "ڀلي گهرايو، صوفيا ڇو.

رائين بفر کي اشارو ڏنو. بفر جهوپڙيءَ مان ٽوپي کڻي،
 ٻائي جهنگل ڏانهن هليو ويو.

"بفر سخت پريشان آهي،" رائين بفر ڏانهن اشارو ڪري
 چيو، "هو فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ٿو چاهي. هو سولجرن کي پڙڪائڻ
 ٿو چاهي. پر هتان ڪو به ساڻس وڃڻ لاءِ تيار ڪونهي تنهن ڪري

هو پریشان آهي.

سڀ وري خاموش ٿي ويا. ٿوري دير بعد رائيين هيو،
 "اسان کي ڪم تي وڃڻو آهي. توهان آرام ڪنديون؟ اندر
 جهوپڙي ۾ ڪاٺ جا تختا پيا آهن. يعقوب، هنن کي تختن تي
 وٺي جا پڻ باري ڏي، ۽ اسان، اسان کي ڪتاب ڏي. اهي
 ڪٿي آهن؟"

صوفيا ڳوٺاريون کولڻ لڳيون. رائيين مثالين جهڙي
 ڏسڻ لڳو.

"تورا نه آهن، رائيين خوش ٿي هيو، هن ڌنڌي ۾ تون
 ڪهڻ سالن کان آهين؟ تنهنجو نالو ڇا آهي؟"
 رائيين صوفيا کان پڇيو.

"اتنا اڻٽوڻا. ٻارهن سالن کان. ڇو؟"

"ائين ئي. تون جبل ۾ ويٺي آهين؟"

رايئين ڪتابن جو بندل هٿ ۾ جهلي پڇيو، "سڀ ساڳيا
 آهن؟"

"نه. اخبارون به آهن."

ٽنهي چٽا ڪتاب ۽ اخبارون کڻي جهوپڙي ۾ اندر هليا ويا.
 رائيين جي هٿي وڃڻ بعد ماءُ هيو، هاري پري رهيو آهي.
 "ها. صوفيا ورائيو، مون اهڙو شهيدي جهڙو پهرو اڳ
 نه ڏٺو آهي. هل ته اسين به اندر هلون."

اندر وڃي هنن ڏٺو ته هو ٽيئي پنهنجي پنهنجي جڳهه تي
 پڙهڻ ۾ مشغول هئا.

صوفيا ڳوٺاڻن ۾ سچ ڄاڻڻ لاءِ اڌاولائي محسوس ڪئي. هن جي ڀڃڻ
 تي خوشي ۽ جي مرڪ ڊوڙي آئي ۽ هن جو پهرو هڪ کي اٿيو هو.
 ماءُ جي پٺيان هڪ ڪنڊ ۾ ٿي ويئي ۽ هن جي ڪلهن تي
 هٿ رکي ۽ پاپ ڳوٺاڻن ڏانهن ٺهاري ڇڏي رهي.
 "ها رائيين، هو اسان هارين سان ڪهڙا آهن، يعقوب"

اخبار مان منهن ڪيڻ ڪانسواءِ ۽ ٻيو.
رائين هن ڏانهن ٺهاري ۽ ٻيو، ”اسان سان محبت سانگي.
جهڙو محبت ڪري ٿو سوئي عزتي نٿو ڪري ٻيو وٽس جهڙو
ٻيو.“

اڳيائي ڏکيو ساهه ڪندو ۽ طنز به مرڪ مرڪي بيانين،
”ٺڪل آهي. هاري انسان ٿي نه رهيو آهي.“ ۽ ٻيو ڪي قدر
ٻيو بيانين، ”ڪو هڪ به ڏينهن منهنجي ڊريس اوڍي، منهنجو
ڪم ڪري ته خبر پئجي وڃي ته انسان پنجن لاءِ ڪنهن جهڙو
ڪٿي آهي؟“

”مان سمجهي ٿي پوان، ماءُ ۽ ٻيو، مان ڏاڍي ٺڪل آهيان
منهنجو مٿو ڪراڻجي ٿو.“

ماءُ تختي تي لهي پئي ۽ هڪدم گهري ننڍو آهي وٽس
صوفيا ڳولڻ ڪي پڙهندو ڏسندي رهي. ماءُ جي منهن مٿان مڪيون
ٿي ڦريون ته انهن ڪي هڪ سان پري ٿي ڏڪهائين.
رائين وٽس آيو ۽ بيانين، ”ننڍو اٿس؟“
”ها.“

ڪجهه دير ۽ پ رهڻ بعد رائين ۽ ٻيو، ”هيءُ شايد پهرين
ماءُ آهي جا پنهنجي پٽ جي نقش قدم تي ٿي هلي.“
”هن جي ننڍو ڦٽائڻ نه ڪري. اسان ڪي هتان اٿي وڃڻ
ڪري.“ صوفيا صلاح ڏني.

”اسان ڪي ڪم تي وڃڻو آهي. مان جهڙو ٿوسان ڳالهائون
ڪرڻ ۽ اهيان، هر شام تائين مهل ٿا رکون. اهو جوانو!“

(24)

شام جو رائين ۽ هن جا ٽي ساٿي واپس وريا. صوفيا
اڳ ۾ ئي جهوپڙي ۽ کان ٻاهر نڪري ويئي هئي. ماءُ هنن جي
آواز تي جاڳي اٿي ۽ مرڪندي ٻاهر آئي.

”اڳاڻي“ رائيڻ چيو، ”هائهم ته تيار ڪري وٺ اسين
گهر جو ڪم ڪار واري وٺي“ تي ڪندا آهون. اڄ ڏيڻي جو
انتظام اڳاڻي ڪي ڪرڻو آهي.“

”اسان سڀني جي مهمانن ۾ داڃسپي آهي.“ بزم ۾ چيو،
”يني جوان ڪاڏي ۽ هائهم جي انتظام ڪي لڳي وڃي.“
”اهو ڪنگڙو جو آواز ٻڌو ٿا“ بزم ۾ چيو.

رائيڻ ڪٿڻ ڏولي ها ڪئي ۽ پوءِ صوفيا ڪسي ۽ نين،
”بعقوب جو سئوٽ اچي رهيو آهي.“

هڪ ڊگهو لوڪڙو سرير آڏي پيلي مان نڪتو. هو اڳ
جو سهارو وٺندو اچي رهيو هو. هن جي ساء ڪٿڻ جو آواز پري
کان پئي ٻڌڻ ۾ آيو.

جڏهن سويلي جهوپڙيءَ وٽ آيو ۽ رائيڻ سندس واقفيت
صوفيا سان ڪرائي تڏهن هن چيو، مون ٻڌو آهي ته اوهان ڳوٺاڻن
لاءِ ڪتاب آندا آهن.
”ها.“

”ماڻهن جي نالي ۾ اوهان جي مهرباني“ سويلي چيو،
”ماڻهو اڃا صداقت وارن ڪتابن جو قدر ڪري نٿا سگهن، تنهن
ڪري هو مهرباني به ڪري نٿا سگهن، مان جو ڪنهن حد تائين
انهن جو قدر ڪري سگهان ٿو، سو اوهان جا ماڻهن جي ٻارن
ٿورا ٿو ڏيان.“ هو ٽڪڙا سامهه کڻي رهيو هو.
”تنهنجي لاءِ ايتري دير تائين پيلي ۾ رهڻ خراب آهي.“
صوفيا چيو.

هنن ٻنهي لاءِ ڪي به سٺو نه آهي، ”هن جواب ڏنو
۽ سامهه ڪڍندي چيائين، ”موت ڪانسواءِ“

ٿوري دير ڪنگڙو ٻيڻ ۾ اٿيائين، مان اٿاويهن سالن جو
آهيان، هر موت جي دروازي تي بيٺو آهيان. اٽڪل ڏهه سال اڳ
مان ڪنهن به تڪليف کان سواءِ پنج سئو پائونڊ ٻار ڪلهن تي
کڻي سگهندو هوس. تڏهن سمجهندو هوس ته ستر سال جهڙو رهندس.

اڃ هڪ ڏينهن وڌيڪ هليو لڏو ٿئي. مالڪن مون کان زندگي جا ڇا ڇا ڀاءُ سال ڦرڻا آهن.

اڃ سوڀلي، مون تنهنجي لاءِ ٿورو ڪم آندو آهي،
يعقوب ڀيو.

سوڀلي ڪم ۾ ٻين کان انڪار ڪيو ته يعقوب پاڪر هائي
هن کي ميز ڏانهن وٺي ويو.

ميز وٽ سوڀلي وري ڳالهائڻ لڳو، ”مالڪ ڪهه سان
جهڙيون ڏس ٿا ڪن. ڇا جي لاءِ؟ منهنجي مالڪ مون پنهنجي
جيتو ڏيندرو جي ڪپڙي مل ۾ وجهائي. منهنجي مالڪ پنهنجي
ڏاڏي کي سوني ڪپڙي هٿن ڏيئي لاءِ سوکڙي ڪري ڏئي هن جي
سينگار جي هرڪا شيءِ سوني هئي. ان سوني ڪپڙي ۾ منهنجو
جهڙو خول، خود زلدي سميل آهي. هڪ ماڻهو منهنجي جيتو
ان لاءِ ختم ڪئي ته جهڙو هو پنهنجي ڏاڏي کي منهنجي خون
مان ڪپڙي وٺي ڏئي.“

ماڻھو ٻن ۾ صوفيا کان پڇيو، ”جيڪي هيءُ جهڙو
سو سچ ٿي سگهي ٿو؟“

”بلڪل سچ آهي.“ صوفيا ڏاڍيان ڀيو، اهڙين سوکڙين
جي خبر اخبار ۾ ڇپي هئي.

”هن کي ڦاسي تي لٽڪايو نه ويو؟“ رائيڊن ڪشڪ
آواز ۾ پڇيو، ”محنت ڪش جڏهن ائيندا، تڏهن ڪهڙن کي ڦاسي
تي لٽڪائيندا.“

جڏهن هو کاتو کائي رهيا، تڏهن ٻاهر جي هٿاري
ٻاڪڙو ٺاهي ويهي رهيا. سوڀلي اکيون ڦاڙي ٻاهر ڏانهن ڏسندو

رهيو. هو لڳاتار ٽنڪهي رهيو هو، ڏاڪي رهيو هو.
يعقوب ڪي قدر ڏانهن ڇوڪري ڀيو، ”سوڀلي، تون اندر

رهجي سگهه.“
”ڇو؟“ هن پنهنجي سموري طاقت گڏ ڪري ڀيو، ”مان
هت وهندس. مون وٽ ماڻهن سان ڪڏهن به ڪا ڳالهه وقت

نه ٻيو آهي. مان اوهان سان هوندو آهيان ته بهتر سمجهندو
 آهيان. اوهان ڏانهن نهاريندي سوچيندو آهيان. شايد اوهان اهڙن سڀني
 ماڻهن جو بدلو ۽ ڪاٺي وٺو جن سان بي انصافيون ڪيون ويون
 آهن، جو ڪي هيج - جب تباھ ڪيا ويا آهن.

ڪنهن به جواب نه ڏنو ۽ هو گھيرت ڪاٺڻ لڳو. راتين
 هن ڏانهن نهاريو ۽ خشڪ آواز ۾ چيو، هو اسان وٽ اچي وهندو
 آهي ۽ سدائين ساڳي ڳالهه ڪندو آهي. اها ئي هن جي سموري
 آتما آهي. هو ٻيو ڪي نٿو سوچي.

”تو ڪي به ڇا ڪئي، ماءُ ڪنهن نوع ۾ چيو، ”جڏهن
 روز روز هزارين ماڻهو ڪم ۾ گھي گھي ان لاءِ تيار ٿين ٿا ته سندن
 مالڪ راندين تي پيسا ڏڻ ڪن، تڏهن توکي ڇا ڪئي؟“

سوڀاري اڪيون کولين ۽ پٺ تي لهي پيو، يعقوب ۽
 ٻيا اٿيو ۽ اندران به ننڍا گرم ڪوٽ کڻي آيو ۽ اهي پنهنجي
 بيمار سٺو تي وڌائين ۽ پوءِ صوفيا جي ڀرسان ويهي رهيو.

صوفيا هنن کي سنسار ۾ جي محنت ڪشڻ جي هلچل جو
 احوال ٻڌايو. جرمنيءَ جي هارين جي بغاوت آڻرائڻ جي هارين جي
 ڏڪڻ، فرانس جي مزدورن جي بهادريءَ جون ڪهاڻيون ٻڌايون. انهن
 هنن ۾ امد جا ڳاڻي، وشواس پيدا ڪيو ۽ هو ڌيان سان هنن ملڪن
 جي، جذبات جي ناتي، پنهنجن ڀائرن جون ڪهاڻيون ٻڌندا رهيا.
 ”اهو ڏينهن اچي رهيو آهي،“ صوفيا چيو، جڏهن سڄي
 دنيا جا محنت ڪش سر بلند ڪندا ۽ چولد، ”گهڻو ٿيو. هاڻي
 ههڙي حماتي اسان کي نه ڪبي.“ ۽ تڏهن هيجي مالڪن جي
 طاقت ختم ٿيندي، هنن جي پير، هيٺان زمين نڪري ويندي.

”انهن ئي ٿيندو،“ راتين ڪنڌ لوڏيندي چيو، ”سر جو
 سانگو نه ڪريو ۽ اوهان هر ڪنهن ڇير تي سوپ حاصل ڪندا.“
 صوفيا پوءِ هنن سامهون سوپ جي ڏينهن جو ڇتر کڻي پيو،
 منجهن آتم وشواس جو مادو جا ڳايو ۽ سڀني محنت ڪشڻ جي

مڪوجودگي جو سنديشو ساڻيو.

پرڀات ٿاڻي، ٽڪجي، صوفيا ڳالهائڻ بند ڪيو. هن ڪر
 موڙي، مرگي ڪٽير پهڪندڙ ڀرن ڏانهن نهاريو.
 ”هاڻ اسان کي هلڻ کپي،“ ماءُ چيو.
 ”ها،“ صوفيا مختصر جواب ڏنو.
 ڪنهن ڊگهو ٿڌو شوڪارو ڀريو.

”مون کي ڏک آهي جو تون ڇڏي ڇڏي،“ رانين نرم
 آواز ۾ چيو، ”تو ڏاڍو سٺو ٿي ڳالهائين. اهو ڪارج سڀني
 ماڻهن کي پڪشت ڪندو.“ پوءِ ماءُ ڏانهن منهن ڪري چيائين،
 ”امان نڪليف لاءِ مهرباني. مان جڏهن تو ڏانهن ڏسان ٿو،
 تڏهن پاوريل باد ٿو ڀوري. تو صحيح راهه پڪڙي آهي.“
 سڀ نوجوان عقلمنديءَ سان صوفيا ۽ ماءُ ڏانهن ناهاري

رهيا هئا. سندن اکيون شڪرانا بها آڻي رهيون هيون.
 هنن کان موڪلائي پئي چئون ٻنڌ پيون. واٽ تي ماءُ
 چيو، ”ماڻهو سچ ڄاڻڻ لاءِ خواهشمند آهن. انهن ٻيو لسڳي ته
 موڪل جي ڏينهن تي ڪنهن ديول ۾ اڃا پادري نه آيو آهي،
 وڌاري اوندهه ۽ خاموشي آهي، ماڻهو جمع ٿيندا ٿا وڃن. هتي
 تصويرن اڳيان ميڻ پتون ٿيون ڀاريون وڃن ۽ اتي پتون ٿيون
 ڀاريون وڃن ۽ آهستي آهستي اوندهه کي ٽڙي خدا جي گهر کي
 روشن ڪيو ٿو وڃي.“

”سچ ئي چوڻ،“ صوفيا چيو، ”رڳو هتي اسان لاءِ
 خدا جو گهر سچي ڌرتي آهي.“
 ”سچي ڌرتي!“ ماءُ متعجب ٿي چيو، ”اها اهڙي ته

سٺي ڳالهه آهي جو مون کي ته وساهه ٿي نٿو اچي.“
 هو هلنديون هليون. رانين، بيمار سويلي ۽ نوجوان هارين
 بابت ڳالهائينديون هليون.

”هن بيمار جو مثال وٺ،“ ماءُ چيو، ”مون کي ڄاڻ
 آهي ته ڪارخانن ۾ جتي ڪٿي مزورن جو خون وسو ويندو

آهي پر ان تي ننڊي هوندي کان هري وڃڻ تي اها حقيقت چيپندڙ
 ٿئي ٿا سي. پر جڏهن هو هيبتناڪ حقيقت پتان ڪرڻ ويٺو تڏهن پنهنجي
 ساري جان ڏڪڻ لڳي. ڇا ماڻهن جون جانيون ان لاءِ تباهه ڪري سگهجن
 ٿيون ته مالڪ عيش عشرت ڪندا وڃن؟ مون کي گهڻ جي
 هڪ عملدار جي يادگيري آهي. هن هارين کي مجبور ڪيو ته
 سندس گهوڙي کي سلام ڪن ۽ جن انڪار ڪيو تن کي
 گرفتار ڪيائين. هاڻي ان جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ ۽ ٿوري
 دير رکي پاڻيهي چيائين، ”غريب آدمي غريبيءَ جي ڪري پوتوف
 آهن ته شاهوڪار هج وڃان اي عقل آهن.“

(25)

نلونا جي زندگي عجيب خاموشيءَ سان گذرندي رهي.
 اها خاموشي ڪڏهن ڪڏهن کيس حيرت ۽ وجهندي رهندي
 هئي. سندس جان جگر جيل ۾ هو. کيس ڄاڻ هئي ته هن کي
 گهري سزا ملڻ واري هئي تڏهن به سندس ويچار اٿندڙيءَ آئيندا
 ۽ اهڙن اڪيچار آدمين ڏانهن ڊوڙي ويندا هئا جن کي هن
 ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو پر جن بابت صرف ٻڌو هئائين. پنهنجي
 پٽ جو پتر سندس اکين اڳيان ڦري ايندو هو ۽ کيس ائين
 لڳندو هو ته سڀني ماڻهن جي قسمت ان پتر سان لاڳاپيل هئي
 ۽ هن جو ڌيان سڀني پاسن ٽوڪي ٿي ويو. ڪنهن به هڪ
 ٻي تي پختو ڌيان رکي نٿي سگهي.

صوفيا ست ڪريڏانهن هلي ويئي ۽ پنهنجن ڏينهن بعد موٽي.
 وري ڪن ڪلاڪن بعد جا وٺي نه هفتن تائين غائب رهي.
 اليگزينڊر سدائين مشغول، با ترتيب پڪسان حياتي گذاريندو
 رهيو. صبح جو اٺن بجي چانهه پيئندو هو، اخبار پڙهندو هو ۽
 خبرون ماڻ کي ٻڌائيندو هو. نوين بجي هو آفيس ۾ هليو ويندو
 هو. ماءُ ڪمرا صاف ڪندي هئي، روٽي پچائيندي هئي، شنان

ڪندي هئي، صاف سٿرا ڪڍڻا اوڍيندي هئي ۽ پوءِ پنهنجي ڪمري ۾ ويهي ڪتابن ۽ تصويرن تي ڏسندي هئي. پڙهڻ نه هوءَ سگهي ويئي هئي پر تڪڙو پڙهڻ جي ڪوشش ڪندي هوءَ ٽڪري پوندي هئي. تصويرون ڏسڻ سان هن کي مسز اينڊو هرو ۽ اليگزينڊر هن کي نهون نهون تصويرون آڻي ڏيندو هو.

شام جو اليگزينڊر جي گهر موٽڻ بعد ملائين جو ميڙ ڪيو ٿي ويندو هو. ويسليوچ، پيٽرووچ، ڊينلووچ ۽ پگور-هو سدائين پنهنجن ساٿين سان پنهنجي پيماريءَ جي باري ۾ مسخري ڪندو رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڏورانهن هنڌن تان ٻيا ماڻهو به ايندا هئا. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ساڳي موضوع - مردورن جي جي مسئلي - تي بحث مباحثو ٿيندو رهندو هو. اليگزينڊر کي قدر پري ويهي ساٿين جي شور وغل کان ظاهري غافل رهندي پٿرن ۽ ٻرڇن لاءِ مضمون لکندو رهندو هو. پوءِ سڀ ساٿي ڇاڻي جهڙن اکرن ۾ پٿرن ۽ ٻرڇن جون ڪاپيون ڪٽيندا هئا. ماءُ ردي ٿيل پٿرن ۽ ڪاغذن جي ٽڪرن کي جمع ڪري باهه جي حوالي ڪندي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن ساشينڪا ايندي هئي. هوءَ گهڻو وقت نه ترسندي هئي. سدائين تڪڙو ڪنپڙ نموني ڳالهائيندي هئي. وڃڻ کان اڳ ۾ هميشه ماءُ کان پاوريل جو پڇندي هئي.

”هو ليڪ آهي؟“ هوءَ پڇندي هئي.

”پڳوان جو شڪر آهي. هو تندرست آهي ۽ هن جا امنگ زنده آهن.“

”منهنجون ٺيڪ تمناون پهاڻجانس،“ هوءَ ملهجا ڪندي هئي ۽ گرم ٿي ويندي هئي.

هڪ دفعي نتاشا آئي، ماءُ کي ڏسي هوءَ ڏاڍو خوش ٿي، هن کي چيائين ۽ هن ڳالههءَ سان ڪڏهن اعلان ڪيائين، ”منهنجي ماءُ مري ويئي. غريب عورت!“ هن جون اکيون آليون ٿي ويون ۽ چيائين، ”هوءَ اڃا پنجاهه کي به نه پهتي هئي. هن جي اڳيان

ڪاٺي وڏي عمر هئي. پر هن جي فقط نگاهه کان ڏسجي ته اهڙي اڪيلي، اجنبی، محاسبي ۽ ڏڪار ڀري جهوت کان موت بهتر هوس. ”تون درست ئي ڇوڀين، نتاشا!“ ماءُ چيو. مائٽو ڪنهن بهترين زندگيءَ جي اميد تي جيترا ٿا رهن. پر جيڪڏهن اها اميد ئي نه رهي ته زندگي ڪهڙي ڪم جي؟ نتاشا جو هٿ ٽامبندي پڇيائين، ”هاڻ تون اڪيلي آهين؟“ ”اڪيلي!“ نتاشا آهستيڪي مان ورائيو.

ماءُ خاموش رهي. پوءِ سرڪندي چيائين، ”تون عمر نه ڪر. ڪوبه اڪيلو نٿو رهي. مائٽو سدائين سٺي مائٽو مان لڳا رهن ٿا.“

نتاشا هينئر اهڙي ننڍڙي شهر ۾ ماستري ڪندي هئي جتي ڪپڙي جي هڪ مل هئي. نلونا هن کي پٿر، پوڄا ۽ ڪتاب پهچائي ايندي هئي. حقيقت ۾ ساهت ورهائڻ ماءُ جي مشغولي بڻجي پئي. روپ ۽ ويس بدلائي هوءَ ساهت ورهائيندي رهندي هئي. جتي ڪٿي گاڏين ۾، جهازن ۾، هوٽلن ۽ مسافرخانن ۾، هوءَ سادي ۽ بي باڪ طريقي سان ورتاءُ ڪندي هئي. هوءَ اجنبين سان ڳالهائڻ جي شروعات ڪندي هئي، پنهنجي انوکي ورڌاءُ سان هنن جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائيندي هئي ۽ آزمودگار شخصن جيان هنن سان اوپاريون لهواريون ڳالهيون ڪندي هئي.

هوءَ مائٽن سان ڳالهائڻ پسند ڪندي هئي، سندن ڳالهيون، شڪايتون، مصيبتون ٻڌڻ پسند ڪندي هئي. هن جي دل کدڪڏ ٿيندي هئي جيڪڏهن ڪنهن کي زندگيءَ مان ناخوش ڏسندي هئي. اهڙو ناخوش جو قسمت جي قهري ڌڪن خلاف اعتراض اٿاري، پنهنجي مصيبتن جي حل ڳولڻ لاءِ منتظر هجي. ماءُ آها حقيقت پروڙي ورتي هئي ته دل ۾ هر شيءِ ڪاٺي انداز ۾ موجود هئي تڏهن به مائٽو گهرج ۾ هئا، اڪٽ دولت سان گهريل هجڻ جي باوجود گهڻا مائٽو اڌ بکيا هئا، شهرن ۾ گرجاڻون سون ۽ ڇانديءَ سان ڀريل هيون جيتوڻيڪ خدا کي انهن جي ضرورت

نه هئي ۽ گرجائن جي دروازن وٽ ٿڌ ۾ ڏڪندڙ فقير ٿامي جي
 هڪ آڌرڪي لاءِ هڪ مهلا ٿيندا پيا رهندا هئا. هن آهي
 روڻاڏيون اڳ ۾ ڏليون هيون پر تڏهن آهي کيس نظر تي -
 سڀاويڪ ڀاسيون هيون، پر هينئر اهو فرق ان لاهڪندڙ غريبن لاءِ
 بيمزئي جهڙو ٿي ڀاسيو، ڇاڪاڻ ته غريبن کي شاهوڪارن جي
 پٺت ۾ گرجائون وڌيڪ عزيز هيون، ۽ هنن لاءِ وڌيڪ ضروري
 هيون.

يسوع مسيح جي ڪهاوتن پڙهڻ ۽ تصويرون ڏسڻ مان
 ماءُ کي خبر پئي هئي ته هو غريبن جو دوست هو، سادا
 ڪپڙا پائيندو هو، پر گرجائن ۾، جتي کائڻس آت وٺڻ ايندا هئا،
 هو سوني صليب تي ڇڙهيل نظر ايندو هو.

هوءَ ان ڄاڻائي ۽، گهٽ عبادت ڪندي هئي. ساڳئي
 وقت هوءَ جنن پوءِ نئن يسوع مسيح ۽ اهڙن ماڻهن تي گهڻي کان
 گهڻو ڌيان ڪپائيندي رهندي هئي، جي يسوع مسيح جو نالو نه
 ولندي به، ماءُ جي نظر ۾، هن جي مرضي ۽ مطابق رهندا هئا،
 هن جهان ڌرتيءَ کي غريبن جي رياست سمجهندا هئا ۽ ڌرتيءَ
 جي سموري دولت کي غريبن ۾ ورهائڻ جا خواهشمند هئا.

۽ ماءُ کي لڳو ته خود يسوع مسيح جنهن کي هن اڳ
 منجهيل محبت سان بهار ڪيو هو، هاڻ ڏانهن وڌيڪ ويجهو
 وڌي آيو هو ۽ اڳي کان نيارو بڻجي پيو هو. هن جو درجو
 وڌيڪ مٿاهون هو تڏهن به کيس وڌيڪ چڻو ٿي نظر آيو.

المڪڙئيءَ جي گهر ماءُ وڌيڪ کان وڌيڪ افساهت ٿي موٽندي
 هئي. نهايت دلچسپ نموني پنهنجن ڀانت ڀانت آزمودن، ماڻهن
 جي ڏڪڻ، اميدن نااميدن، السنن الجھڻن جو وسار ڪندي هئي.
 ماءُ وانڌڪائيءَ جي وقت ۾ ڪتاب پڙهندي هئي، تصويرون
 ڏسندي هئي. هڪ دفعي المڪڙئيءَ ماءُ کي ڪتابن واپڻ ۽ تصويرن
 ڏسڻ ۾ محو ڏسي مرڪيو ۽ کيس انسان جي حيرت انگيز ڪارنارن
 جون وارتائون ٻڌايون. ماءُ متعجب ٿي پيو، ۽ ڇا ائين

سڪن آهي؟

اسان جي خواهش جي ڪا حد ڪانهي ۽ سندس
 دل ۾ رهندو آهي. پر دنيا روحاني دولت حاصل ڪرڻ ۾
 ايترو پري آهي. اڄ ڪلھ جوڪو پاڻ کي محتاجي کان آزاد
 رکڻ توڙي سو علم نه ٻاڪ ٻسا جمع ڪرڻ جي فڪر ۾
 آهي. جڏهن ماڻهو هيج کي ختم ڪري ڇڏيندا ۽ غلام رکندڙ
 پورهن کان ڀلائي آڻا ڪرائيندا تڏهن —

ماءُ زبان سان الڳڙي ڪي ٻڌندي رهي.

الڳڙي ۽ ڇو، ”مصيبه اها آهي ته دنيا ۾ نهايت ٿورا
 آزاد ماڻهو آهن.“

ماءُ سمجهي ويئي. هن کي اهڙن ماڻهن جي ڄاڻ هئي جن
 هيج ۽ پراڻي کان ڇرنگارو حاصل ڪيو هو، هن کي اها به
 سڌ هئي ته اهڙا ماڻهو جيڪڏهن وڌيڪ هجن ته مشڪل ۽
 خشڪ زندگي آسان، سندر ۽ رنگين بڻجي پوي —

الڳڙي نااميديءَ واري انداز ۾ چيو، ”هڪ شخص کي
 مجبور بي رحم ٿيڻ ڪمي.“

ماءُ ڪٿه ڏوٺو. هن جي ذهن ۾ ڪوڪول جون ڳالهون
 تازيون ئي آهن.

(26)

هڪ ڏينهن الڳڙي دستور خلاف ڪم تان دير سان
 موٽيو. جذبي وڃان هٿ مڙهندي ماڻهن، ”خبر اٿئي، نلونا، اڄ
 ملاقات جي سمي جيل مان اسان جو هڪ ساٿي فرار ٿي ويو؟ پر
 اسان اها سڌ لهي نه سگهيا آهون ته ڪير آهي.“

ماءُ به جذبي ۾ اچي ويئي. هو ڪرسي تي ويهي رهي
 ۽ آهستي سان پڇيائين، ”هاڻا ته نه آهي؟“

”ٿي سگهي ٿو. پر سوال آهي ته هن کي ڪيئن ڳولجي“

۽ کيس لڪل رهڻ ۾ ڪهڙن مدد ڪئي. مان گهڻيون ڪهڻندو رهيو آهيان ته من سڃاڻي ولانس، اها پوئوئي هئي ايڪن ڪجهه ته ڪرڻو هو. مان وري ٻاهر نٿو وڃان.

”مان به هلندس، ماءُ اٿندي ڇو.“

المڪڙي ۽ صلاح ڏني، ”تون پگور وٽ وڃ ۽ پتو ڪلهه ته کيس ڪا ان ٻاري ۾ خبر وار ملي آهي يا نه.“ ائين هتي المڪڙي وري ٻاهر نڪري ويو.

ماءُ جهٽ پٽ مٿي ڪي رومال ٻڌو ۽ گهمڻ لاءِ ٻاهر نڪري آئي. هن جي دل جي ڏاڪڻ تيز ٿي ويئي، هن جي اکين اڳيان اوندو ڇانئجي ويئي. ماءُ جو دم پوئانجي لڳو هو ۽ پگور جي ڪوارٽر واري ڏاڪڻ وٽ پهتي ته بيبي رهي. هو اهڙي ته مدهوش هئي جو هو اهڙي وڏي نٿي سگهي. هن چوڌاري ٺهاريو ۽ ڪن ٻل لاءِ اکيون بند ڪري هاڪي رڙ ڪيائين. هن کي ائين لڳو ته نڪولٽي دروازي وٽ پهتو هو. هن جا هٿ ڪمڻ ۾ هئا ۽ ڏانهس مرڪي ٺهاري رهيو هو. پر جڏهن ماءُ وري اکيون کولين ته ڪمڻ به ڪمڻ هو.

”مان سمجهان ٿي مون هن کي ڏٺو،“ ماءُ پنهنجو پاڻ کي چوندي ڏاڪڻ تان مٿي وڙهڻ لڳي. ماءُ ڪن سولا ڪري آواز جي تازو وٺندي رهي. کيس ڪنهن جي قدمن جي آهنگ ٻڌڻ ۾ آئي. هن بيبي ڪنڌ ورائي هٿ ٺهاريو. نڪولٽي ڏانهس ٺهاري مرڪي رهيو هو.

”نڪولٽي، نڪولٽي!“ ماءُ ڀڻ ڀڻ ڪئي ۽ هن سان ملڻ لاءِ هٿ ٺهڻ لڳي. هن جي دل ناامودي ۽ وڃان پٽ جي لاءِ ڪڙهن لڳي.

”وڃ، وڃ!“ نڪولٽي هٿ سان اشارو ڪندي هوريان ڇو. ماءُ تڪڙي تڪڙي ڏاڪڻ تي وڙهي پگور جي ڪمري ۾ گهڙي ويئي. پگور ڪوچ تي لهي پيو هو. ماءُ آهستي سان ڇوڙ ۾ نڪولٽي جيل مان ٻاهر نڪري آيو آهي. ڏاڍو سٺو ٿيو. پر سائس گڏجڻ لاءِ ته مان اتي به نٿو

سڪهان.

نڪولشي ان وچ ۾ مڪري اندر گهڙي آيو هو. هن پوئتان دروازو اندران بند مڪري ڇڏيو. پنهنجو اوهلو لاهي، وارن کي هٿ سان سنواريندي ڪلهائين. پگور لونجين تي اٿي ويٺو. ”مهراڻ، تون ڀلي لهڻ وڃي؟“ نڪولشي ڪرڻ ڏولي ڇڏيو. نڪولشي ماءُ ڏانهن وڌيو ۽ هن جو هٿ پڪڙيائين. ”مان توکي نه ڏسان ها ته وري جيل ڏانهن موٽي وڃان ها. شهر ۾ منهنجي ڪنهن سان واقفيت ڪانهي. مان ديهات ۾ هليو وڃان ها ته جهٽ پڪڙجي پوان ها. مان پاڻ کي هتي رهيو هوس ڪهڙو بيوقوف آهيان، ناحق جيل مان نڪتس اوهان منهنجي توتي نظر پئي.“

تون جيل مان ڪيئن پڳين؟

نڪولشي ڪروندڙو ٿي ڪوچ جي ڪناري تي ويهي رهيو ۽ پگور جو هٿ پڪڙيائين.

”مون کي خود خبر ڪانهي. اتفاق سان ائين ٿيو آهي. مان جيل اندر گهڙي رهيو هوس جو قندين ۽ وارڊن جي وچ ۾ اچي جنگ چڙهي پهريدارن سيشيون وڃايون. مون دروازا کليل ڏٺا ۽ هليو آيس. مون کي کليل چوڪ ۽ شهر نظر ۾ ڏسبو ڪنهن ازغبي چڪ مون کي جيل مان ٻاهر نڪرڻ لاءِ چڪيو. مان تنهنجي ڪري حالت ۾ اچي وڌيس. اڳيرو نڪرڻ تي مان سرت ۾ اچي سوچڻ لڳس. مون کي ڪٿا ڏانهن وڃڻو آهي؟“ سوڌاري نظر ورائيم. جيل جا دروازا بند ٿي چڪا هئا. مان درٻار ڦرندو رهيس. اها ڪٿا نلونا کي ڏسي ورتي ۽ سندس هٿ ورتي. ”مون ته اول توکي ڏٺو ئي ڪونه، ماءُ گنهگار جيان“

ڇڏيو.

”منهنجا مائي مون بنسبت پریشاني ۾ هوندا“ نڪولشي

مٿو ڪنهندي ڇڏيو.

”جيل جي عملدارن جي پریشاني ۾ جو ويچار ٿئي ٿي؟“

پگور هن کي ڀڄائڻ جي لحاظ کان ڀڄو. وري هن ڪڇ تي
 پاسو بدلائيندي ڀڄو. ”هروا گهڻا ڀڄا ڪيا. توکي ڪئن ڏ
 لڪائڻ ڪجي. مان جوڪڏهن اتي سگهان هاس؟“ هن جو سامه
 ڪڇي ويو. هن هٿ سان چاٽي پڪڙي.

”تون سخت بيمار آهين،“ فڪولٽي ۽ ڏکويل آواز ۾ ڀڄو.
 ماءُ اڀو سامه ڀريو ۽ انتظار ڀريل اکڙين سان ڪمري ۾
 هيڏانهن هوڏانهن ٺهاريائين.

”اهو منهنجو ذاتي مسئلو آهي. امان، تون پاوسل جو
 پيئس. اجاڻي لاهرواهي ڏيکارڻ مان ڪهڙو فائدو؟“ پگور ڀڄو.
 اڪولٽي ۽ مرگيو.

”پاويل ڏيڪ آهي، مضبوط آهي؛ اسان ۾ بزرگ آهي عملدارن
 سان رات پيٽ ڪرڻ لاءِ اسان جو نمائندو آهي ۽ حڪم ڪيندو
 آهي. سندس عزت ڪئي ويندي آهي. ۽ ار لاءِ ڪافي سٺا سبب
 آهن.“

ماءُ ڪنڌ ڏوٻيندي ٻڌندي رهي. رکي رکي اک ٽيٽ
 ڪري پگور جي ڀيري تي ئي نظر ڊرڙايائين.
 مون کي ڪاٺڻ لاءِ ڪجهه ڏيو. ڏاڍي بک لڳي اٿم،
 اڃانڪه فڪولٽي ۽ رڙ ڪئي ۽ پوءِ وري مرڪڻ لڳو. ”امان،
 ٻئي ڪمري ۾ شيلف تي ماني رکي ائيني آئي ڏينس.“
 ماءُ اٿي هلي ويئي.

ماءُ جڏهن موٽي تڏهن سائس گل ٻي ٻه هڪ عورت هئي.
 هوءَ ٻئي ڪمري ۾ ويٺي هئي. ماءُ هن کي هڪ ٻه لڳا الهڪڙي ۽
 جي گهر ايندو ڏٺو هو. اتي ڪمري ۾ گهڙيون ته ڪن پگور جو
 آواز ٻڌڻ ۾ آيو.

”مان پنهنجن اٺن ڏاڏن وٽ وڃڻ جي تياري ڪري رهيو
 آهيان. لاهيان هيءُ شخص جيل اختياري وارن کان اجازت وٺڻ
 کان سواءِ جيل مان نڪري آيو آهي. ڪي قدر بيشرم جرئت،
 اول هن کي ڪاراءِ ۽ پوءِ ڏينهن ٻن لاءِ ڪٿي چيائي وڪمس.“

لڊملا ڪٽ ڏوٿو ۽ گهري سوچ مان بهار ڏانهن ڦسندي
رهي.

”گالهائ نه، لڊملا ڪي قدر سختيءَ مان هيو.“
”تو ڪي خبر نه آهي ته گالهائڻ تو لاه لڳ نه آهي تو ڪي
ڪپندو هو نه هڏيءَ مهل هيءَ آيا اماڻڪ مون کي گهرائي وٺين
هان. مان ڏسان ٿي نه تو دوا به ڪانه ورتي آهي. ان پيرواهيءَ
جو مطلب ڇا آهي؟ سائي، منهنجي ڪمري ۾ هل. منت بگور
لاه اسپتال مان ايمبولانس ايندي.“
”سو مون کي اسپتال ويٺو ٿي هوندو؟“ بگور ڏکويل آواز
۾ پڇيو، ”ها، مان توهان کڻ اتي رهنديس.“
”اٿي به؟“
”جپ!“

هن جيئن گالهائو پئي ٿيڻ بگور جي چاٽيءَ تي پلٽڪيٽ
به پئي لاهي وڌائين.
”اسين وڃڻ ٿا،“ لڊملا ماءُ کي چيو، ”مان جلد
مونهنديس بگور کي هن دوا مان هچو ڏج.“
”لڳ آهي،“ ماءُ وڙايو.
”۽ گالهائڻ نه ڏجائڻس،“ ائين چئي نڪولڻيءَ کي مٺ
وٺي ٻاهر نڪري وئي.
”شاندار عورت،“ بگور ٿڌو شوڪارو ڀري چيو، ”ڏاڍو
گهڻو ڪم ٿي ڪري، امان جي چپائيءَ جو سمورو ڪم هيءَ
ڪندي آهي.“

”گالهائ نه، دوا به پي ٿا،“ ماءُ نرم انداز ۾ چيو.
هو دوا گيب ڏئي پي ويو، پوءِ گالهائڻ جو سلسلو جاري
رکندي چيائين، ”مان مرنديس ته اوس، پوءِ گالهائيان ٿئي نه به.“
ماءُ جي اکين ۾ پاڻي هڻڪڻ لڳو.
”ڇڻا نه ڪر، امان، اهو سڀاويڪ آهي، زندگي جي مسرت
سان موت جي حسرت ٿاڻس رهي ٿي.“

ماء پنهنجو هٿ هن جي مٿان رکي ڇڏيو. ”ماٺ ۾ ره،
مهرباني ڪري.“

”ماٺ ۾ رهڻ جي معنيٰ آهي، امان! خاموش رهڻ مان مون
کي ڪهڙو لاپ ملندو؟ دڪ درد سان ڀريل زندگيءَ جون ڇڏ-
ڳهڙيون ئي ته وڌنديون. پر مان ڪنهن سٺي انسان سان ڳالهائون
ڪرڻ جي راحت کان ته محروم رهندس. مان سمجهان ٿو ٻئي
جهان ۾ اهڙا سٺا ماڻهو به آهن جهڙا هن دنيا ۾ آهن.“
ماءُ هن کي اڌ ۾ روڪندي چيو، ”هوءَ سکر عورت
موتني ايندي ۽ ناحق مون کي تنبيهه ڪيائيندي.“

”هوءَ سکر عورت نه آهي. هوءَ انقلاب آهي، ديهائي
ماسٽر جي ڌيءَ. هوءَ ڪنهن به حالت ۾ توکي تنبيهه ضروري
ڪيائيندي. هوءَ هر ڪنهن کي تنبيهه ڪيائيندي آهي.“ ۽ پنهنجا
ڇپ حرڪت ۾ آئي پگور پنهنجي پاڙيسريائيءَ جي حيون ڪهاڻي
ٻڌائڻ شروع ڪئي. ماءُ پگور جي منهن ڏاڻس تڪيائيندي رهي.
هن کي ائين لڳو ته هو موت ڏانهن تڪڙن قدم سان وڌي
رهيو هو.

ليڊيلا اندر گهڙي آئي. خبرداريءَ سان دروازو ٻڪڙي
ماءُ کي چيائين، ”تنهنجي دوست کي بنا دير ڪهڙا بدلڻ
ڪن ۽ جلد هتان فرار ٿي وڃڻ کپي. سو تون وڃ، ڪٿان
ڪهڙا آهن. ارمان آهي جو صوفيا هٿ ڪانهي. ماڻهن کي چيائين
۾ هوءَ پڙ آهي.“

”هوءَ سڃاڻي ايندي،“ ماءُ چيو. هن پنهنجي شال پنهنجن
ڪاٺين تي وڌي. هن کي جلڻ به ڪا هدايت ئي ملي، تڏهن
ان جي بنا دير سرانجهائيءَ لاءِ ڪمرڪشي ٿي اٿي. هوءَ ان ڪارج
کان سواءِ ٻيو ڪي سونهن ڪان ڏاڍا ڏاڍا هئي.

”ڪهڙي قسم جي ڊريس هجي؟“

”رات ٿي رهي آهي، ڪهڙي به هجي.“

”رات جو پاڻ ڏکيائي آهي. رستن تي ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو

هوندا، تنهن سواه ه، ذرا اوڪو مالهو آهي.
پگور لاه ڏلو.

”امان، تون اها ٿاڻن ٿاڻي نه ٿي آهين.“
”مان تو وٽ اسپتال ۾ ايندي رهان؟“

هن ڪنگهندي ڪنگ ڏوٺو ليدملا ڪارين اکين مان ماء
ڏانهن ڏلو ۽ پيائين، ”هن جي سنڀال لاه تون مون سان وارو
پڻ ندين ڪن؟ ها؟ ڏاڍو سٺو. هاڻ تون جلدي وڃ.“
ليدملا ماء کي زور سان پڪڙيو ۽ هن کي دروازي ڏانهن
وٺي ويئي.

”تو کي ڇڏڻ نه ڪهي،“ هن چيو، ”جو مان هين ٿو کي
ڏکي ڪري رهي آهيان. مون کي خبر آهي اها منهنجي زبادتي
آهي. پر هن لاه ڳالهائڻ خطري کان خالي نه آهي. مون هن جي
نوازي ٿيڻ جي اميد اها نه لائي آهي.“
”مون کي ڇڏڻ ٿي لڳي. ڇڏڻ جي ان ۾ ڪهڙي ڳالهه
آهي؟ مان وڃان ٿي.“

”جاسوسن جو خيال رکج،“ ليدملا چيو.

ماء دروازي کان ٻاهر بيٺي رومال ليڪ ڪرڻ جي بهاني
سان آس پاس جو جائزو ورتو. ماڻهن جي ميڙ ۾ جاسوسن کي
سڃاڻڻ هونءِ اڳ ۾ ئي سڪي ويئي هئي. هن دفعي هن کي ڪو سڃاڻل
۽ هروڻ نظر نه آيو ۽ ڏکڻ ڪرڻ کان سواه گهٽي مان هلڻ لڳي. هن
هڪ گاڏي پاڙي ڪئي ۽ مارڪيٽ ڏانهن هلڻ جو حڪم ڏنائين.
نڪولشي لاه ڪوڙا خريد ڪندي دڪاندارن سان ڌانڌل ڪرڻ
لڳي ۽ پنهنجي فرضي شرابي مؤس کي پٺڻ لڳي. جنهن لاه
مهنجي سر مهنجي نوان ڪوڙا خريد ڪرڻا ٿي پيس، رستي تي
هن کي اها ڳالهه سمجهي آئي هئي ته پوليس ضرور نڪولشي جي
ڪپڙن بدلائڻ جي ضرورت محسوس ڪئي هوندي ۽ ضرور مارڪيٽ
۾ جاسوس چڏيا هوندا آهن، تنهن ئي سان شڪ دور ڪرڻ لاه
فرضي مؤس ڏانهن اشارو ڪيائين، جيتوڻيڪ دڪاندارن سندس

گالهين تي مير ڪو ڏهان ڏنو. هو ڪٿڙا وٺي پگور جي گهر آئي. پوءِ نڪولئي ۽ ڪي شهر جي ٻاهر تائين اڀڙائڻ هلي. ٻئي چٽا الڳ الڳ گهٽين جي پاسن کان هلندا هليا. هڪ سڄي گهٽيءَ ۾ کين ساشهنگا گڏي ۽ ماءُ نڪولئي ڪان ڪٽڻ جي اشاري سان موڪلائي پنهنجي گهر ڏانهن رخ رکيو.

”پاشا اٿندري ۽ سان گڏ جبل ۾ آهي!“ هن ڏکيءَ دل

سان سوچيو.

الڳڙئي هن کي عجب مان هڻيو. ”توڪي خبر آهي پگور جي حالت نازڪ آهي، بلڪل نازڪ. ليڊيلا هن کي اسپتال وٺي ويئي آهي. تنهنجي لاءِ هتي ويٺي آهي ته جلد وٽس اسپتال ۾ وڃي.“

”نه آهي.“

”مان به پگور وٽ ايندس.“

”سو هو مري رهيو آهي - مرن رهيو آهي، خطرناڪ ويچار

زور سان ماءُ جي دماغ ۾ وڃڻ لڳو.

هر جڏهن اسپتال جي صاف سٿري ڪمري ۾ پگور کي هنڌ تي ويهي وهائي کي نه ڏهڻي ڪلندو ٻڌائين ته دلچاهه ٿيس. هو ڊاڪٽر سان مسخري ڪري رهيو هو. ڊاڪٽر جي وڻ بعد ماءُ کي ٻيائين، ”موت مون ڏانهن آهستي هڻڻ ڪندو وڌندو ٿو آهي. ڊاڪٽر کي ڏک ٿو ٿئي. مان گالهه ۾ رلڻو ملڻو جو آهيان.“

”پگور، توڪي ماڻ ۾ رهڻ ڪهي،“ ماءُ هن جو هٿ

پڪڙيندي چيو.

”تس، امان، مان جلد ماڻ ٿي ويندس.“

هو گالههائيندو رهيو. وچ وچ ۾ بهوش به ٿيندو رهيو.

”تو سا گالههائڻ ۾ مزد ٿو آهي، امان! تنهنجو پهرو

ٻڪري رهيو آهي، تنهنجن اکين ۾ عجب ڇڪ آهي.“

مان پاڻ کان پڇندو آهيان، ”ان جو نتيجو ڇا نڪرندو؟“

جبل، جلاوطني ۽ سوين معيبتون تنهنجو انتظار ڪري رهيون آهن.
تون جبل کان ته نٿي ڏهن؟

نه، ماءُ نرماڻي ۽ سان جواب ڏنو.

پر نهڪ به جبل نهچ جڳهه آهي. منهنجي صحت جبل ۾
غراب ٿي. توکي سچ پڙايان، مان مرڻ نٿو چاهيان.

تون نه مرندڀر، ماءُ ڇوڻ چاهيو پر هن جي منهن تي
نظر پوندي لفظ زبان ۾ اٽڪي پيس.

مان ڪهڙو نه ڏکي آهيان، يگور ڇيو. هن اکيون بند
ڪيون ۽ چپ تي ويو. ماءُ هن جي سامه ڪڏن جو آواز ٻڌندي
رهي. پوءِ ڇوڻ طرف نهاريائين. ڪي ڪهڙيون بنا حرڪت جي ويئي
رهڻ کان پوءِ گهرت ڪاڻڻ لڳي.

دروازي جي خبرداري ۽ سان بند ٿيڻ جي آوازن تي ماءُ
جاڳي ۽ يگور جي مهربان کليل اکن ڏانهن ڏٺائين.
مون کي ڪجهه ڪهڙيون ننڊ ڪشي ويئي، مون کي معاف
ڪر، ماءُ ڇيو.

۽ تون مون کي معاف ڪر، يگور به آهستي ڇيو. دروازي
وٽان لڳملا جو آواز آيو.

يگور هن ڏانهن نظر ڦيرائي ۽ بدن کي ڇوڻ جي ڪوشش
ڪندي ڇاتي تي هٿ رکيائين.

چاهي؟ لڳملا ڇيو ۽ ڏانهن ڏوڙي آئي. يگور اکيون
کپائي ماءُ ڏانهن ڏسندو رهيو. هن جون اکيون وڌيڪ ويڪريون
هيون ۽ انهن ۾ ڇڪ به وڌي ويئي هئي.

نرس، يگور ڀڻ ڀڻ ۾ ڇيو.

وات کولي هن ڪنڌ مٿي ڪيو ۽ هٿ ڀڻ جهليائين.
ماءُ خبرداري ۽ سان ان کي ڦاٻو جهليو، ۽ يگور ڏانهن نهاريندي
پنهنجو سامه روڪي ڇڏيائين.

مون کي هوا ڏيو، يگور ڀڻ ڀڻ ڪئي.
يگور جي بدن ۾ لرزش ٿي ۽ سندس ڪنڌ ڪلهي ڏانهن

لڙي ويو. ”منهنجا پيارا“ ماءُ هن جي هٿ ڪٽي، جو ڳورو ٻنهي
هڪو هو، زور ڏيندي هيو.
ليڊيلا آهستي هنڌ کان پري علي ويئي. دري وٽ پهچي
سائون ڏسندي رهي.
”هه مري ويو آهي،“ ليڊيلا غير رواجي وڏي آواز ۾ هيو.
هوءَ جهڪي، ٿولڻيون دري جي ڇانئڻ تي اڀيون جهليائين ۽
ڇيائين، ”هو مري ويو. هوشڪايت ڪرڻ کان سواءِ مردانگي
وارو موت سٺو.“ اوچتو گويلا ڪاهاري ڏک لڳڻ تي هوءَ گوڏن
پر ڪري پئي، پنهنجو منهن هٿن سان ڍڪيائين ۽ رڻن لڳي.

(27)

ماءُ پگور جا هٿ هن جي ڇاتي تي سنوان رکيا ۽ هن
جي مٿي کي لڪ ڪيائين. هوءَ اکيون اڳهي هوءَ ليڊيلا ڏانهن
وڌي ۽ ماٺ مٺ ۾ هن جي ڳيائڻ وارن تي هٿ ڦيرڻ لڳي.
ليڊيلا آهستي سان ڪنڌ ڦيرايو. هن جون اکيون بيمارن جهان
ڪليون. هوءَ پيرن تي اٿي بيٺي ۽ ڏڪندڙ ڇيڻ سان ڇيائين،
”مان هن کي گهڻي وقت کن مڃائان. اسان گڏ جلاوطن
هئاسين. اسان گڏ پيدل وڃاسين، جيل ۾ به گڏ رهياسين؛
بعضي زندگي ڪئن، بلڪل مشڪل ٿئي ٿي هئي.“
ليڊيلا سڏڪن کي روڪيو. منهن ماءُ ڏانهن وڌائي لڙڪ
هي پڻ پڻ جهڙي جهڪي آواز ۾ ڇيائين، ”تنهن هوندي به هو
سدائين خوش مزاج هوندو هو. هو ڇوڙ ڪندو هو ۽ ڪلندو هو.
پنهنجن مصيبتن کي مردانگي سان منهن ڏيندو هو، ڪمزورن
کي ڏيرج ڏيندو هو. هن جي زندگي بلڪل ڏکي گذري، پر ڪنهن
هن کي شڪايت ڪندو نه ٿيو.“
ليڊيلا پگور ڏانهن وڌي، لڙي ۽ هن کي هٿي ڏنائين.

هن جو آواز ڳورو هو جڏهن پڻ پڻ ڪيائين.
 ”ڪاسريڊ، منهنجا پيارا، پيارا دوست، مان سڄي دل سان
 تنهنجا شڪرانا ٿي بجا آيان. الوداع! مان ائين ڪم ڪندي
 رهنديس جهڙن تون ڪندو رهين. سڄي عمر، بنا ڪنهن شڪ شبهي
 جي الوداع!“

لڊيلا پگور جي هنڌ تي پهرائڻي ڪان پنهنجو سر رکي
 ڇڏيو. ماءُ کونگا ڳوڙها ڳاڙيندي رهي.
 ڊاڪٽر ”آئون ڊئنيولوج“ اندر گهڙي آيو. هو اوچتو ڪمري
 جي ڊچ ۾ بهي رهيو. پنهنجن کيسن ۾ هٿ وجهي ڇهائين،
 ”ڇا گهڻو وقت ٿيو؟“

لڊيلا ۽ ماءُ ٻنهي مان ڪنهن به جواب نه ڏنو.
 لڊيلا اٿي ۽ دري ڏانهن ويئي. ماءُ پنهنجو منهن مٿي
 ڪيو ۽ ٿڌو شوڪارو ڀري هوڌاري ڏنائين. گهڙي کن پوءِ ٺهڻي
 ڄڻا هڪ اٿي جي ٻنهي لڳولڳ کليل دري ۽ وٽ بيٺا سامهون
 ٺهاريوندا رهيا. لڊيلا ماءُ جو هٿ جهليو ۽ پنهنجو ڪنڌ نٿڙائي
 ڇڏيائين. ڊاڪٽر ڇن ڪي ۽ ڪهاتو ۽ پنهنجي چشمي جي شيڻ
 کي رومال سان صفا ڪرڻ لڳو. لڊيلا ڏکي رهي هئي، ماءُ هن
 جي ڳلن تان ڳوڙها وهندا ڏٺا. ٽيئي دري ۽ وٽ بهي اونده ۾
 تڪمندا رهيا.

ماءُ پنهنجي موجودگي ان گهريل سڄي ۽ خبرداريءَ سان
 پنهنجو هٿ ڇڏائي، پگور اڳيان توڙي دروازي ڏانهن ويئي.
 ”تون وڃن ٿي؟“ ڊاڪٽر ڪنڌ لوڏڻ کانسواءِ ٻيو
 ”ها.“

ڪهڙي ۽ هلندي ماءُ کي لڊيلا تي قياس اٿڻ لڳو جا
 لڳاتار ڳوڙها ڳاڙي رهي هئي. ويڃاري لٽي هانءُ رڙيون به ٿي
 ڪري سگهي.

ماءُ ٻيو ڏينهن سڄو مؤهم ڪي دفن ڪرڻ جي تياري ۾
 مشغول رهي. شام جو جڏهن پاڻ، اليڪٽري ۽ صوفيا ڄانه پيشندي

يگور بات گالهون ڪري رهيا هئا تڏهن سائينڪا آئي. هه
 نهايت خوش ٿي ڏلي؛ کين تي سرخي ڏوڙي آئي هيس، انهن ۾
 هيس خوشيءَ جي عجيب جهڪ، هن کي سڀني خوشيءَ پري
 اميد بود ۾ آئي چڙيو هو. هن جي ماول ۾ ٻرن ۽ سندن بهڪندڙ
 مڪڙي جي رويي پنهنجي تفاوت سان ظاهر ٿي ٿي پئي. هن جي
 حديث ڏکي ٿي آئي ۽ سندن اولداهن دلن ۾ آڱ جو شعاع
 ٿيو. لڪولتي ڪنهن رتا سان پنهنجيون آڱريون ميز تي رکيون ۽
 مرڪن جي ڪوشش ڪيائين.

”تون اڄ پنهنجي ٻائيءَ ۾ نه آهين، ساشا.“

”شاهد“ هن خوشيءَ مان ٽهڪ ڏنو.

ماءُ تنهنهه پريءَ نگاهن هن ڏانهن ڏٺو ۽ صوفيا عجب
 ظاهر ڪندي چيو: ”آهين يگور بات بات ڇٽ ڪري ويا
 هئائين.“

”نهايت خوش خلق عجيب ماڻهو آهي، نه؟“ سائينڪا چيو
 هن ڪڏهن به ڏکڻ ڏاکڻن اڳيان هار نه مڃي آهي. مون هن
 کي چڙها ڪندو ٿي ڏٺو آهي. ۽ ڪهڙو نه محنتي! هو انقلاب
 جو لڪار آهي جو انقلابي خيال جوڙيندو ٿوري. مان هن جي
 ڏاڍي ٿورائتي آهيان. مان ڪڏهن به هن جي خوش خلقي ۽
 چمڪندڙ اکين کي فراموش ڪري نه سگهنديس. ۽ ڏهڪ جي
 وقت هن جا ويچار مون مٿان اثرانداز رهندا. مان هن کي پيار
 ڪندي آهيان.“

هن جي اکين ۾ ڏک پري مرڪ هئي مگر هن جي نڪلن
 جي آڱ اها نه اجهامي هئي.
 ”هو مري ويو“ صوفيا هورنن چيو.

سائينڪا جي اکين جي رونق ڦري وڃي پانه ته هن کي
 وشواس ٿئي آيو، اکين سان وري پيڻ ٿي چاهيائين. پوءِ ڪنڌ
 جهڪائي چڙيائين. ٿوري دير خاموش هئڻ سان وار سنواريندي رهي.
 ”هو مري ويو؟“ هن پڇيو. وري چيائين، مون کي اعتبار

ڪرڻ ڏکيو ٿو لڳي.

”پر اها حقيقت آهي، اليگزينڊر ورائيو.“

سانڌيڪا اٿي، ڪمري ۾ پيار ڪرڻ لڳي. اهو بهي
عجيب آواز ۾ ٻڌائين، ”مرڻ جو مطلب ڇا آهي؟ ڪير مٿو ڇا
ڀڳوڻ لاه منهنجي عورت مٿي؟ منهنجو پنهنجي ساٿي ۽ لاه ڀار مٿو؟
هن جي محنت مري وئي؟ ڇا اسان جي دل ۾ سورهم ساٿي ۽
ڇا اٿو ۽ يادگيريون مري ويون؟ مون کي خبر آهي ته منهنجي
دل ۾ هن جي سڏين جون يادگيريون مري نئون سڏين. مون تي
اٿين ٿو لڳي ته اسين جلدبازي ٿا ڪريون جڏهن ڪنهن به
هٿون ٿا ته هو مري ويو. اسين وساري ٿا وهون ته زنده دٻين ۾
سڀ ڪجهه حيات رڌن ڪهي. انساني لاش مان اهو ڪي دن
ڪرڻ جي ٽڪڙ نه ڪريو جو هميشه زنده آهي، سڌائين روشن
آهي. گرجا ختم ٿي، ٽي وي پر خدا امر آهي.“

پنهنجن جڏن جي اڄول ٿيڻ تي ماشيڪا ويهي رهي،
لوانئون مهڙ تي رکيائين ۽ جهڪي آواز ۾ تنهنجن گيهر ٿا سڻ
ڳالهائڻ جو ماسلو جاري رکندي ٻڌائين، ”ٽي سگهي ٿو، مان
ٻيو ٿو ٻي ڪندي هون. پر حياتي پنهنجي عجيب موهڙي مان
مون کي مغمور ٿي ڪري.“

”اڄ ڇا توکي ڪا سڏ ٿي نصيب ٿي؟“ صوفيا مرڪندي

ٻڌيو.

”ها،“ ماشا ڪم ڏوٽي ڇڏي، ”مان سڄي رات نڪو ٿي ۽
مان ڳالهائيندي رهيس. مان هن مان ڳالهائڻ پسند ڪانه ڪندي
هيس. هو خشڪ ۽ بي مروت لڳندو هو. غصي مان صرف ”مان“
”مان“ ٻيو ڪندو هو. هاڻ هو ٻي ٿو، ”ساٿي“ ۽ ڪهڙي
نه مٿر لرم نموني! هينئر هو ڪشاده دل ٻڌي ٻيو آهي. هن
پنهنجي طاقت جو اندازو لڳايو آهي. سڀ کان وڌيڪ هن ۾
ساٿيپڻي جي صحيح امنڪ جا لڳي آهي.“

ماءُ ڌيان مان ماشا کي ٻڌندي رهي. کيس خوشي ٿي رهي

هتي ته جا چوڪري ڪنهن زماني ۾ ڏکو روح هوندي هئي. ۱.
 دوسر مزاج انهي پيئي هئي، تڏهن به هن جي آغا جي ڪنهن
 اونهي حصي ۾ ويچار آيو، ”هاڻا ڇا ۾ گهٽ آهي.“
 ”نڪوئيءَ جو دماغ مڪمل طرح پنهنجن سائنس جي
 ويچارن سان ڀريو پيو آهي. هو چوي ٿو - هنن کي بچائڻ
 سولو آهي.“

اليڪزئي گنبر نوع ۾ هو، ”جهڙڪڏهن هنن کي چائڻ
 ممڪن آهي ته ان باري ۾ به راجا ٿي نٿا سگهن. پر ان ڏس ۾
 ڪجهه به ڪرڻ کان اڳ ۾ جبل وارن سائنس کان پڇڻ
 کپي ته ڪنهن پڇڻ پسند آهي يا نه.“

”پلائين به ٿي ٿو سگهي جو هو پڇڻ لاءِ خواهشمند
 نه هجن؟“ ماءُ ٿڌو شوڪارو ڀري هو. صوفيا مرڪي ڪٽ
 ڏوٿيو ۽ دريءَ وٽ وهي پيئي. ماءُ سمجهي نه سگهي ته ٻين
 سنڌيس ويچار جي پٿرائي جو ڪين ڪئي ۽ منجهيل منهن سان
 هنن ڏانهن ڏسندي رهي.

”مون کي نڪوئيءَ سان گڏجڻو پوندو،“ اليڪزئي هو.
 ”ڇڱو. مان سڀاڻي ٻڌائيندڙ سانءُ ته تون هن کي ڪڏهن
 ۽ ڪٿي گڏجي سگهندين،“ اهو نتاشا جو آواز هو.

ڪري ۾ پيار ڪندي صوفيا پڇيو، ”ها هو ڇا ڪندو؟“
 ”اهو فيصلو ڪيو ويو آهي ته ڪس ٽئين پرنسڪ پريس
 ۾ ڪمپازيٽر بڻايو وڃي. ٽيسٽائين هو ٻيلي ۾ ٿي رهندو.“

ساشا جي منهن تي دستوري منجهڙي چالنجي وهئي. هن
 جو آواز وري گهٽ ٿي ويو. ماءُ اڀاسڻ ڏوٿي وهي هئي. اليڪزئي
 هن وٽ وڌي ويو ۽ چيائين، ”تون پرهنن هاشا سان ملڻ ويندين؟“
 تون هن کي منهنجو ڀرڙو پهچائج. سمجهي؟“
 ”مان سمجهان ٿي،“ ماءُ ورائيو. ”مان ڀرڙو باسلامت هن
 کي پهچائيندڙس. اهو ته منهنجو ڏاڏو آهي.“

”مان وڃن ٿي،“ ساشا هو ۽ مٿي ساڻ هٿ ملايائين.

پوءِ هلي ويئي. ”غريب چوڪري!“ صوفيا نرم لهجي ۾ ويو.

(28)

پني ڏينهن صبح جو ماڻهن جو انبوھ اسپتال جي ڏاڪ
ٻاهران اچي جمع ٿيو. جاسوسن جو ڊنبلو ماڻهن جي وچ ۾ ٿرڻ
لڳو. پوليس وارن جو تعداد به بيشمار هو.

ڏاڪ ڪليو ۽ هارن ۽ ڳاڙهي رين سان جهنگيل ڪفن
ٻاهر آندو ويو. ماڻهن ٽوپلا لڌا. پوليس عملدار پوليس وارن
سان گڏ ڪفن کي وڪوڙي ويو.

”اهي رينون لاهي ڇڏيو.“ پوليس عملدار حڪم ڏنو.

ماڻهن کي جوش وٺي ويو. هو نعرا هڻڻ لڳا.

ماءُ جي ڀرسان پتل هڪ جوان هو، ”هو اسان کي
پنهجي سائيءَ کي پنهنجي مرضيءَ مطابق دفن ڪرڻ به نٿا ڏين.“
رينون لاهيو، پوليس عملدار گرجي ويو.

هڪ وڏو تڪو آواز ماڻهن جي گوڙ متان غالب پئجي ويو،
”اسان پنهنجي ان سائيءَ جي آخري سفر ۾ دست اندازي نٿا
ڇاهيون، جنهن کي اوهان سختيون ڏئي موت جي گهاٽ تي
پهچايو آهي.“

پوليس وارن جو تعداد وڌندو ويو. مڙه تان رينون لائون
ويون ۽ هار لويا مروتيا ويا.

”الوداع، سائي، الوداع!“ ٻن ڄڻ گڏجي راڳ ڳائڻ
شروع ڪيو.

”راڳ نه ڳايو،“ هو آواز ٿيو، ”سائو اسين خاموش
رهنداسين.“

ارڻي ڪنڌي ويئي. جلوس ٻچ ٻچ قبرستان ڏانهن وڌيو.
پوليس عملدار جي پٺيان پوليس وارا به جلوس سان گڏ هلندا هليا.

مڙھ کي دفنائڻ بعد اڙي قبر مٿان هڪ ڊگهو، وڏو وارن سان مٽي آکهاڙو زرد ڇوڙي وارو ٺڳو ۽ ڇائڻ، ”سائيو!“

”مان پنهنجي ٻاءُ عملدار جي هدايتن هيٺ اوهان کي نمررون ڪرڻ نه ڏيندس،“ پوليس عملدار چيو.

”مان صرف ٻه چار لفظ چوڻس،“ نوجوان ماليٽي نوع ۾ چيو. پوءِ ماڻهن کي مخاطب ٿي پيائين، ”سائيو! اهو نه پنهنجي استاد ۽ سائيءَ جي قبر مٿان اسين قسم ڪئون ته سندس آدرس کي ڪڏهن به نه وسارينداسين. اسان مان ڪنهن کي به ڏهه جي مڙني مصيبتن جي ڇڙ - زار شاهيءَ جي قبر کولڻ ۾ ڪ ڪسر باقي ڇڏڻ نه ڪجي.“

”هن کي گرفتار ڪريو!“ عملدار رڙ ڪئي. سندس آواز ماڻهن جي لعن جي لٽڪار ۾ پڙي ويو. ”زارشاهي مرده باد!“ ”نادرشاهي مرده باد.“ پوليس تقرير ڪندڙ کي وڪوڙي وڃي. هو ماڻهن ڏانهن هٿ لوڏي لٽڪار ڪري رهيو هو، ”آزادي زنده باد - اسان ان لاءِ زنده رهنداسين ۽ مرنداسين.“

ماءُ عارضي ڊپ وڃان پنهنجون اکيون پوري ڇڏيون. محوروغل سندس ڪن ٻوڙا ڪري ڇڏيا. سندس پيرن هيٺن ڌرتي ڌڏڻ لڳي.

اهانڪ هن کي تقرير ڪندڙ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ”سائيو، ماڻ ۾ رهو! مون کي وڃڻ ڏيو.“

ماءُ اکيون کوليون. ڏٺائين ڪانئس ٿورو ٻريو قبرن جي وچ ۾ هواس وارا نوجوان کي گهرو ڪري بيٺا هئا ۽ ماڻهن جي انبوهه کي پري ڌڪي رهيا هئا. پوليس وارن هوا ۾ ٽائر ڪيا. ماڻهو جوش ۾ رڙيون ڪندا رهيا.

نوجوان پنهنجو ٻيلو ڇهرو مٿي ڪيو ۽ گهٻر انداز ۾ چيائين، ”سائيو! اوهان پنهنجي طاقت اجايو ڇو ٿا وڃايو؟“

هن جي ڳالهائڻ جو ماڻهن تي اثر ٿيو. لڳو ته ڦٽيون ڪري
هو پوئتي هٽڻ لڳا. ماءُ اڳتي وڌي. هن ڏٺو ته الڳڙئي ماڻهن
کي چئي رهيو، ”ها اوهان جو عقل ڪسجي ويو آهي؟ هاڻ تي
خا بطو رکو.“

ماءُ ڏٺو هن جو هٿ رت سان ڳاڙهو هو.
”الڳڙئي، هليو وڃا“ ماءُ رڙ ڪئي ۽ هن
ڏانهن وڌي.

”تون ڪٿانهن ئي وڌين؟ هو توکي ڏک هڻندا.“
هوڪ بهي رهي. صوفيا اڇي سندس ڪلهي تي هٿ رکيو.
هن کي مٿي تي ٽوپا نه هو، سندس چٽڪٽ ڪليل هو ۽ هن
جو ٻو هٿ هڪ نينگرات کي جهلي پيو هو.
صوفيا ماءُ کي چيو، ”هن جي سنڀال ڪر. احسان جي
گهر وٺي وڃينس. هيءُ رومال وٺ. سندس زخميل منهن
کي ٻڌ.“

پوءِ ماءُ جي هٿ ۾ رومال ڏيئي چيائين، ”هتان جلدي
وڃو ته پوليس اوهان کي گرفتار ڪندي.“ انهن چئي صوفيا
هلي ويئي.

ماڻهو سڄي قبرستان ۾ چڙچڙ ٿي ويا هئا. پوليس کين
قبرستان کان ٻاهر ڌڪڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي.
ماءُ رومال سان نينگر جو منهن اڳيو ۽ چيائين، ”هل ته
تڪڙا هلو. تنهنجو ڦالو ڇا آهي؟“

”آئون.“ ٻي ڀيري وٽ مان رت وهي نڪتو. هٿ تان
ڪر. مان هاڻ کي زخميل محسوس ٿيو ڪربان. پوليس واري
مون کي ڏک هنيو، موت ۾ مون ڏک وهائي ڪڍيومانس.“
”تڪڙو هل.“ ماءُ زور ڀريو.

هو قبرستان جي ڦٽڪ ڏانهن وڌيا. ڦٽڪ کان ٻاهر نڪري
ماءُ چيو، ”اڄ ته مان تنهنجي زخمي کي پٽي ٻڌان.“
”ڪا ضرورت ڪانهي. مان جي ان سان ڏٺو ويندس ته

ڪا شرمندگي محسوس نه ڪندس.

ماءُ ٽوٽڪڙ ۾ هن جي زخمن تي رومال پٽو. ٻه ڏينهن ٿي هئا، ڪن وٺي ميدان ڏانهن هلي. نينگر پنهنجو وات وٽان رومال سرڪائي ڇڏيو. ”ڪامريڊ، تون مون کي ڪهڙا ڏانهن ٿي وٺي وڃين؟ مان پاڻي وٺي سگهان ٿو.“

پر ماءُ ڏٺو ته هن مٿان بيهوشي غالب پئجي رهي هئي، هن جون ٽنگون ڏکي رهيو رهيون ۽ هن جا هٿ نستا ٿي رهيا هئا. هن جو آواز جهڪو هو. ماءُ جي جواب جو انتظار نه ڪري هو. ٻئي رهيو هو، مان لوهار آهيان، تون ڪير آهين؟ پگور جي ڀرسان آهين تي لوهار گول ٺاهي پوڻا هٿاڻين. اسر هن کي ڏاڍو گهرندا هٿاڻين، شال هو سڏائين اسر رهي آهي.

ميدان لٽاڙي ماءُ هڪ گاڏي واري کي سڏيو ۽ آئون کي هٿ جو سهارو ڏيئي گاڏي ۾ وهاريائين.

(29)

ماءُ گهاٻيل نينگر آئون کي ساڻ وٺي گهر پهتي ته ڏٺائين ته اليگزينڊر، صوفيا ۽ ڊاڪٽر ڊنيلوويچ اتي آيا ۽ ٻئي بهجي چڪا هئا. هنن جي پهچندي ئي ڊاڪٽر ۽ صوفيا گڏجي آئون جي ملهه پئي ڪئي. اليگزينڊر ماءُ کي ٽڪل ڏسي پاڻ ڇانهه ڪڙهي.

واندا ٿي وار ٿي چٽا ويٺا ته ڊاڪٽر چيو: ”اسان کي پنهنجي ڪم جو دائرو وسيع ڪرڻو پوندو، وڌيڪ پرچار ڪرڻو پوندو.“

اليگزينڊر چيو: ”هتي هتان شڪايتون اچي رهيون آهن ته ماهيت جي ڪمي آهي ۽ اسان اڃان تائين نئين پريس جي اسٽاٽس ڪري نه سگهيا آهيون. لڳل ٻار کي ڪافي پريشان ڪري رهي آهي. هن کي مدد نه ملي ته هو به لڙهي ويندي.“

”نڪولشيءَ جي باري ۾ ڪهڙو ويچار آهي؟“ سونڀا پڇيو.
 ”هو شهر ۾ رهي نٿو سگهي. هو بلڏن تي ڪم شروع
 ڪري سگهندو جڏهن نئين پراس اسٽاڻ تي ويڌي، ۽ ان جي
 لاءِ به وڌيڪ هڪ چٽي جي ضرورت آهي.“
 ”ڇا مان ڪم نٿي اچي سگهان؟“ ماءُ آهستيڪيءَ سان
 پڇيو.

”نٿي چئن هن ڏانهن خاموش نگاهن سان ٽڪيو.
 اليگزينڊر ۽ هيو، ”نه، تنهنجي لاءِ ڏاڍو سخت ڪم ٿيندو.
 نلوتانا توکي شهر کان ٻاهر رهڻو ٻوندو ۽ تون پاول سان گڏجي
 نه سگهندين.“

ماءُ اهو ساء کڻي هيو، ”پاشا لاءِ اهو وڏو نقصان نه ٿيندو.
 منهنجي لاءِ ته اهي ملاقاتون مصيبتون آهن، اهي منهنجي دل ڇيري
 ٿيون ڇڏين. مان هڪ بيوقوف جي طرح پنهنجي پٽ جي سامهون
 بيٺي هوندي آهيان، وارڊن مون کي هن سان چڱيءَ طرح ڳالهائڻ
 ئي نه ڏيندا آهن.“

اليگزينڊر ڳالهه جو رخ بدلائي ڊاڪٽر کان پڇيو، ”ڇا
 سوهي رهيو آهين؟“

”سوهي رهيو آهيان ته اسان جو تعداد ڪيترو نه ٿورو
 آهي.“ ڊاڪٽر خشڪ نوع ۾ هيو، اسان کي پنهنجو ڪم وڌيڪ
 اتساه سان ڪرڻ کپي. پاول ۽ ائنڊريءَ تي زور آڻڻ کپي جيئن
 هو پڇڻ لاءِ آماده ٿين. سندن ضرورت ٻاهر وڌيڪ آهي.“

ماءُ محسوس ڪيو ته هنن کي سندس پٽ جي باري ۾
 ڳالهائڻ ۾ ڪي قدر دقت ٿي ٿئي. هو پنهنجي ڪمري ۾ هلي
 ويٺي. هو به هو ويچارن کان جلد ڇڏائي نه سگهي. هن پنهنجي
 پٽ کي آزاد ڏيڻ ئي چاهيو پر ساڳئي وقت هن کي آزاد ڪرائڻ
 جي خيال ڪم ڏيکارو ٿي. هن کي لڳو ته سندس اردگرد هلچل
 زور پڪڙي رهي هئي ۽ وڏي ٽڪر جو انديشو هو. هن اهي لفظ
 هر هر ٿي ٻڌا جن ڪنهن وقت کيس ڀڄڻ تي ڪيو. فساد

سا جواد، سياست، انقلاب، ماڻهو پنهنجي مائٽڪاڻي ڇڏي هر ڳالھ ۾ دلچسپي وٺي رهيا هئا. وڏي پئماني تي ماڻهن ۾ بيداري اچي ويئي هئي ۽ منجهن نوان لاه پڪا هئي. ماءُ خوش ٿي ٿي ته ٻلي به ٿي. خوشي ان ڳالهه جي هوس ته ماڻهن اهو سدس ٻٽ جوڙو ڪارج ٿي سمجهو ۽ ٻٽ ان ڪري هوس ته جيڪڏهن هر جيل مان نڪرندو ته هو ماڻهن جي اڳيان خطرناڪ جڳهه تي ٿي بهندو ۽ ڇڪتاڇور ٿي ويندو.

ٻئي ڏينهن منجهند جو ماءُ ٻاويل سان ملڻ لاه ويئي. جيل آفيس ۾ ٻٽ جي سامهون وهندي هڪ موقعي جي تاز ۾ هئي ته هڪ ۾ مضبوط جهليل ٻرڙو ٻٽ کي پهچائي. نيڪ واري جي نظرن کان پاڻ بچائي هن اهو ٻرڙو ٻاويل کي پهچايو. ڳالهيون ڪندي ڪندي هن کي پگور جي موت، قبرستان ۾ مٽائڻ ۽ پوليس جي وچ ۾ ٿيل ڪشمڪش جو احوال ڏنائين. گڏوگڏ انڪل سان هن کي نڪولنيءَ جي ٻڌڻ، وٺڻ پهچڻ، هن کي لڪائڻ ۽ هن جي آئيمده جي ڪم بابت ٻڌايائين.

ماءُ گهر پهتي ته کيس ساڻا گڏي. هوءَ رواجي طرح نلونا وٺ انهن ڏينهن تي ايندي هئي جڏهن ماءُ ٻاويل سان ملاقات ڪري موٽندي هئي.

”هو ڪئن آهي؟“ ساڻا پڇيو.

”ليڪ آهي.“

”تو هن کي ٻرڙو ڏنو؟“

”ون ڇالاڪيءَ سان اهو هن جي هٿن ۾ ڏنو.“

”هن اهو ٻڙيو؟“

”وارڊن جي روبرو ڪئن ٿي پڙهي سگهيو؟“

”مون کان ته اها ڳالهه وسري ويئي! اسان کي هڪ

هفتو ترسڻ ڪري. تون سمجهين ٿي هو ٻڌڻ لاه رضامنڊ ٿيندو؟“

”مان سمجهان ٿي، ٿيندو. جيڪڏهن ان ۾ ڪو خطرو

نه هوندو.“

”مان سمجهان ٿي، هو قبول نه ڪندو. تون مڃڻاڻس.
ڇڻاڻس ڪارج لاءِ هن جي ضرورت آهي. مون کي ڊپ آهي، جيل
۾ بهار ٿي وڌو. توکي ته خبر آهي، ڇهه مهه پوري ويا آهن
۽ سندس مقدمي جي تاريخ مقرر نه ٿي آهي.“

”پر هو ته ڪنهن جي ٻڌندو ئي ڪونهي.“
”نون درست ٿي چوڻ،“ ساڻاڻاڻو ساءَ کڻي چيو، ”خير...“
تنهن کان پوءِ هو آئون، زخمي نيگر کي ڪڍرائڻ ۾ لڳي
وڻيون. هن جو گهاٽو ٽڪ ٿي رهيو هو. آئون ماءُ کان چيو،
”ڪامريڊ، تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

ڪامريڊ لفظ ماءُ کي لوڏي ڇڏيندو هو ۽ سندس ٻين
تي مرڪ ڊوڙي ايندي هئي.

”تون منهنجو نالو چوڻو ڄاڻڻ چاهين؟“ ماءُ پڇيو.
”نون ٻاويل ولاسو کي سڃاڻس؟ هو پهريون شخص هو
جنهن مٿي ڏينهن تي اسان جي ٻارڻيءَ جو جهنڊو بلند ڪيو مان
حاضر ڪونه هوس. اسان شهر ۾ جلوس ڪڍڻ جي ڪوشش ڪري
رهيا هئاسين جا ناڪاسياب وڻي. ٻاويل جيل ۾ ويو ته هن جي
ماءُ ٻارڻيءَ جي ڪم کي جڙي ويئي ۽ ٻارڻيءَ ۾ شامل ٿي.
جن هن کي ڏٺو آهي سي چون ٿا عجيب ٻڌي عورت آهي.“
ماءُ مرڪيو. هن جي جيءَ ۾ آيو ته هن کي ٻڌائي ته
”مان ئي ٻاويل جي ماءُ آهيان.“ پر پاڻ تي ضابطو رکي ورتئين.
ماءُ هن ڏانهن ڪي قدر جهڪي ٻاويءَ مان چيو، ”ذرا وڌيڪ
ڪا. جلد ٺوٺو ٿي. ڪارج لاءِ تنهنجي ضرورت آهي.“
شام جو صوفيا ماءُ کي چيو، ”نروا، توکي هڪ دفعو
وري ديهات ۾ وڃڻو پوندو.“

”ڪڏهن؟“

”ڳوٺيندو جيڪڏهن سڀاڻي ئي وڃين. وڃي سگهه ٻڌائين؟“
”ها.“

”نهال جي گهوڙي کاڌيءَ تي وڙهي وڃي.“ اليگڙيءَ

ٻيو، ”اڳئين کان زالودگ وٺي نڪولسڪ ضلع کان ڦري وڃي.“

”ڪولسڪ وارو رستو ڊگهو آهي ۽ ڇوڪڙن کي، ڙي گاڏي تي ويهندڙن ته مهاڳو ٻوندو.“ اهو صوفيا جو رايو هو. مان عام طرح هن جي اوهانن وهڻ جي حق ۾ نه آهيان، اليڪزئي، ٻيو، ”اٽي ڪافي پي آراي آهي، ڪي ڪرڻيون به ٿيون آهن. راتين ۾ ڪي ٻي ڪي ٻيو. تڏهن به اسان کي خبردار ٿيڻ ڪپي. اسان کي ٿورو وقت تحمل ڪرڻ ڪپي.“

”ساڳئي وقت اسان کي ساهه به ته ورهائڻ ڪپي.“ صوفيا ٻيو، ”تون ڊيڻ ٿي، نلوونا؟“

ماءُ کي جان تان مليل لڳي. ”مان ڪڏهن ڊني آهيان؟“ هن پڇيو، ۽ اهو ماءُ پري ڇڏي، ”مون کي ڪو ڊپ نه آهي. اهي ماڻهو ڊچندا آهن جن وٽ ڪي هوندو آهي. مون وٽ ڇا آهي؟ هڪ پٽ. مان هن لاءِ ڊچندي هيس. جڏهن منهنجيون نه آهن تڏهن؟“

”نوڪي ڇڏي لڳي؟ مون کي معاف ڪري. اڳتي مان ائين نه هونديس.“

ماءُ کي ڪلٿو ٿي ٻيو ۽ ٿورن منٽن جي اندر ٽپي ڇڻا ديهات جي سفر ٻاٽ نهايت سٺي نموني ٻاٽ ڇڏي ڪرڻ لڳا.

(30)

اٽي ڏينهن ماءُ ٽپال واري گهوڙي گاڏي ۾ ٻڙهي راتين جي گهوڙن ڏانهن رواني ٿي. لڙي منجهند جو هو نڪولسڪ گهوڙو ٻڙهي، مسافر خاني ۾ ٻڪو پينچ هيٺان رکي هو ۽ ٻانهه ايٿن لڳي. ڪمري جي دري کان ٻاهر ٺهاريائين ته سندس حيرت نه رهي. ساهون واري هونڪ ۾ ٻولس وارا راتين کي گرفتار ڪري پيلا هئا. اردگرد ماڻهن جو هجوم پيٺل هو. ماءُ ٻاهر لڪتي

۽ ڇوڙڪ ڏانهن وڌڻ لڳو. راتين جذباتي ڍنگ ۾ چئي رهيو هو، ”ڪٿان سائو! پٿرن ۾ جيڪي لڪل آهي ان تي وڌواس ڪريو. مون کي انهن پٿرن وٽان ڪري گرفتار ڪيو ويو آهي. مڪڻن آهي مون کي پيئجي حماني وڃائي پوي. مان هر ڳالهه لاءِ تيار آهيان. انهن پٿرن ۾ سج آهي ۽ سچ اسان کي اسان جي روئي ۽ کان، اسان جي جيون کان نه وڌيڪ ڀارو ٿيڻ کپي.“
 پوءِ سارڄيٺ اڳتي وڌي هن کي وارن ڪن وٺي کڻڻ لڳو. راتين چيو، ”نسو پلمانسو...“

”خاموش رها“ سارڄيٺ چلايو.

پوءِ وارا هن کي مارڻ لڳا ته هجوم مان آواز آيا، ”هن کي ماريو نه.“ ”هن کي ماريو ڇو ٿا؟“
 ”ڪنهن ڇو.“ ”هن کي انهن وٺي وڃڻ نه ڏيو. هو هن کي ماري ماري اٿس ماري ڇڏيندا.“

”ڪٿان سائو.“ راتين چيو، ڇا اوهان ڏسي نٿا سگهو؟ اوهان جو جيون ڪهڙو آهي؟ ڇا اوهان سمجهي نٿا سگهو ته اوهان کي ڪهڙي نموني دوکو ڏنو پيو وڃي؟ ڪٿن اوهان جو خون هوسيو پيو وڃي؟ اوهان سنسار جي وڏي ۾ وڏي طاقت آهيو. اوهان ان ٿا پيدا ڪيو، ڪجهه ٿا پيدا ڪيو، پر اوهان کي اختياري ڪهڙي آهي؟ اها ئي ته بڪ ۾ پاهه ٿي مري وڃو.“

هارين جا آواز بلند ٿيا.

”هو سج چئي رهيو آهي.“

”تون ڇو نٿو رها اسان هنن کي توکي مارڻ نه ڏينداسين.“

”هن جا هٿ ڪوليو!“

”ڏهان رکو جيئن پڪڙجي نه پئي.“

ماڻهن اڳتي وڌي راتين جا هٿ ڪولي ڇڏيا.

”مهرباني پلمانسو مه-رباني مان اوهان خاطر ئي ڪڍو

رهيس.“

ماءُ جي دل ۾ هڪ مبهم خوشيءَ جي لهر موجون ماري

پوليس ڪمشنر ڪي قدر اونتي هتي رائيڻ جي منهن تي
ڇمڪ هڻي ڪڍي.

”تون ڇمڪ سان سچ ڪي ماري نه سگهندين.“
رائين رڙ ڪئي، ”تو ڪي مارڻ جو حق ئي ڪهڙو
ٿي سگهيا؟“

”مون ۾ جرئت ڪانهي، مون ۾ ڪمشنر ڇو. ۽ هن
هٿ آيو ڪري رائيڻ ڪي هٿ ۾ ٻاهر رائيڻ هٿ ڇڏي ويو.
اڻيسر ٿورو ٺاهڙيو. رائيڻ جو آواز باند ٿيو، مون ڪي مارڻ جي
جرئت نه ڪر. مان توکان ڪمزور نه آهيان. ڏس.“

پوليس ڪمشنر چوڌاري نظر ڦيرائي ۽ رڙ ڪيائين، ”نڪيتا!
ميڙ مان هڪ پشمي ڪوٽ سان هاري ٻاهر نڪري آيو.
هن جو ڪنڌ جهڪيل هو.“

”نڪيتا! هن ڪي هڪ سٺو ٺوڻشو ته ٺڪاء ڪر.“
نڪيتا رائيڻ ڏانهن وڌيو ۽ هٿ مٿي ڪمائين. رائيڻ
ڇو، ”ڏسو، پلمانسو، ڪٿا ڪٿن اوهان ڪي اوهانجن هٿن سان
جڪڙن ٿا. ڏسو، ڏسو! سوچيو! مان ٿو پڇيان، هو مون ڪي
چوڻو مارڻ چاهي؟“

نڪيتا هلڪي ٿڌ رائيڻ جي گهل تي هڻي.
”اونڪيتا! خدا ڪي نه وٺار، ماڻهن مان آواز آيا.
”مان ٿو چوان، ڏک هئس!“ پوليس ڪمشنر نڪيتا ڪي
اڳي ڪان پڪڙي ڇو.

هاري ٻري ٿي پيو. ڪنڌ ڌوڻيندي چيائين، ”مان وري
هن تي هٿ نه هلائيندس.“

”ڇا؟“ پوليس ڪمشنر گرڃا ڪئي. ٻهر زمين تي هڻي
اوچتو اچي رائيڻ جي مٿان ڪڙڪيو. هن ڪي ڏک هڻي هٿ
تي ڪيرائي وڌائين. پوءِ ٽن مٿن ٽون ٺڪاء ڪندو رهيو.
ماڻهن رڙو رڙو ڇائي، هو اڳتي وڌيا ۽ پوليس ڪمشنر
مٿان اچي ڪڙڪيا.

هو پري کسکي ويو. هتڙ هوا ۾ ٽڙڪائيندي جهانين،
 ”اوهان بناوت تي آماده ٿيا آهيو.“

پوليس ڪمشنر پري ٿيندو ويو. چيئنين: ”ٺوڪ آهي، هن
 کي وٺي وڃو. مان وڃن ٿو. پر ڪٿا خبر اٿو، هي راجنيسي
 ڏوهاري آهي، هيءُ اسان جي زار ڇلاف ٿو وڃي، هيءُ فساد
 پڙڪائي رهيو آهي، خبر اٿو شيشه ڇلاف، زار ڇلاف، اوهان هن
 کي پناه ڏيئي رهيا آهيو، اوهان به ماضي آهيو.“

ماءُ بت ٻئي ڊپ ۾ هٿڙيءَ جي مڊيل جهليل احساس
 ڪڏي پيئي رهي. ماڻهن جا آواز منڊيس ڪنن تي ماڳي ۽ ڇي
 مڪن جهان ڀرڻ ۾ نڪري رهيا هئا.

”هن ڪو ڏوه ڪيو آهي ته عداوت ۾ وٺي وڃوس.“
 ”نيس ماربو ته“

ماڻهو ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. هڪڙا پوليس ڪمشنر جي
 اردگرد شور مچائڻ لڳا رهيا. ٻيا راتين جي هوڏاري مڙي آيا. هن
 کسي مڙي کڻيائون. پوسن وارن وري هن جا هٿ ٻڌڻ ۽ اوهان.
 ”مسلسلا گهڙي ساعت ٿيسو.“ ماڻهن ۽ لايو.

رائين منهن ۽ ڏاڙهيءَ تان خون لائو ۽ چپ چاپ هوڏاري
 ٺهاريائين. هن جي غر ماءُ تي پيئي. هوءَ اڳتي وڌي، پنهنجو
 هٿ لوڏيائين. رائين منهن ڦيريو گهڙي ساعت بعد وري ماءُ
 ڏانهن ٺهاريائين. ماءُ رائين پريان پيشل اکين واري هاريءَ کي
 به پاڻ ڏانهن ٺهاريندو ڏٺو. ماءُ پاڻ منجهس لي ورتو.

نيرين اکين واري هاريءَ رائين کي ڪن ۾ ڪي ڇپو.
 رائين ڪٿه لوڏيو ۽ جهڪي مگر چٽي آواز ۾ جهانين، ”پرواه
 ناهي. مان دنيا ۾ اڪيلو نه آهيان. هو سموري سچ کي هڪڙي
 نه سگهندا. منهنجي يادگيري دنيا ۾ رهندي. جيڪڏهن هو سچ
 جا هڪڙا آڪرا ڏاهيندا ته ماڻهو ٻيا جوڙيندا، اهو ڏينهن ايندو
 جو انهن مان عقاب آزاديءَ ڏانهن اڏامندا، ماڻهو پاڻ کي آزاد
 ڪندا.“

[ماء]

پوليس واري راتين کي وري گرفتار ڪيو. ماڻهو ڇڙوڇڙ
ٿيڻ لڳا.

نورين اکين واري هاريءَ ماءُ جي پريان لنگهندي هئي.
”اسان وٽ ته اجهو اهو ظلم لڳو ٿو آهي.“
”هه...“ ماءُ آهستي هئي.

هن ماءُ ڏانهن لهاريو ۽ پڇيائين، ”تون ڪهڙو ڏڏو
ڪندي آهين؟“

”مان سوئي ڪاربون وڪڻندي آهيان، سوئي ڪهڙو به.“
هاريءَ پنهنجي ڏڙهيءَ تي هٿ ڦيريندي هئي، هٿ ان ڏنڊي
لاه ڪڪا ڪڍائڻ ڪانهي.

”مان راتوڪي رات تو وٽ رهي سگهان ٿي؟“ ماءُ اوهيو.
سوال ڪيو.

”وڏيءَ خوشيءَ سان. پر منهنجي غريبيءَ جي ڪري آهي.“
”پرواه نه آهي. مان عشر عشر تي هريل ڪانه آهيان.“
پوليس وارن راتين کي کاڌيءَ تي ڇڏيو. راتين جو
آواز هڪ ڀيرو وري بلند ٿيو، ”الوداع، ساٿيو! سڄ لاه تلاش ڪندا
رهو. سڄ جي راه به پاڻ کي واري نه رکو.“
”ڪٿا، خاموش ره!“ پوليس ڪمشنر هيو، ”پوليس وارا،
کاڌي هڪڙو، پيوڻو!“

کاڌي هلي. راتين چوندو رهيو، ”آزاديءَ لاءِ ڪوشش
ڪريو، سڄ لاه! اوهان جي روئيءَ جو مسئلو حل ٿي ويندو.“
الوداع، ساٿيو!“

نورين اکين واري ڪسان ماءُ کي چيو، ”تون مسافر خاني
۾ ويهه ته مان ٿوريءَ دير ۾ اچان ٿو.“

(31)

ماءُ مسافر خاني واري ڪوٺيءَ ۾ اڪيلي ويٺي سوچ وڌي.

۾ ٻنهي ويٺي. ماءَ کي انديشو ٿيڻ لڳو ته ڪٿي اهو هاري
ٻولس ۾ خبر ڪري ڪم ۾ ڪٽائيندو ته نه هوءَ ڪٿي پرائڻ لڳي.
ايتري ۾ مسافر خاني جي مالڪ جي ڌيءَ وٽس آئي ۽ پڇيائين،
”آليت آڻان؟“

”نه“ ماءَ ورائيو، ”منهنجن ڪنن ۾ اڃان رڳيون پيون
پجن.“

”تو ڏٺو، ٻولس ڪمشنر هن کي ڏاڍي مار ڏني.“ چوڪريءَ
جهڙو هن جي وات مان خون وهي هليو. ٻولس سارجنٽ هت اسان
وٽ نشي ۾ مست پيو آهي. هو ڇڻي رهيو هو. هنن ماڻهن جي
هڪ منظم ٻارڻي آهي ۽ اهو شخص ان جو اڳواڻ آهي. اهي
ماڻهو خدا ۾ ڀروسو نه رکن. هو سڀني ماڻهن ۾ اهو ڀڄار ٿا
ڪن جيئن ماڻهو گرجائن کي قربان ڪن. ڪي هاري هنن تي
ٻولس جا ظلم ٿيندا ڏسي، هنن سان همدردي نه ڪن. ڪي
اهڙا ڪميٽيا آهن، جي ٻولس جو ساٿ نه ڏين.“

ماءُ کي ڏيان سان پنهنجون ڳالهيون ٻڌندو ڏسي چوڪري
ڇونڊي ويئي، ”منهنجو پيءُ ڇونڊو آهي. ته انهن سڀني جو ڪارڻ
فصل جي خرابي آهي. فصل سان ڪا اهت نه ٿيڻ تي هاري
ڪميٽيا ٿي ويا آهن.“

ايتري ۾ نورين اکين وارو هاري اچي ويو. ماءُ اڳهارون
بيٽل ڇانهه جا پيسا ڏيئي هاريءَ جي جهوپڙيءَ ڏانهن رواني ٿي.
جهوپڙي ننڍي مگر صاف مٽري هئي. هاريءَ پنهنجي زال
کي هڪ ٻئي هاريءَ ”پوٽر“ کي سڏي اچڻ لاءِ موڪليو ڪجهه
وقت ماءُ ۽ نورين اکين وارو هاري ٻئي خاموش ويٺا رهيا. اوچتو
هاريءَ سوال ڪيو، ”تون هن کي پڇيائين؟“
”ها.“ ماءُ جواب ڏنو.

”مان اول ئي سمجهي ويو هوس. مون هن کي ڪن ۾
ٻڌايو به هو.“
”هن ڇا چيو؟“ ماءُ پڇيو.

[ماء]

هن هواب ڏنو. اسان گستا آهن. ڏاڏو جريب پيو
فخص آهي، راتين. هو کيس ماري رها هئا، ٻڌهن به سچ چوڻ
کان هٽڪو نه.

ٿوري دير رکي هن چيو، ”مان سمجهان ٿو تنهنجي بعد تي
و پترا ۽ پرچا آهن نه؟“

”ها.“ ماءُ ڀرين گلي سان چيو، ”مان هن وٽ ڪٿي آئي
هيس.“

”هائي اهي ڪيڏانهن ڪنڊين؟“

”تو وٽ ڇڏي وڃان؟“

”مون وٽ!“ هاريءَ تعجب مان پڇيو ۽ پوءِ رضامنديءَ
وچان ڪنڌ ڌوڻيائين. هنن ۾ ڳالهون ٿينديون رهيون. هاريءَ

چيو، ”سرڪار کي ڪافي طاقت آهي.“

”اها طاقت اچي ڪٿان ٿي؟“ ماءُ پڇيو ۽ چيائين، ”ان
مان. هرڪا طاقت اسان ماڻهن مان پيدا ٿي ٿئي.“

”هه...!“ هاريءَ ورائيو، ”ڇڪرو پيو ڦري.“

هاريءَ جي زل آئي. هن بخيان پيو هاري هو. هن پنهنجي
ٽوپي ڪٽي ۽ اڇلائي ۽ نرين اکين واري هاريءَ وٽ وڃي هوريان

پڇيائين، ”هيءُ آهي؟“

ميران ڪنڌ ڌوڻي ”ها“ ڪئي.

زال مڙس کي چيو، ”اسان جي مهمان کي پڪ
لڳي هوندي.“

”مهرباني“ ماءُ چيو، ”مون کي پڪ ڪانهي.“

نئون آيل هاري ماءُ ڏانهن وڌيو ۽ جهڪي آواز ۾ چيائين،
”مون کي اجازت ڏي ته پنهنجي واقفيت ڪرايان سڄو نالو

آهي پوئو پگورو وزيرجهڻ مون کي شلو به ڪري ڇوڏا آهن. مون
کي توهان جي ڪارج جي ٿوري ڪهڻي چڻ آهي. مان لکي

پڙهي به ڄاڻان چئجي ڪشي، مان بيوقوف نه آهيان.“

هن ماءُ جو وڌايل هٿ پڪڙيو ۽ ان کي لوڏيسائين.

استين ڏانهن منهن ڪري ڇڏيائون، ”اهو ماءُ، ٻهڻن ڏاندو آهي. منهنجو معاملو پنهنجن هٿن ۾ کڻي رهيا آهن ۽ هيءُ سکر عورت۔ توکي سچ نه ٻڌائيندي، ان سان کيس نقصان رسندو. هيءُ اسان جو ڀاءُ ئي چاهي....“

استين چيو، ”هوءَ پنهنجي بچڪي بنسبت بي آرام آهي.“
 ٻيوئر ماءُ کي اک ڀڳي ۽ چيائين، ”ڇوڪرا نه ڪر. سڀ ڪجهه ٺيڪ آهي. تنهنجو بچڪو سلامت آهي. جڏهن تون ان کي خالي ڪرڻ چاهيندين ته مان توکي خوشيءَ سان مدد ڪندس.“

”هوءَ سڀ ڪجهه اسان کي ڏيڻ ٿي چاهي،“ استين چيو.
 ”عمدو خيال آهي. اسان انهن سڀني لاءِ ڪجهه ڳولي وٺنداسين.“ ٻيوئر تهڪ ڏنو ۽ چيائين، ”هڪ هنڌ بند ٿو ٿئي ته ٻيو هنڌ نڪري ٿو اچي، ۽ پرڃا! اهي پنهنجو ڪم ڪن ٿا. هارين جون اکيون ٿا کولين، پر مالڪن لاءِ سٺا نه آهن. مان پنج ميل پري هڪ عورت وٽ وڌيڪو ڪم ڪندو آهيان. هوءَ ڏاڍي سٺي عورت آهي. هوءَ مون کي ڪتاب ڏيندي آهي. هر جڏهن مون کيس هڪ ڪتاب ۽ ڪي پرڃا ڏنا ته چوڻ ٿي. اهي ته پڙهن. اهي بيوقوف نوجوان ڪڍندا آهن. انهن جي پڙهڻ سان تنهنجون مصيبتون وڌنديون. يعني ڄمڻ ۽ سائيريا ڏانهن جلاوطني.“

هن يڪايڪ ڳالهائڻ بند ڪيو ۽ ماءُ کان پڇيائين، ”ڇا رائيبن تنهنجو مائٽ آهي؟“
 ”نه،“ ماءُ ورائيو.

ٻيوئر ڪٿڻ لڳو، ڪجهه دير ڇڏيائون، ”مان هن جو عزيز نه آهيان. پر مان هن کي گهڻي وقت کان سڃاڻان. مان هن کي وڏو ڀاءُ ڪري لڳندو آهيان.“

ماءُ اڀر ساه ڀريو. ٻيوئر ٻوڏو ويو، ”سچو دوست. هن کي بلند اخلاق آهي. هو پاڻ کي ٻيا طور بلند سمجهندو آهي.“

هاريءَ جي زال تاتيانا پڇيو، ”هو شادي ڪيل آهي؟“
 ”رٺڙ آهي،“ ماءُ ڏکويل انداز ۾ جواب ڏنو.
 ”تڏهن ئي ته اهڙو بهادر آهي، تاتيانا ڇو،“ شادي ڪيل
 ماڻهو هن وانگر مصيبت جي منهن ۾ نه ويندو ۽ رڳو ٻيو
 ڊڄندو.“

”۽ مان؟ مان شادي شده آهيان، تنهن هوندي به..“
 بيونر ڇيو.

”گهڻو ٿيو،“ تاتيانا ڇيو، ”تون صرف ڳالهائون ٿي ته
 ڪندو آهين؟ ماڻهن کي تنهنجي ۽ اسٽيڻ جي آسورين پاسورين
 ڳالهين مان ڪو فائدو نٿو پهچي. تنهنجو گهر وارو آهي؟“ تاتيانا
 ماءُ کان پڇيو.

”هو مري ويو، مون کي هڪ پٽ آهي.“
 ”هو ڪٿي آهي؟ توهان ڪڏ رهندو آهي؟“
 ”جيل ۾ آهي،“ ماءُ کي پنهنجن لفظن مان خاموش فخر
 جي بوه آئي. ”هو ٻيو دفعو جيل ۾ ويو آهي، ڇاڪاڻ ته هن
 خدا جو سچ سمجهيو. هو جوان آهي، سندر آهي، دماغي آهي.
 هن جي عمر راتين جي اڌ جيتري آهي، پر راتين لاءِ ٻرين جي
 رٿ هن ريت بهاري. هن تي مندمو هلايو ويندو ۽ کيس
 سائبريا موڪليو ويندو. اتان هو ٻڃي ايندو ۽ پنهنجي ڪم
 کي لڳندو.“

ڳالهائڻ مان ڪڏ ماءُ ۾ فخر جو جذبو وڌندو ويو، هو
 هوندي رهي، ”اهڙا گهڻا ماڻهو جنم وٺي ڇڪا آهن، گهڻا
 وٺي رهيا آهن ۽ هو پنهنجن حمايتن جي پوين پساهن تائين ماڻهن
 جي آزاديءَ لاءِ حق لڙندا رهندا.“

ماءُ خبرداريءَ جو ساٿ ڇڏي ڏنو. نالن وٺڻ کان سواءِ
 پنهنجي گهڻي ڪم جو سمورو وستار ڪري ٻڌايائين. هو
 ڳالهائيندي رهي ۽ ڳالهائيندي ٽڪجي پئي. کيس خبر هئي ته
 هتي سنڌيس لفظ اڃا يا نه ورتا.

ٻيو ٿر جهو پڙي جي وح ۾ لٺو ڏانهن ٽڪيندو رهيو. اسٽين هڪ ميز تي هٿ رکي ڪي قدر جهڪي ڳالهائون ٻڌي رهيو هو. تاتيانا ماءُ جي ڀر ۾ ويهي هن جو منهن ٽڪي رهي هئي.

”ڏس ۾ ٿو اچي، ته تو ڏاڍيون مصيبتون ڏٺيون آهن، تاتيانا ڇو، تون ڳالهائين به سٺي طرح ٿي. تون پوءِ ڇڏين ڳالهين سان دل چڪي ٿي وٺين.“

تاتيانا اٿي وٺندي ۾ هلي ويئي،
”ها، پوئو ڇو، هاڻي پنهنجا ڪن سڙا ڪري گهٽج. پرڃا وري وراهيا، ٻڌج، ماڻهو ڇا ڪن ڇو.“

”اسان ماڻهن جي قيمت ڦاسي جا ٽڪرا ٿي ته آهي. مون ڪسي گرفتار ڪندا ته ڪا وڏي ڳالهه نه ٿيندي.“ اهو اسٽين جو آواز هو.

ماءُ جي دل ۾ هن لاءِ اوجھو همدردي ٻڌا ٿي. ”تون صحيح انداز نٿو لڳائين، ماءُ ڇو، ماڻهو ڪي ٻين طرفان مٿس لڳايل قيمت قبول ڪرڻ نه ڪهي.“

ماني ڪاٺيندي ماءُ جون ڳالهائون ٻڌي پوئو ڪي انديشا وڪوڙي ويا. هن ڇو، ”امان، ڇو ڇو جلد ئي سگهي اوترو جلد هتان هلي وڃ. شهر ڏانهن نه وڃي، هي اسٽيشن ٿان ٺپال گاڏي ۾ وڙهجي.“

”ڇو؟ مان ڪيس آهڙائڻ ويندس، اسٽين ڇو.“
”اهڙو ڪم نه ڪج. ڪنهن کي خبر پئجي ويندي ته ناحق گرفتار ڪيو ويندين.“

”پوئو، تون ڊچن ڪٿان سگهن؟“ تاتيانا ڇو.
”ماڻهو ڪي ڊچن ۽ بهادر ٿيڻ ٿي سگهن ڪن.“

پوئو ڇو.

ماني ڪاٺي رهڻ بعد پوئو اٿو ۽ ماءُ جو هٿ جهلي ويائين، ”مون کي گهر وڃڻ ڪپي. الوداع، امان! شايد اسين

وري هڪ ٻئي مان نه گڏياسين. توکي ڪڏهن به تقرير پڌر جي خوشنصوبي حاصل ٿي.

پوئري جي ٻئي وڃڻ بعد ٻئي وسائي وڌي. تاتيانا ماءُ جي ڀيڻ سمجهندي چيو، ”تون عبادت نه ڪندي آهين؟ مان نه سمجهندي آهيان، ڀڳرن ڪونهي، ڪو روز حساب ٿيو ناهي. اهي سڀ مذهب انسان کي پنڀلائڻ، ايمان کي ڊيچارڻ لاءِ ڪيا ويا آهن.“

ماءُ پنهنجي ٽي پاسو بدلائيندي چيو، ”خدا بابت مون کي ڪا خبر ڪانهي. باقي منهنجو يسوع مسيح به اعتقاد آهي. مون کي هن جي لفظن تي وشواس آهي.“

اڃاڪه ماءُ وري چيو، ”جيڪڏهن خدا آهي ته هن انسان مان ڇڏائي ڇو ڪڍي ورتي؟ هن ماڻهن کي ٻن طبقن ۾ ورهائڻ ڇو ڏنو؟ جيڪڏهن هو عدل وارو آهي ته انسان تي ظلم ٿيڻ ڇو ٿو ڏئي؟“ هر قسم جي حيوايت، بي رحمي ٿيڻ ڇو ٿو ڏئي؟ تاتيانا خاموش هئي. ماءُ به ڏک وڃان اڪيون پوري ڇڏيون. خاموش فضا ۾ ماءُ جو آواز وري بلند ٿيو، ”مان پنهنجن ٻارن جي موت لاءِ نه انسان کي، نه خدا کي معاف ڪندس، هرگز معاف نه ڪندس.“

ماءُ وري خاموش ٿي ويئي، ٿوري دير بعد اسٽيڊن اچي زال کان پڇيو، ”هن کي ڇڏو آهي.“

”شاید.“

اسٽيڊن ماءُ جي هنڌ ڏانهن وڌي ويو. هن جي مٿان چادر ٽاهيائين ۽ هن جا ٻه ڍڪيائين. ماءُ جي دل کي ان سار سنڀال پنهنجي لڏي ڇڏيو. آئين ٻنڌ هوندي به مرڪيائين.

(32)

زال مڙس جي ٻن ٻن ۾ گهٽڪو ماءُ جي ڪنن تي پئي. تاتيانا هڻي رهي هئي، ”ڏس ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو اهو

ڪم ڪي رهيا آهن. ٻڌڻا، هن اڪهه چار مڙهيون ڏهاڳيون
آهن سي به موت جي واه نه ڪڍي لکن مان ڪم ڪي
رهيا آهن. تون ته جوان آهين، اسٽين؟“

”جلد سازيءَ مان ڪو فاصلو ڪرڻ نه ڪئي، اسٽين
چيو. ”اول اسان کي وڌيڪ هاري کڏ ڪرڻ ڪين ۽ پوءِ ئي
پاهه وٺي پوڻ ڪئي.“

”اهي ڳالهائون مان اڳ به ٻڌي چڪي آهيان. هو اوهان
جي اکين سامهون هڪ ماڻهوءَ کي مارين ٿا ۽ اوهان خاموش
ٿا رهو.“

”شڪر ڪر جو اسان مقدس هٿ نه هلايو. اختياري وارا
هارين کسي ڪنهن کي مارڻ ڪٿڻ لاءِ مجبور ڪندا آهن.
هو انڪار ڪري نه سگهندا آهن. انڪار ڪرڻ جي حالت ۾
سندن پنهنجي چمڙيءَ جو خور نه آهي. ان لاءِ ضروري آهي ته
گهڻا ماڻهو کڏ ڪجن ۽ کڏجي ڪجهه ڪجي.“

هو ڪافي دير تائين ڳالهائيندو رهيو. آخر تاتيانا مٿس
کي چيو، ”بس ڪر. تون هن کي جاڳائي وجهيندين.“
ماءُ کي گهري ٽنڊ ڪشي وڃي.

پنڇر ڪي جو تاتيانا هن کي جاڳايو. ڇانوهه بي ماءُ کڙي ڪئي.
گهر، اليگزينڊر ڪيس در کوليو. هن جي هٿ ۾ ڪتاب هو.
”اهڙو جلد!“ هن خوشيءَ مان متعجب ٿي چيو، ”ڏڍو
جلد موٽي آئي آهين!“ مان ڏاڍو خوش آهيان.“
ماءُ گهر اندر گهڙي.

”هٿ رات اسان جي گهر جي تلاشي ورتي وڃي هئي،
۽ مان عجب ڪاٺي رهيو هوس ته تلاشي ڇوٽي رهي هئي، ڪٿي
ٺوڪي نه هئي نه ٿيو هو. هر مون گرفتار نه ٿين. تون جي گرفتار
ڪئي وڃن ها ته ڇڏي مان به نه وڃان ها.“

هو ماءُ کي رڳوئيءَ واري ڪمري ۾ وٺي ويو ۽ ڇائين،
”هنن مون کي لوڪريءَ کان برطرف ڪيو. خوراڪ ان جي مون

کي چٽا ناهي. مان اڳ ۾ ئي اهڙن هارين جي پيسن وٺڻ سان
 ڳڻپ ڪندي جن وٽ گهوڙا نه آهن، شرمندو ٿي رهيو هوس.
 پنهنجي پگهار جا پسا هنن مان ئي ٿي نڪتا.
 ماءُ ويهي ويئي ۽ چوڻ لڳي ته ڇوڪرو ڇوڪرو ڇوڪرو
 لاهي پٽ تي ٿيڻ ڪمون ويون هيون، سارو سامان الٽ پٽ
 ٿيو پيو هو. هن کي ڳڻت ۾ پنهنجي گهر جي تلاشين جي
 يادگيري آهي ويئي.
 اليگزينڊر ڇوڪرو، ”هنن ڏيکارڻ ٿي ڇاهيو ته حرام جي پگهار
 ٿا کڻن.“

ماءُ مرڪيو. ”اليگزينڊر ڇوڪرو ته ڏٺو، ڇيائون،“ شايد هو
 وري ايندا تڏهن ئي ته مون ٿڙيل پڪڙيل سامان نه سهڙيو آهي.
 تنهنجو سفر ڪٿن ويو؟“
 ”هنن وائين کي گرفتار ڪيو.“
 ”گرفتار ڪيائون؟ ڪٿن؟“

ماءُ هٿ جي اشاري سان هن کي وڌيڪ سوالن ۾ ڇڏڻ
 کان روڪيو. پوءِ ڳالهه جو سلسلو ائين جاري رکيائين ته
 خود انصاف جي اڳيان انسان جي ظلم خلاف فرياد ڪري رهي
 هئي. اليگزينڊر ڇوڪرو جي ٿڪ مان لڳائي ڏيڻ لڳائي
 ماءُ جو داستان ٻڌندو رهيو. هن جون اکيون اشڪبار ٿي آيون،
 ڇهري تي همدارجي ويئي. هن عينڪ لاهي، موز تي رکي ۽
 آڱرين مان اکيون اڳهاڻين.

ماءُ پنهنجو داستان ختم ڪيو ته هو اٿيو. ڪري ۾ اچ وڃ
 ڪندي ڇيائون، ”هو غير رواجي انسان هوندو. اهڙا انسان جبل
 ۾ خوش رهي نه سگهندا آهن، تنهنجو پڪو ڪٿي آهي؟“
 ”رندڙي ۾.“

”هيمٿ جاسوس پيو آهي. هينئر پٽن ۽ پرين کي ڪٿي
 لکايو؟ مان سمجهان ٿو، رات وري ڦلاشي وٺڻ ايندا. مان نٿو
 چاهيان ته تون گرفتار ٿي وڃين. پنهنجي محنت برباد ٿيڻ تي اسان

ٽي ڪيترو ڏک ڇو نه ٿيندو هجي، اڄ ته انهن کي ٽماي ڏيون.“
 ”هڪي ۾ ڪجهه ڪونهي“ ماءُ ورائون ۽ هن کي
 هڪي خالي ٿيڻ جي وارتا به ڪري ٻڌايائين.

”واھ جي ڳالهه ٻڌائي،“ اليڪزئي ۽ اتساه مان ٻيو،
 ”تنهنجي انسان ۾ وشواس، انسان جي آزاديءَ ۾ وشواس مون
 کي لوڏي ڇڏيو آهي، جذبو بگھشو آهي. توکي شاندار آتما آهي.
 مان توکي ڏاڍو گھڻو پيار ٿو ڪريان، ايترو پيار مون پنهنجي ماءُ
 کي به نه ڪيو هو.“

ماءُ هن جو مٿو پاڻ ڏي ڇڪيو ۽ هڪي چاٽي ۽ مان
 لاتائين. هو سڌڪا پر بندي رهي ۽ پنهنجا ٻه هن جي نرڙ
 تي رکيائين.

”سڪن آهي،“ اليڪزئي ۽ ٻيو، ”مان بيوقوفني ڳالهائيندو
 هجان. پر مان قسم کڻي ٿو ڇوان، نلوونا، تون ڏاڍي سندر آهين.“
 ”اهي توهين آهيو جو مردي ۾ وري جان ٿا ڦوڪيو،“
 ماءُ منجهڙي سان چيو.

”ڳولڻ ۾ ڪافي ڪم ڪري سگهجي ٿو،“ اليڪزئي ۽ ٻيو،
 ”پر اسان وٽ ماڻهن جي ڪوت آهي. حياتي هزارين هٿ
 تي طلبي.“

”رڳو پاشا آزاد ٿي وڃي ۽ انڊروشا ٻڻ.“
 اليڪزئي ۽ ماءُ جي منهن تي نظر وجهي چيو، ”مان پاشا
 کي ڀڳي ۽ طرح سڃاڻان. هو جيل نه ڇڏيندو. هو چاهي ٿو ته
 مٿس مقدمو هلي، ۽ هو پنهنجي بلندين تي رسڻ ٿو چاهي. هو
 ماڻهريءَ مان ئي ٻڌندو.“

ماءُ اهو ساهه ڀري چيو، ”هن کي ڄاڻ آهي ته ڪا به لاءِ
 ڇا بهتر آهي.“

اليڪزئي ۽ ماءُ هڪ ٻئي کي ڀاڪر هاتو ۽ هڪ ٻئي کي
 سائيئي جون ڇيڙون ڏنائون.
 اليڪزئي ۽ ٻيو، ”اسان کي ديهات لاءِ رائيبن بنسبت پترو

ڪيڻ ڪري. جنن هو ڪاٺو ڪٽايو ڪم ٿو ڪري تنهن ڪري ڪو نقصان ڪونه پهچندو. هڪاري ڪارج کي هڻي اهڙي. مان اڄ ئي لکي ٿو ولان. لپٽلا به پٺا دير ۾ پئي وٺندي. سوال آهي اهو ڪولائڻ تائين ڪيئن پهچي.

”مان ڪٿي وينديس.“

”نه، مهربانيءَ مان سمجهان ٿو لڪوئي اهو ڪم ڪري سگهندو.“

”جيڪڏهن تون ڪيس هدايتون ڏيندين.“

الڪزئيءَ پٿري جو مضمون لکيو ۽ ڊاڪٽر ڏٺا وڃ اهو ڇپڻ لاءِ ڪٿي ويو.

الڪزئيءَ ماءُ کي چيو: ”تون لوجوان آئون“ کي ته ڏسي اڄ - هو ڪالهر هٿان هليو ويو. اڄ ڇپڻ آهي نه! هو هر ڇپڻ تي انقلابين کي انقلابي ادب پڙهي پڙائيندو آهي.“

”سو زخميل دماغ مان هيو ويو؟ شايد پنهنجن ساٿين تي اثر وھارڻو هوندس - ڏسو! مون اڳ به ٿي ڪون وهايو آهي. خبره مان سڀاڻي وٽس ويندس.“

”اسان کي هن ڪسي زنده رکڻ ڪبي، هن کي سڻو دماغ آهي.“

رات جو ڪافي دير تائين هو پوليس جي اوڻ جو انتظار ڪري رهيا پر پوليس نه آئي.

آخر هو هڪ ٻئي جي هٿ کي زور ڏيئي جدا ٿيا.

(33)

صبح جو سويل ڪنهن دروازو ڪڙڪايو ته ماءُ جاگي پئي. دروازو کوليائين ته سامهون رانئين جي ساٿيءَ اگنائڻ کي پئي ڏٺائين. سوٽ جي پٽي تائين هو گپ سان ڀريل هو. هن جو چهرو گهٽ هو ۽ هن جون اکون جهڪيل هيون.

”گريٽ ۾ اسان ۾ ت مڙس ۾ ڪي به ٿي وڃن آهن.“
 اڪائيءَ پنهنجي پٺيان دروازو بند ڪندي چيو.
 ”مون کي معلوم آهي.“

نوحوان حور مان پڇيو، ”ڪيئن؟ ڪٿان خي پئي؟“
 هن تڙتڪڙ ۾ هن کي احوال ڏنو ۽ پڇيائين، ”ڪي
 ٻين سائين کي گرفتار ڪيائون ڪيئن؟“

رائين سميت پنج چٽا گرفتار ٿيا. ٻيا فوج ۾ ڀرتي ٿي ويا.
 هئا. ”مرڪندي وڌيڪ پيائين،“ مان پڇي ويس. ”هٿر هو مسهجي
 تلاش ۾ هوندا. هاڻي مان ڪنهن به صورت ۾ اوڏا هن موٽي نه
 ويندس. اتي ست کن جوان ۽ هڪ چوڪري آهي. اهي اڪائيءَ
 جو گها ڪم ڪندڙ آهن.“

هن ٽيڪ ڏنو ۽ پنهنجي ڪوٽ جي ٻاٻن مان پنهنجو
 منهن اڳتي ڳالهه جو سلسلو جاري رکندي پيائين، ”هو ۽ جي
 رائين کي هٿوڙي سان به خاموش ڪري نٿا سگهن. هنن مون
 کي چيو- اڪائيءَ شهر ۾ هن ٻڌي ۽ مائيءَ وٽ هيءُ خط ڪئي
 وڃ. مون کي ڏڪو ڏيئي پٺيان ڪيائين. مون جهوپڙيءَ سان
 ٺڪري هيڏانهن جو رخ ورتو. پر راتيون ۽ هڪ ڏينهن پيٽل سر
 ڪندو رهيو آهيان. هفتي تائين منهنجا پير ڏڪندا رهيا.“

ماءُ هن جي لاءِ چانهه ٺاهڻ ويئي ته اليڪٽريٽي به اهي
 سٻڙيو. هن اڪائيءَ کان رائين وٽان آندل خط وٺي پڙهيو. لکيل
 هو، ”امان، هت مقصد جي جوت اجهائڻ نه ڏج. هن ڊگهي قد
 واري سکر عورت کي ڀڄ ته هو ۽ گولڊاڻ لاءِ وڌيڪ مصلحو
 تيار ڪري اها منهنجي التجا آهي. الوداع. رائين.“

”نهاب شاندار“ اليڪٽريٽي آيو. ”اهو دل دساع کي
 ٻڪڙي به ٿو ته سڪاري به ٿو.“

ماءُ اڪائيءَ جي سور کان ڪڍي ٻرين لاءِ گرم پاڻي
 کڻي آئي. سوٺن وٽ ماءُ هن کي رائين کي ٻولي جي مارڻ
 جو ذڪر ڇڏيو.

”هو شيطان سڀ ڪجهه ڪري ٿا سگهن.“ اڳڻيءَ ۾ هو،
 ”هارين هن کي ڪونه ماريو؟“

”هڪ ڄڻي پوليس ڪمشنر جي چوڻ تي هن کي ٽف
 هڻين. ٻين نه صرف پاڻ مارڻ کان انڪار ڪيو بلڪه چوندا
 رهيا. هن کي نه ماريو.“

”اوھو! هاري محسوس ڪري رهيا آهن ته انسان ڪم
 آهي ۽ ڇانو ڪرڻ چاهي.“

جڏهن هو گڏجي چانهه پيڻ ويٺا تڏهن اڳڻيءَ ۾ هو،
 ”مان اتي پهرو ورهائڻ جو ڪم ڪندو هوس.“

اليگزيني ۾ هو، ”مان ان ڇا ۾ آهيان ته راتين بنسبت
 پترا ڪڍڻ ڳوٺ تائين پهچائين.“

”اهڙا پهرا تيار آه؟“ اڳڻيءَ پڇيو ۽ اُتي ئي هائين،
 ”مون کي ڏيو. مان ڪٿي ويندس.“

ماءُ هن ڏانهن ٺهاري ڏان سواءِ هليو تهڪ ڏيئي هو،
 ”تون ٽڪل آهين. تنهن کان سواءِ نو ڇو ته مان وري اوڏانهن
 ڪنهن به صورت ۾ نه ويندس.“

”ان جي ڪا پرواهه نه آهي. مان اڃا ئي شام جو هاءِ
 ويندس.“

اليگزيني ۽ سنجيدگيءَ سان چيو، ”تون اوڏانهن نه ويندين.“

”تڏهن مان ڇا ڪندس؟“ ڪٿي ڪم ڪندس؟“

”تنهنجي بدران اوڏانهن هو ڪو ويندو. تون هن کي

سڀ تفصيل ٻڌائج.“

گهڻي رد بدل بعد مس مس اڳڻيءَ اها ڳالهه قبول ڪئي.

رات جو اڳڻي نڪوئي ڪي ديھات ۾ اتي جي ڪم

ڪندڙن بابت سڀ ڏس پتا ڏنا. نڪوئي ماءُ کي چيو، ”هينئر

مون کي به ڪم مليو آهي. مان ڪڪڙي پيو هوس. جيل مان

نڪرڻ بعد منهنجي مشغولي لڪڻ ئي رهيو آهي. جيل ۾ ٻاوبل

کان گهڻو ڪم ڪيو هو. ائين ئي به اسان تي چڱي محنت

ڪندو هو.

نڪولشي ساهت ڪشي بنا دير ديهات ڏانهن روانو ٿي ويو. آچر ڏينهن ماءُ ٻاويل مان ملاقات ڪري موٽي ته سندس هٿ ۾ ٻاويل جو خط هو. ماءُ اهو خط اليڪڙنيءَ کي ڏنو. اليڪڙنيءَ خط پڙهڻ لڳو. ماءُ جي دل ۾ ڌنڌلي اميد جاڳي. پر اليڪڙنيءَ چيو، ”هن لکيو آهي - ڪامريڊ، اسان مان ڪوبه نه پهچندو. اسان کي پنهنجي عزت وڃائڻ نه ڪپي، تازو گرفتار ٿيل هاريءَ جو خيال رکيو هن اوهان جو ڌيان لهڻو. هو هتي ڪافي دقت محسوس ڪري رهيو آهي. هو هن کان اڳ به ٽي ڀيرا ڪلاڪ اڪيلي اونداهي ڪوٺي ۾ جو مزد وٺي ڪو آهي. هو هن کي موت تائين سختيون سهارائيندا رهندا. اسان سڀ هن جي سهارتا ٿا ڪريون. امڙ کي آت ڏج - ٻاويل.“

ماءُ ڏکويل آواز ۾ چيو، ”هلي مقدمون هلي پورو ٿي. هو سائبريا مان به ته پهچي ٿو سگهي.“
”ضروري“ اليڪڙنيءَ چيو، ”مون کي پيٽرسبرگ مان هڪ ڪامريڊ لکيو آهي ته مقدمو جلد هلندو. سڀني کي جلاوطنيءَ جي سزا ملندي. دغا باز! مقدمي هلائڻ کان اڳ ئي پيٽرسبرگ ۾ سزا مقرر ڪئي ويئي آهي.“

ماءُ چيو، ”مون کي بهلائڻ جي ڪوشش نه ڪر. پاشا اهو ڪي ڪندو جو صحيح نه آهي. هو پاڻ کي اجابو - سختيون نه سهارائيندو.“

”تنهنجو هٿ اعليٰ شخصيت وارو آهي. مان ڪم ڏي عزت ڏيندو ۽ محبت ڪندو آهيان.“

”اسان کي رائيٽن لاءِ ڪجهه ڪرڻ ڪپي.“ ماءُ صلاح ڏني.

”ها،“ اليڪڙنيءَ چيو، ”ساشينڪا کي گهرائڻ ڪپي.“
”هوءَ اچڻ واري هوندي. جنهن ڏينهن مان پاشا سان ملي ايندي آهيان تنهن ڏينهن هوءَ ضرور ايندي آهي.“

الڳڙئي ماءُ جي ڀرسان ڪوچ تي ويهي چيو، ”مون کي
ڏک آهي جو منهنجي ٻيڻ هت ڪانهي. هن کي راتين لاءِ
ڪجهه ڪرڻ کپي.“

ان وقت صدر دروازي جي ڪهنڙي وڳي. ٻئي سمجهي ويا
ته ضرور ساشا هوندي.

ماءُ دروازو کوليو ته ساشا سوال ڪيو، ”هن نه مڃيو؟“
”نه.“

”مون کي اڳ ۾ ئي ٻرون اڏڻا ٿي پيا،“ ساشا چيو،
”پوءِ پڇيائين،“ هو چڱو ڀلو ته آهي؟“
”ها.“

”سدائين تندرست ۽ خوش مزاج...“ ساشا وڌيڪ ڪي
چڻي نه سگهي.

ماءُ چيو، ”ڪو اٿس ته راتين کي آزاد ڪرائڻ کپي.“
”منهنجو خيال آهي ته ساشا کي ڇڏائڻ واري رٿ راتين
کي آزاد ڪرائڻ ۾ ڪم آڻڻ کپي.“

اليڪزئي چيو، ”منهنجو به ساڳيو ويجهو آهي. پر رٿ عمل
۾ ڪير آڻيندو. سڀ اڳ ۾ ئي مشغول آهي.“

”مان عمل ۾ آڻينديس،“ ساشا چيو، ”مون کي وقت آهي.“
هن ڪوٽ جا ٻيڙا وري پاتا.

ماءُ چيو، ”تو کي ٿورو وقت آرام ڪرڻ کپي.“

”تون منهنجي ڇنڀا نه ڪر. مان ٽڪل ڪانه آهيان.“

ائين چئي هنن مان هٿ ملائي هوءَ پوئين ٻيڙ ٻاهر نڪري ويئي.

(34)

ماءُ ۽ اليڪزئي دريءَ وٽ بيهي ساشا کي ويندو ڏسندا
رهيا، هن جي غائب ٿيڻ بعد اليڪزئي سڀني وڃندي وڃڻ وٽ
وهي ويلو ۽ لکڻ لڳو.

ماء چيو، ”هوء ڪم ۾ رڌل رهندي ته سندس لاءِ
آمان ٿيندو.“

”ها، اليڪزئي مرڪي چيو، ”۽ نلوونا، ڪڏهن تو
محبوب جي وچوڙي جا سور مٽا آهن؟“
ماءُ هٿ لوڙي چيو، ”مون کي ڪا يادگيري ڪانهي.
منهنجو مڙس مون کي ماري ٻڌو هو، تنهنڪري هن کان اڳ ۾
منهنجي زندگي ۾ جيڪي ڪي ئي گذريو سو سمورو ميسارجي
ويو.“

اليڪزئي ماءُ تي اکيون کپائي چيو، ”۽ منهنجي حالت
ساشا جهڙي هئي. مان هڪ چوڪريءَ کي پيار ڪندو هوس.
مان هن سان ويهه سال اڳ پهريون دفعو گڏيس ۽ منهنجو سائس
پرڻ جو پيچ پئجي ويو. سڄي گالهه ته اها آهي ته مان هن
سان اڃان تائين محبت ڪندو آهيان، ۽ ساري عمر سڄي دل سان
هن کي پيار ڪندو رهندس.“

”نو هن سان شادي ڇو نه ڪئي؟“

”پنج سال اڳ هن جي شادي ٿي ويئي.“

”ان کان اڳ ۾ ڇا هوءَ توکي پيار ڪانه ڪندي هئي؟“

”مونکي هڪ آهي، ڪندي هئي. پر گالهه ڇا هئي ته

مان جهل ۾ هوندو هوس ته هوءَ آزاد هوندي هئي، مان ٻاهر
هوندو هوس ته هوءَ اندر. عمن بن پاشا ساشا جي حالت. نوٽ
هوءَ هن سان لاءِ سائبريا اچي ويئي. مان هٿ رهس. اتي هن
جي زندگيءَ ۾ ٻيو هڪ ڇوٽو-منهنجو مڙو ساڻي-پهتي آيو. اُتي
ڪڏ پڄي نڪتا. هاڻي اُتي ڪڏ پرديس ۾ رهندا آهن.“

اليڪزئي منهنجي عمنڪ لاهي آن جا شيشا صاف ڪرڻ لڳو.

ماءُ ڪنڌ ڏوٽي چيو، ”او، منهنجا پيارا! هن جي دل ۾

ماءُ جي مٿا جاگي اُٿي، هن سان همدردي ڪرڻ لڳي.“

اليڪزئي وري قلم هٿ ۾ کنيو ۽ ڪنڀر انداز ۾ چيائين،

”شادي شده حياتي انقلابي جي جوش جذبي ۾ ڪتر ٿي وڃهي.“

ٻارن جي پوري سنڀال ٿيڻ ڪري ۽ ڪٽنب جي پالڻا جو سوال
ٿو رهي. انقلابي ڪي پنهنجي طالب مڙهين وڌائيندڙ رهن ڪري.
جهڙن هن جون سرگرميون وڌنديون رهن. اسان ڪي ڪهڙن ماڻهن
ڪن اڳتي قدم وڌائڻ ڪري ڇاڪاڻ ته انهن اسان جي پراڻي
دنيا مٿان نئين دنيا وسائڻ لاءِ چونڊيو آهي ۽ جيڪڏهن اسان
پشتي رهجي وڃون يا ننڍين ننڍين ڌڪيائن ڪي دور ڪرڻ ۽ فاسي
وڃڻ ته اسان دوکو ڏيڻ جا گنهگار ٿينداسين. اسان ڪي به
رڪڻ ڪري ته اسان جو مقصد ننڍيون ننڍيون ڪماليون حاصل
ڪرڻ نه آهي بلڪ مڪمل سوڀ!

دروازي جي گهٽي وري وڳي. لڳل اندر آئي. هن اچڻ
شرط اعلان ڪيو، مقدمي جي تاريخ مقرر ٿي آهي، هفتي اندر
شروع ٿي ويندي.

”سچ! اليگزينڊر ڇڏيو.“

”ها! لڳل سو، اسٽنٽ پراسيڪيوٽر اڏاري ۽ شومڪ،
اڳيون پٽايو. ڪوٽ ۽ ڪليو ڪلايو چون ٿا ته سزا اڳ ۾
ٿي فيصل ڪئي وڃي آهي. ان جو مطالب ڇڏيو؟ اختياري وارن
ڪي ڇا اهو اندشو آهي ته جج سرڪار جي دشمن ڏانهن رحماني
وارو رخ اختيار ڪندا؟“

لڳل ڪوڇ تي ويهي رهي. هو هٿن مان پنهنجا گل
هٿن لڳي، هن جون اکيون لٽ وڃان جلي رهيون هيون ۽ هر
جي آواز مان غصو ٽپڪي رهيو هو.

اليگزينڊر ڪنڪ جي شيشن مان هن ڏانهن نهاريندو رهيو.
ماءُ دل ٿي دل ۾ دهرائيندي رهي، مقدمو-هفتي اندر شروع ٿيندو!
ماءُ اهو ويڙهي ٿي سگهي ته مڏسو ڪيئن هڏو، جڇن
جو پاويل ڏانهن ڪهڙو رخ رهندو. به ڏينهن ماءُ مڏسي بنسبت
سوچيندي رهي، هن ڪي ڪيترا انديشا وسوسا سائيندا رهيا.
نئين ڏينهن ساڻا اليگزينڊر ڪي چيو، سڀ ڪجهه تيار آهي - اڄ
ڪلاڪ جي اندر اندر!

”ايترو جادا“ الڪرائي متعجب ٿي ڇڏيو.
 ”مون کي ڇا ڪرڻو هو؟“ رائي لاه لڪڻ هي جڳهه
 ۽ ڪپڙن جو انتظام ڪرڻو هو. هو سڀ ٻار ڳوٺن، جنهن هي
 ڪهر تو ڪيف لاهيندڙن کي تهر ڪڍي هڻي، پهچي سگهي
 ڪنهن رائي کي شهر جي هڪ حصي مان لنگهڻو هوندو. ڪهڙي
 جي منهن وٽ نڪولڻي بدليل روپ ۾ پيو هوندو. هو رائي
 مٿن اوورڪوٽ وجهندو، هن کي ٽوپلو ڏيندو ۽ هن کي رستو
 ڏيکاريندو. مان هن لاه پيئي رهنديس، سندس ڪپڙا بدلانديس
 ۽ ڪم لڪڻ واريءَ جڳهه تي وٺي وينديس.“
 ماءُ ڇپ ڇاپ ساشا جي ڪمڪو ٻڌندي رهي. هن جي دل
 ۾ ٽنڌلي اميد جاگي.

اڃاڪ ماءُ ڇڏيو، ”مان جيل ڏانهن وينديس.“
 ”ڇا لاء؟“ ساشا پڇيو. پوءِ ڇڏي، ”تون اڃا ئي اميد
 ٿي وڃين ته ساشا ڀڄندو.“
 ماءُ ڇڏيو، ”مون کي وٺي هل. مان توهان جي ڪم ۾
 دست اندازي نه ڪنديس. مون کي اعتبار نٿو اچي ته ڪو ڀڄڻ
 ممڪن آهي.“

”امان اسان کي گڏ هلائ نه ڪري. تون باغ ۾ وڃ اٿن
 تون جيل جي ديوار ڏسي سگهندڙ.“
 ڪلاڪ پوءِ ماءُ باغ ۾ پهچي ويئي. ماءُ جي پٺيان شهر
 هو، اڳيان قبرستان هو. ساڄي پاسي، ڪانس اٽڪل ستر فوٽ
 وري جبل هو. قبرستان جي ڀرسان ۾ سولجر بهڻا هئا. جبل جي
 ڀرسان هو ڪو ڪونه هو. ايتري ۾، ماءُ ڏٺو، هڪ آدمي
 ڪلهي تي ڏاڪڻ رکي هڪ طرف کان وڌي جبل جي پٺ تائين
 آيو. هو ڏاڪڻ پٺ تي رکي، مٿي ڇڙهي ويو ۽ جبل جي حاطي
 ۾ هٿ لوڏيائين. پوءِ هٿ لهي آيو ۽ ڪنڊ ۾ لڪي ويو.
 انهيءَ ويل ماءُ کي جبل جي ديوار تي رائي جو ڪارو هڻو
 نظر آيو. رائي ڏاڪڻ تان هيٺ لٽو. ماءُ ڏسندي رهي. هن

نٿي ڄاتو ته اهو ڪم اڌڙي سڌي سادي سولي ڍنگ سان ٿيندو.
هان رائجين نظر نه ٿي آيو. هڪ ڊگهو ماڻهو منهنجي اوورڪوٽ ۾
وڃي رهيو. سندس ڀرسان هڪ چوڪري پڇندي ٿي ويئي. فضا
سيٽين جي آوازن سان گونجي اتي. وارڊن پڇندڙ ڦهڙي جي ڳولها
۾ ڊوڙيا. پوليس وارا به اهي سهڙيا.

ماءُ سوچيو - ته اهو ممڪن آهي. هاشا به ته ائين ڪري
سگهي ها.

هن کي هٿ لاه ڪي قدر ڏک ٿيو. پر جلد ئي ان ڏک
مٿان هن لاه فخر جو جذبو غالب ٻنڃي ويو.

”بيهم.“ هڪ پوليس واري سهڪندي چيو، ”تو هڪ
ماڻهو ڏلو - ڏاڙهيءَ سان - هو هتان پڇندو ويو؟“

ماءُ باغ جي درٿن هاسي ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”هو
ان هاسي کان ويو.“

”گهڻو وقت ٿيو؟“

”منٽ ڪن.“

پوليس واري سيٽي وڃائي همراهن کي پاڻ ڏانهن ڪواريو
۽ ماءُ جي ٻڌايل طرف ڏانهن ڊوڙيو. ٻيا پوليس وارا به هن جي
پٺيان ڊوڙيا.

ماءُ هنن کي ويندو ڏسي مرڪيو. هوءَ گهر موٽڻ لڳي.
گهر اليگزينڊر پڇيو، ”ڇا ٿيو؟“

”ڏسڻ ۾ ٿو اچي سڄي رٿ ڪامياب ويئي.“

۽ اليگزينڊر ڪي سمورو دستار ڪري ٻڌايائون.

اليگزينڊر سمورو بيان بيان ٻڌي چيو، ”نلوونا، مون کي
تنهنجي گهڻي هٿي. تون مقدمي کان چوڪ نه. جيترو جلد هورو
ٿيندو اوترو جلد هائيل آزاد ٿيندو. مون اڳ ۾ ئي صوفيا کي
لکيو آهي ته هائيل جي پڄاڻن جو انتظام ڪري. ٿي سگهي ٿو،
هائيل سائيريسا ڏانهن ويندي وات تي ئي فرار ٿي وڃي.“ پوءِ
ماءُ کي مقدمي جا تفصيل ٻڌائڻ لڳو.

اوهو ماء ڇڏيو، "توڻ شايد سمجهين ٿو ته مان ڪيئن
ڪا پوک پوندس؟"

"جيئن ٿي چوڻ؟ توڻ نه سمجهي ٿي عراقي ٿي ڪيس؟"
"توڻ کي معاف ڪري، مهر آڻي ڪري. مان سج سج ڏهن
ٿي، نجانان ڇا جي ڪري..."

هوءَ ڇڏي ويئي، ڪري اندر هڻايون هيڏانهن ٻيڙي
رهي. ڪجهه وقت بعد چيائون، "مان سمجهندي آهيان ته سج
پاڻا هي بي عزتي ڪندا، مٿس خسته زلي ڪندا. پاڻا، مون کي
هڪ آهي، هنن کي منهن ٿوڙ جواب ڏيندو، يا اندري سندن مغول
اڏائيندو ۽ اتي اسان جا سڀ ماڻي گرم دماغ وارا آهن. هڪڙو
چئو ڪي چوندو ته ٻيا هنن کي وٺائيندا. سزا اهڙي ته سخت
ٿيندي. اسان هنن کي وري ڏسي نه سگهنداسين."

اليگزيني خاموس ويٺو رهيو. ماءُ چوندي رهي، "سزا مون
کي اهڙي سخت ٿئي لڳي. جهڙو مقدمو هولناڪ ٿو پاسي مان
چڱيءَ پر پنهنجا انديشا بيان ٿي ٿئي ڪري سگهان."

ماءُ کي ائين وسهيو ته اليگزيني سندس انديشا محسوس
ڪري ٿي سگهيو، تنهنڪري ائين نسبت ڪا وڌيڪ اهڙا
ڪرڻ اجائي هئي. هوءَ مقدمي شروع ٿيڻ تائين دل جا سوراڻ
۾ ڊانڊي پنهنجي ۾ ۾ سوچيندي ويچاريندي رهي.

ٽن ڏينهن پڄاڻا مقدمو شروع ٿي رهيو هو. ماءُ سوچيل
ان سوچيل خطرن خوفن جو بار کڻي عدالت جي ڪمري ۾ پهتي
واٽ تي هن کي پنهنجي بستي ۾ ڇڏي ماڻهو گڏ ڪيا. هن بي
مقدمو هڻيو ته جا مٿ مائٽ سهر ۾ آهي ويا هئا. سڀني تي
ڏک جا ڪارا ڪڪر ڇاڻيل هئا. ماءُ جو هردو تهنهن وڌيڪ
ڏکي ٿي رهيو هو.

عدالت جي ڪمري ۾ سهررو جي چوڻ تي ماءُ هن جي
پريشان ٿي ويئي. سمورو جي ماءُ ناروا ٿي ويئي. پنهنجو پٽ
ٿي منهنجي جان جگر کي وٺي ويو."

سوزو هن کي ٽمڪايو، ”هپ رها“
 عدالت ۾ سس اس ٿي ۽ سڀ ماڻهو اٿي کڻا ٿيا. جج
 اچي ويا هئا. هو پنهنجن ڪرسيون تي ويهي رهيا. صدر جج سر
 وارا ڪاغذ اٿلائڻ پٿلائڻ لڳو.
 پاسي کان دروازو کليو ۽ هڪ سواجر ڪلهي تي بندون
 رکي اندر گهڙيو. هن جي پٺيان هاويل، ائڊري، فديا مازين،
 گمسو پائير، سماسو، پڪن، سومسو ۽ ٻيا پنج نوجوان جن
 کي ماءُ نه سڃاڻندي هئي، اندر گهڙيا. هاويل جي ڏهن تي مٿر
 مرڪ هئي، ائڊري ماءُ ڏانهن منهن ڪري نٿو. هنن ٻنهي جي
 ڏهن تي ٻهڙڙ مرڪ ۽ سندن پهرن جي هڪ کان عدالت جي
 سان، ڪنڀر ۽ خشڪ واپو منڊل ۾ رنگيني اچي ويئي.
 ”هو ڏڪن نٿا!“ ماءُ سوزو کي ڀڻ ڀڻ ڪندو ٻڌو.
 ۽ سندس ساڄي پاسي سمولوو جي ماءُ اوچڪارون ڏيڻ لڳي.
 ”خاموش!“ ڪڙي رڙ گونجي اٿي.
 صدر جج چيو، ”مان شروعات ۾ ئي اوهان کي چٽا ٿو
 ڏيان. ورنه مون کي...“

(35)

هاويل ۽ ائڊري هڪ ٻئي جي لڳولڳ ويٺا هئا، ساڻن
 گڏ پهرين ۽ پنج ٽي مازين، سمولوو ۽ گمسو پائير ويٺا هئا. ماءُ
 ڏٺو صدر جج قهدين کان کي سوال پڇي رهيو هو. هاويل ٽڪڙو
 جواب ڏيئي رهيو هو. صدر جج هڪ ڪاغذ ٻڙيو. سڀ حاضرين
 هپ هپ ويٺا رهيا. چئن وڪيلن ۾ هوريان هوريان بحث شروع
 ٿيو. ائڊري ۾ هاويل جو آواز گونجي اٿيو، هتي ڪوئي منصب
 نه آهي ۽ نه ڪو انصاف ڪندڙ. هت صرف سوڀارا ماڻهو آهن.
 عدالت ۾ سٺائو ڇانئجي ويو. ماءُ کي پنهنجي دل جي ٽڙڪڻ ۽
 قلم جي گهس گهس جي آوازن کان سواءِ ٻيو ڪو آواز ٻڌڻ ۾

نه آيو. وڏو جج خاموش ويٺو هو. هن جا سهڻي ڏينهن ٿي ڏنل
 نيڪ وڏي جج پڇيو، ”اندري ٻڪوڪا، تون قبول ٿو ڪرين؟“
 اندري اٿيو، هٿ هڻي، مڇ کي چڱي، آئون هي ڪنهن
 وٽان حج ڏانهن نهاريانهن، ”مان ڇا جو ڏوه ٻانهن؟“ ڪو نه
 ڪنهن لڙي ڇيو، ”تون ڪا چوري ڪانه ڪئي، ڪو خون نه
 ڪيو. مان صرف زندگيءَ جي ان تنظير مان شامل راءِ نه آهي
 جهن ۾ ماڻهو هڪ ٻئي کي ڏاڙو هڻن ۽ خون ڪرڻ لاءِ مجبور
 ڪيا وڃن ٿا.“

”مختصر جواب ڏي. ها يا نه!“ ٻڌي شخص چيو.
 سڙو پڻ پڻ ڪئي، ”ٻڌين ٿي، ڪيئن ٿا جواب ڏين؟“
 ماءُ چيو، ”ها.“

”فيڊيا مازين! جواب ڏي.“
 ”مان انڪار ٿو ڪريان.“ مازين جو منهن جوش وڃان
 ڪاڙهو ٿي ويو.

سڙو کي قدر جنبش ۾ اچي ويو. ماءُ اکيون ٽاڙي عجب
 مان مازين ڏانهن تڪڻ لڳي.

”مان بچاءُ ڏيڻ کان انڪار ٿو ڪريان،“ مازين چيو،
 ”مان اوهان جي اختياري تسليم ٿو ڪريان. توهان ڪير آهيو؟
 ڇا ماڻهن اوهان کي اسان تي فتويٰ ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيو آهي؟
 نه. مان اوهان کي ٺٽو سڃاڻان.“ هو ويهي رهيو ۽ پنهنجو غصو
 وڃان لال ٿي وڃي اندريءَ جي ڪلهي ٻڌي لڪائين.
 جج پڻ ۾ سر ٻڌ ڪرڻ لڳا، چار وڪيل ڏهه ٽيئي
 ٻڌندا رهيا.

سڙو پڻ پڻ ڪئي، ”ڪيئن هنن کي ڪي ڇڏيائين،
 سڌو سنئون، بلڪل چئن لعطن هنن کان بهتر نموني. اهو اسان
 جو چوڪرو آهي.“

ماءُ جي منهن تي منجهل مرڪ ڊوڙي آئي. مازين جي
 پٺاڻيءَ ۾ ڪيس همت بخشي.

وڏي جج سرڪاري وڪيل سان مخاطب ٿي چيو: ”تنهن جو رايو؟“

گهڻي مٿي وارو سرڪاري وڪيل اٿيو ۽ ٽڪڙو ڳالهائيندو رهيو. هن جي آواز ۾ ڪا خطرناڪ ڳالهه نه هئي.

تنهن هوندي به ماءُ دل ٿي دل ۾ ڊڄي رهي هئي. جج مقدمي جي ڪارروائيءَ ۾ خبر ڪا دلچسپي وٺي رهيا هئا. اٿن تي معلوم ٿيو ڪن هرڪا چاڻ هئي.

پوليس وارو ٻيڙي ۾ چڙهيو. شاهد جي ڏيندي ڇوڻ، ٻاڙيل ولايو هنن جو اڳواڻ هو.

تلهي جج چيو: ”ڪا ڇڪا؟“
هو.

ماءُ کي لڳو ته سڀ جج ٽڪل ۽ بيمار هئا. هو هرچيز مان بهزار ٿي ڏٺا.

زرد چهرې وارو پوليس عمارت ڇڏي ۾ چڙهيو. ٻاڙيل ۽ ڪوڪول جي سرگرمين جي اڀار ڪرڻ لڳو. هڪ ٻئي پٺيان شاهد ٻيڙي ۾ چڙهڻ ۽ لپڻ لڳا. جج عذابي ڇاه سان شاهد پون پڌندا رهيا. هو ڪرسي تي ويٺا هئا بدلائي رهيا هئا. سرڪاري وڪيل ڪڏهن ڪڏهن پينسل سان نوٽ ٿي ورتا. عدالت ۾ ويٺل ماڻهو به ٽڪهي پيا.

صدر جج اٿي چيو: ”مان اعلان ٿو ڪريان....“ پريان لفظ هن جي ڇن ۾ ٿي رهجي ويا. عدالت جو ڪمرو آهن ۽ ڪنگهم جي آوازن سان ڀرجي ويو. قلمدين کي ٻاهر وٺي ويا ماڻهو هڪ ٻئي سان گفتگو ڪرڻ لڳا.

سولوءَ جو ٻيءَ ماءُ وٽ اچي چوڻ لڳو: ”منهنجو پٽ ڏٺي. صفائي پوش ڪرڻ کان انڪار ڪيائون. نلوننا، تنهنجي پٽ وڪيل ڪرڻ ٿي چاهيو. پر منهن جي پٽ ان کان به انڪار ڪيو. سندس پٺيان ٻين ٻين به انڪار ڪيو.“

هن جي زال ڀرسان بيٺي گهوڙا اڳتي رهي هئي ۽ رومال

مان نڪ صاف ڪري رهي هئي. هن چيو، ”بلوڙ، معاف ڪر.
مان اڄ تائين ناحق تنهنجي پٽ کي ڏوه ڏيئي رهي هيس. سڄو
پنهجو پٽ به ڪا وٺ ڪانهي.“

ماءُ مرڪي ورائيو، ”نوجوان جهٽ پٽ سڄي جيئي ٿا

وٺن.“

هو سڀ ورائي و آيا. ورائي و مسائلو وڏي واڪي
گفتگو ڪري رهيا هئا.

”هٿ انصاف ته نه ٿي رهيو آهي،“ ڪنهن چيو.

پٽي ڪنهن ورائيو، ”جڏهن ڪو خون يا وري ٿئي ٿي،
تڏهن مقدمو جهوريءَ جي مدد سان هلايو ٿو وڃي. جهوريءَ و
عام ماڻهو شامل ڪيا ٿا وڃن. جڏهن ماڻهو سرڪار خلاف بغاوت
ٿا ڪن ته مقدمو اختياريءَ وارا ٿا هلائين. ائين چوڻا ڪن؟“

ٽنهن چيو، ”نٿو! مازين سڄ چيو. جڏهن تون منهنجي
بهمڙي ڪرين ۽ مان ڏندن ڌارو ٽوڻشو لڪاءُ ڪرايان. فيصلو
تو کي ڪرڻو هجي ته ٻڪ ٿي ٻڪ مان قصوروار ٺهرايو ويندس.
پر پهرين ڏوهاري ڪير هون؟ تون؟ ٻڪ ٿي ٻڪ تون.“

ماءُ جي هرڌي و آيو ته ماڻهن کي الڪڙئي ۽ ٻا لفظ
ٻڌائي ته سڙا آڻ ۾ ٿي مقرر ٿي ويئي آهي، ته هٿ انصاف
ٿيڻو نه آهي. پر پاڻ الڪڙئيءَ کي پورو سمجهيو ڪونه هئائين،
تنهن کان سواءِ ڪي لفظ وسري به ويا هئس. هن سيزو کي و،
”ڇا مقدمي هلائڻ جو اهو ڍنگ آهي؟ هو سارو وقت اهو ڄاڻي
صرف ٿا ڪن. ته ڪنهن ڇا ڪيو، ڪوبه اها ڳالهه ڄاڻڻ جي
ڪوشش نٿو ڪري ته هنن ائين ڇو ڪيو، تنهن کانسواءِ هيءُ
سڀ ٻڌا آهن. نوجوانن جو انصاف نوجوانن هٿان ٿيڻ ڪهي.
ايتري ۾ ڪورٽ جو دروازو کليو ۽ پوليس واري ٻڪاريو
”مهرجن جا مائٽ ٺڪيٽون ڏيکارن.“

”ٺڪيٽون!“ ڪنهن چيو، ”گويا سرڪس آهي!“

عدالت وري ڪم شروع ڪيو ته وڏي جج سرڪاري

وڪيل کي پنهنجو بان شروع ڪرڻ لاءِ چيو. سرڪاري وڪيل
اٿيو ۽ تقرير شروع ڪيائين. هو هاويل ۽ هن جي مائٽن خلاف
ڳالهائيندو رهيو.

سيزندو چيو: "شيطن ڪيڙو ٿو بڻجي."

ماءُ ڏٺو، سرڪاري وڪيل جي تقرير جو هاويل، انڊري
۽ سندس ٻين ساٿين تي ڪو اثر نٿي پيو، جڳ به ٻي دليو هن
جي تقرير ٻڌي رهيا هئا. ماءُ جي ذهن ۾ پڙاڏو ٿيو، "ڇا هو
انصاف ٿا ڪن؟"

سرڪاري وڪيل تقرير ڪري جڏهن ڏانهن ڪٽڻ نوايو ۽

ويهي رهيو.

وڏي حج ميز تي وڪيل ڪاغذ منهن تائين آيو، ان تي
نظر ڦيرائي چيو، "هان فيڊوسو، مارڪو، زگرو جا وڪيل
تقريرون ڪن."

جنهن وڪيل کي ماءُ اليگزينڊر جي گهر ڏٺو هو سو
اٿيو. هن وٽن لفظن ۾ چيو: "ڪو به ايماندار ماڻهو. حذراتي دل
رکندي، ڪوڙ، پهريو، دوکيازي ۽ دٻيل هري زندگي خلاف بغاوت
ڪرڻ کان رهي نٿو سگهي. ايماندار ماڻهن جون اکيون ڏسي
تفاوتن جي تصادن کي ڏيڻ کان انڪار ڪن."

هڪ جڳ صدر جڳ جي طرف مڙيو ۽ هن کي ڇڏي هائين
صدر جڳ وڪيل کي چيو، "پهرين، ذرا خبرداري سان ڳالهه."
ماءُ جي ذهن ۾ وري پڙاڏو ٿيو، ڇا هو انصاف ٿا ڪن؟
هن جڏهن ڏانهن نهاريو، هو پريشان ٿي ڏڏ. وڪيل ويهي
رهيو. ٻئي وڪيل اٿي چيو، "پولس شاهدن کي ڏڪايو آهي. خود
عدالت ڏٺو ته سرڪاري وڪيل شاهدن کي ڏڙڪا ڏيئي رهيو هو.
عدالت طرفان وڏي وڪيل کي تنبيهه ٿيڻ ڪپندي هئي."

سرڪاري وڪيل ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ رد قد ڏيڻ لڳو.

وڪيلن ۾ بحث مباحثو شروع ٿي ويو. جڳ سر سرڪرڻ
لڳا. ماڻهو به سچن تي ويٺا پڻ پڻ ۾ پنهنجا رايو ظاهر ڪرڻ لڳا.

اڃانڪ پايبل اٿيو ۽ رڌاري عجب سان ڇانئجي ويئي .
ماءُ سڌي ٿي ويئي .

”هڪ ٻارڙي ميمبر جي حيثيت ۾ مان صرف ٻارڙيءَ جي
عدالت کي تسليم ٿو ڪريون. مان هٿ پنهجو ٻچاڪ ٻيڻ ۾
ڪندس. مان صرف اها ڳالهه ۽ وندس جا اوهان جي سمجهه ۾
ٿئي اچي. سرڪاري وڪيل فرمايو ته اسان زار خلاف بغاوت ڪئي.
صرف زار جو نالو وٺڻ غلط ٿيندي. اسان سماج وادي آهيون اسان
ان هر شڪنيت خلاف آهيون جا ماڻهن کي سلام رکڻ ٿي چاهي
اسان خانگي مائڪيٽ جا دشمن آهيون جا ماڻهن کي هڪ ٻئي
کان اپڳ ٿي ڪري، کين هڪ ٻئي خلاف ويڙهائي ٿي. اسان
نفع خوريءَ تي ٻڌل سماج جا مخالف آهيون. اسين مزدور آهيون.
اسان جي محنت مان سڀ شيون جڙن ٿيون. ٻارن جي رانديڪن
کان وڏين مشينن تائين. هرڪو اسان کي پنهنجي ذاتي فائدي
لاءِ استعمال ڪرڻ ٿو چاهي. هاڻ اسين ايتري آزادي چاهيون ٿا
جا اسان کي هر طاقت مٿي قبضو ڪرڻ جو وجهه ڏئي ٿا اسان جو
تعارف سلسل آهي هرڪا طاقت ماڻهن جي هٿن ۾ هجڻ کپي. پيدائش
جا سمورا وسيل ماڻهن جي حوالي هجن. سڀ محنت ڪن. خانگي
مائڪيٽ ناس ڪئي وڃي. توهان ڄاڻو ٿا، اسين باغي نه آهيون.“

پايبل مرڪمو. هن جي اکين ۾ هڪ وڏي ويٺي.
وڏي جيج ڇيو، وهلور نه وڃ. توھت تي ڳالهه.
سڀني جڃن گهور ڪري پايبل ڏانهن ٻئي ڏٺو. ماءُ کي
قدر بي چئن ٻڌجي ويئي. پايبل جو آواز وري گونجيو.

”اسان انقلابي آهيون ۽ توستائين رهنداسين جوستائين خانگي
مائڪيٽ وجود ۾ رهندي، جوستائين هڪڙا صرف حڪم هلائيندا
۽ ٻيا ڪم ۾ ڳهنڌا. آخرين جيت اسان جي ٿيندي. اسين محنت
ڪش اوس سوڀارا ٿينداسين. اوهان جي سماج ايتري طاقتور نه آهي
جيتري اوهان سمجهو ٿا. توهان ڪوئلا آهيو. توهان ڪا ٺهڻ
ڳالهه سوچي ٿا سگهو. اسان جا ويچار وڌندا ٿا رهن. اسان جي

شڪتي وڌندڙ آهي ڇاڪاڻ ته اها مزاجون جي ٻڌي مان پيدا
ٿي ٿئي. توهان انسان کي زندگيءَ کان جدا ڪري ڇڏو ڇو
ڪري ڇڏيو آهي. سماج واد انسانن کي ٺٽن سر ٻڪڙ جوڊ ٻڌندو
۽ دنيا کي هڪ ڪندو. ۽ ائين ضرور ٿيندو.

هاڻي گهڙي ساعت خاموش رهيو. هو هر هڪ لفظ تي
زور ڏيئي ۽ مٿين، ”سماج واد ضرور ايندو.“

جڳ وري پاڻ ۾ سس ۾ ڪرڻ لڳا. ٻڌي ڌيان سان
پنهجي سائيءَ جي تقرير ٻڌندا رهيا. هنن جا ٻه ٻه ٻه ٻه
هئا. ماءُ جو گهٽ فخر کان اهو ٿي ويو.

وڏي جڳ هاڻي کي ”اجاڻي اينگهه“ ڪرڻ کان منع ڪئي.
هاڻي طنز ڏيک ۾ چيو، ”مان پنهنجي تقرير ختم ڪري
رهيو آهيان. منهنجي ڇاهڻا اوهان جي ذاتي طور بيعزتي ڪرڻ جي
نه آهي. هڪڙي پنهنجي مرضيءَ خلاف هن مخولبازيءَ کي جنور
کي اوهان مقدمو ٿا ڏيو، ٻڌندي مون کي اوهان سان همدردي
ٿي ٿئي. توهان به ته انسان آهيو، ۽ اهو منظر ڏکيو ٿيندڙ آهي
جنهن ۾ انسانن کي شرمندي نموني انسانيت جو شعور ره ٿي
وهڻو ٿو پوي.“

• هو جڳ ڏانهن ٺهڻ کان سواءِ ويهي رهيو. انهيءَ هن
جو هٿ ڊهايو ۽ سڀ سائي ٻوڪندڙ ڇهرن سان اشاري سازيءَ
سان کيس ڪهرون ڏيڻ لڳا. هن ماءُ ڏانهن ٺهريو، ماءُ به مرڪندڙ
ڇهري سان هٿ تي نگاهو وڌي.

”ٻڌو ٻيو،“ سڄو ٻيو مقدمو ته هينئر شروع ٿيو آهي.
”ڪيئن نه ڪن سڄا مڻاڻا!“

(36)

ڪوڪول اٿيو. اک ٽپڪ ڪري جڳ ڏانهن ٺهريو
۽ چاڻ ٻوڪندڙ سکر آدميو.

هڪ جج چيو، ”تنهنجي سامهون عدالت آهي ۽ نه بچاءُ پيش ڪندڙ.“

ڪوڪول ڪٽڻ ڏوٽي چيو، ”اٿن آهي؟ مان نٿو سمجهن توهان جج نه آهيو، مدعا عليه آهي.“
وڏي جج چيو، اهو ڪي وڏو جنهن جو واسطو مقدمي سان آهي.“

ڪوڪول چيو، ”مقدمي بابت جيڪي چوڻو هو سو منهنجي ساٿي اوهان کي ٻڌايو، وڌيڪ جڏهن وٽ ايمڊو آيل منهن جا ٻيا ساٿي اوهان کي ٻڌائيندا.“

وڏو جج ڪاوڙ وڃان لال ٿي ويو، هن اٿي ٻيئي چيو، ”مان توکي وڌيڪ ڳالهائڻ نه ڏيندس، ويسلبي سمولوو توکي ڇا چوڻو آهي؟“

ڪوڪول چپ پڪوڙي ويهي رهيو، سمولوو پنهنجا ڪڪا وار لوڙي اٿي ٻيئي چيو، ”سرڪاري وڪيل مون کي ۽ منهنجن ساٿين کي ”جهنگلي“، ”پهتا جا دشمن“ سڏيو، مان ٿو ڇڏن اوهان جي سهيتا ڪهڙي آهي؟“

وڏي جج رڙ ڪئي، ”اسن بحث ڪرڻ نٿا چاهيون تون مقدمي بابت ڳالهائ.“

مون کي وڃ ۾ نه ڪٽيو، ”سمولوو چيو، ”توهان زالن ۽ چوڪرين کي ڏناريو ٿا، توهان جاسوسن کي ڀڙڪايو ٿا، توهان ماڻهن کي ان حالت تي آڻيو ٿا جو هو چورين ۽ خون ٿا ڪن، ڪوڙ ڪپت، دغا دولا، لوٽ ڪسوٽ، وحشانهت، اوهان جي سهيتا آهي، اها اسن ان سهيتا جا دشمن آهن.“

”مهربان!“ وڏي جج چلائيو ۽ سمولوو چوندو رهيو، ”اڄ اڃان به سهيتا کي عزت ڏيندا آهن، ڇو اڃا آهن جن جي پيدا ڪندڙن تي اوهان مقدمات هلائيندا رهيا آهيو، ڪن ترڪ ۾ بند ڪندا رهيا آهيو، توهان چريا ٿي پيا آهيو.“

”مان توکي وڌيڪ ڪي چرڻ کان منع ٿو ڪريان.“

وڏي جج فرمايو، ”لنديا مازين، تون ڇو؟“
 لنديا مازين جهڙڪ ڏيئي اٿيو ۽ چيائين، ”مان قسم نٿي
 ٿو ڇوان... مون کي ڄاڻ آهي ته اوهان مون کي اک ۾ ڏي
 سزا ڏيئي ڇڏي آهي. مان قسم کڻي ٿو ڇوان... اوهان مون تي
 جتي به اماڻندا، پر مان اتان ڀڄي ويندس، مان موٽي ايندس، عمر
 پر ڪم ڪندو رهندس.“

وڏي جج مازين کي وڌيڪ ڳالهائڻ نه ڏنو. کيسو پاڻ
 ڇو، اسان کي ڪم ڇوڻو نه آهي.“
 جڏهن ڪن جو وارو آيو تڏهن هن چيو، ”مان ٿيڻو
 آدمي آهيان، تڏهن به انصاف جي معنيٰ سمجهان ٿو.“ ائين چئي
 ڪن ويهي رهيو.

جج پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳا. حاضرين شور مچائڻ
 لڳا. وڏي واکي مقدسي جي ڀونگ جو مذاق اڏڻ لڳا. هو
 ملزمن تنهن ۾ به خاص ڪري هاويل جي ماراء ڪرڻ لڳا. عدالت
 جا نمائنده وڃ وڃ ۾ ماڻهن کي خاموش ڪرائڻ جي ڪوشش
 ڪرڻ لڳا. پر ماڻهن جو جوش، ڪروڙ ۾ شور بند ٿيڻ جو نه هو.
 ماءُ ڀٽ ڏانهن نهاريندي سوچ وڃار ۾ ٻڏي ويئي. هاويل
 به رکي رکي آيت پري نگاهن مان ماءُ ڏانهن نهاريندو رهيو.
 وڏو جج اهو فتويٰ پڙهڻ شروع ڪيائين. ماءُ ڇو ڌيان
 اڃان به ڀٽ ۾ هو.

سڙو ماءُ کي ڏونڌاڙيندي چيو، ”جلاوطني!“
 ”مون کي اک ۾ ئي سڏ هئي.“

هو قندين ڏانهن وڌيا. ماءُ پنهنجي ڀٽ جي ڀٽ کي زور
 ڏنو. سڙو ۽ مازين هڪ ٻئي کان موڪلايو. ڪوڪول سڀني سان
 ڪا ڳالهائي رهيو هو. ماءُ به هن مان وڃي ڳالهائين. زالون
 روئي رهيون هيون پر گهڻو ڌو ڌو ڪان مجبور ٿي ۽ ڏک وٺان.
 نمڻ قندين کي وٺي ويا.

ماءُ عدالت کان ٻاهر نڪتي. رات پڄي هڪي هئي رستن.

تي پتيون هي رهين هون ۽ آسمان ۾ تارا اُمتضي رهيا هئا.
 سيزو ۽ ماء اڳتي وڌندا رهيا. ماڻهو کانڻ ڦٽا جو پڇسار هئا.
 جتي ڪٿي ننڍا ننڍا مجموعا بيٺا هئا. هڪ مجموعي ۾ ڪنهن
 ماءُ ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”هيءَ هاويل ولاسو جي ماءُ آهي.“
 مجموعو ماءُ کي وڪوڙي ويو.

ڪنهن چيو، ”تنهنجو پٽ اسان سيني لاءِ مرداڳيءَ جو
 مثال ٿي رهندو.“

۽ فضا نعرن سان گونجي اٿي.

”پورهيت زنده باد!“

”انقلاب زنده باد!“

سيزو ماءُ کي اڳتي وڌي ڏيو. اڃانڪ ڪين سائڻا گڏجي ويٺو.
 هو ماءُ کي پاسي واري ڪهڙيءَ ۾ ڪهلي ويٺي. سائڻا ماءُ
 کان پڇيو، ”ڇا جلاوطنيءَ جي سزا ملي؟ هن ڪيئن ڳالهائيو؟
 تون ڪي ڇن تنهن کان اڳ ۾ مون کي هرڪا ڄاڻ آهي.
 هن ٻين کان وڌيڪ سليس مگر زوردار نموني ڳالهائيو. مون کي
 سٺ آهي.“

ماءُ ورائيو، ”تون وٽس ڪڏهن ويندين؟“

”جڏهن ڪو مون کان منهنجو ڪم سنڀالي وٺندو اڳي
 پوءِ مون کي به سزا ملڻي آهي. ظاهر آهي، مون کي به سائبيريا
 موڪليندا. مان هونديسان. مون کي ان هنڌ موڪليو جتي هو
 آهي.“

سيزو چيو، ”منهنجون، سيزو جا سلام ڏجانس. هو مون
 کي مڃائيندو. مان فديا مازين جو ڀاءُ آهيان.“
 ”مان مازين کي مڃان.“ سائڻا چيو، ”منه جو ڏاڏو
 اليڪزنڊريا آهي.“

”تنهنجي پيءُ جو نالو؟“

”مون کي ڪو پيءُ ناهي.“

”ڇا... هو مري ويو؟“

”نه، هو زنده آهي. هو زميندار آهي. هو هارين کڻي ڦرندو آهي، ماريندو آهي. اهڙي ٻيءَ سان مان پنهنجو نالو ڳالھڻ واري نه آهيان.“

”سو—“ سيزو کي قدر منجهي ٻيو، پر سٺ پاڻ سنڀالي ڇيائين، ”الوداع! مهربان عورت، تون پنهنجي ٻيءَ تي ڪي قدر سخت آهين.“

”جهڙڏهن تنهنجو پٽ بدشڪل هجي، ماڻهن خلاف هجي، توکي ۽ ٻين کي تنگ ڪندڙ هجي، نه وڻندڙ هجي ته ڇا تون هن لاءِ ساڳي ڳالهه نه چوندين؟“

”ٿورو هٽڪي سيزو چيو، ”ها، جيڪر ائين ئي هون.“
سيزو جي هٽڪي وڃڻ بعد ساڻا چيو، ”سٺو ماڻهو آهي. اهڙا ماڻهو اسان کي ڪارائتا ٿيندا، ڪهٽ ۾ ڪهٽ ساهت لڪائڻ لاءِ.“

ماءُ کي لڳو ته اڄ ساڻا جو منهن هوند ڪان وڌيڪ هڪندڙ ۽ مهربان هو. هن جا سيزو بابت ٻول هڏي سوچيائين، ”هنن کي سدائين مقصد جي اون آهي. خود اڄ به. جڏهن هن جي دل جلي رک ٿي پئي آهي.“

(37)

گهر پهچي پئي هڪ ٻئي جي ڀرسان ڪوچ تي ويهي رهيون ۽ ساڻا جي پاوريل سان ملڻ جي باري ۾ ڳالهائون ڪنديون رهيون. ساڻا اکين جا پٽڻ مٿي ڇڪي پنهنجين نيم خوابيده نڙين سان سامهون ٺهاري رهي.

ماءُ چيو، ”جڏهن اوهان کي ٻار ٿيندا تڏهن مان توهان وٽ اينديس ۽ اچي هنن کي ڪڍائيندس. اسين اتي هتان کان بدتر نموني نه رهنداسين. ساڻا ڪم ڳولهي لهندو.“
ساڻا گهٽ انداز ۾ چيو، ها. پر هو اتي هڏجي نه وهندو.

هو اتان پڇي ۽ ٻڌو.

”پارن ٿو جي حالت ۾ به؟“

”مون کي معلوم نه آهي. مان هن کي ٻڌي نٿي سگهان
مان هن جي ڪاريڊ آهيان، جيون ساڻن جي حالت ۾ به، هن
کان لڳ ڀڳ ٽوڻ ڪن ٿيندو، پر مون کي هرڻو پوندو. هن کي
حاش آهي ته مان آڏي ۽ کي پنهنجي ملاڪيت سمجهڻ جي قابل
ڪانه آهيان.“

ماءُ هن کي ڳڻي ۽ ريت سمجهيو ٿي، کيس هن جو لفظ
لفظ صحيح ٿي پاسو ۽ هن لاءِ ڊڪ ٿي پيو. هن کي چڱي
چاٽي سان لڳائين، ”ڏي، تنهنجي لاءِ ڏاڍو ڏکيو ٿيندو.“
ساشا صرف مرڪيو. هن جي آواز نرم مگر ڪنڀر هو،
”اسون هڪ ٻئي کي پيار ٿا ڪريون، اسان هڪ ٻئي کي وڌيڪ
کان وڌيڪ شڪتي بخشينداسين ۽ جيڪڏهن ضرورت پئي ته
دوستن، جيان جدا ٿينداسين.“

ڪجهه دير تائين ٻئي خاموش ٿي ويون. اليگزينڊر اندر
آيو، ٽڪل مگر اتساعت. هن هڪدم اعلان ڪيو، ”ساشا،
ٻه دير هتان هلي وڃ. صبح کان به جاسوس مهنجو پهچو ڪندا
ٿا رهن، مون کي گرفتارين جو انديشو آهي. مان سمجهڻ ٿو
ڪٿي ڪجهه ٿيو آهي. مون وٽ هاويل جي تقرير آهي. فيصلو
ڪيو ويو آهي ته ان کي لڪائي. اها تون ليدسلا وٽ ڪٿي
وڃ. نلونا، هاويل ڏاڍو سٺو ڳالهائيندو، ان جو ضرور اثر ٿيندو.
ترس، هيءُ ڪاغذ به ڪٿي لڪائي ڇڏ، يا ائون کي پهچيء.“
اليگزينڊر پنهنجي ميز جو خانو کوليو ۽ ان مان ڪاغذ
ڪڍيائون، انهن سان ڪي ٽاڙيندو ويو ڪي پاسيرا
ڪڍو ويو.

”نلونا، بهتر ٿيندو ته تون به رات نه رهين. توکي
به شايد گرفتار ڪن، ۽ هاويل جي تقرير ورهائڻ لاءِ تنهنجي
ضرورت پوندي.“

”مون کي ڇو گرفتار ڪندا؟“

اليڪزنڊر: ”هه جون اهيان مٿي ڪري ڇو، ”مون کي ارڪان سٺا لڳن. تنهن کان. هه تون لڳلا ٿي به ڪري ٿي سگهن ٿي. خطري کان ٻيچي هاسو ڪري.“

پٽ جي تقرير ڇڏڻ تي ماءُ کي خوشي ٿي. هه ٿي، ”جهڙڪڏهن ائين آهي ته مان ويڃن ٿي. پر ائين نه سمجهج ته ڪا مان ڊڄان ٿي.“

ساشا ڪاغذ جا ٽڪرا جلائيندي رهي. اهي جي رک ٿي ڪن ڪچري سان ملائي ٿي ڇڏيائين.

اليڪزنڊر: ”ڇو، ”ساشا، وڃ! الوداع. سٺا سٺا ڪتاب موڪلائڻ نه وسارج. ذرا سنڀال ڪجو. منهنجي خلاف ڪجهه مٿي هن وٽ آهي. نلوونا، تون به هن سان گڏ وڃ. هڪ ئي وقت ٻن چئن تي جاسوسي ڪرڻ سولو ڪم نه آهي. هڪو الوداع!“ رستي تي ساشا ماءُ کي ڇو، ”اليڪزنڊر آخري دم تائين ائين ڪم ڪندو رهندو ۽ ڪڏهن ورهندو نه. موت ايلڊس نٿو به چوندو ڏاڍو مٺو ٿيو ۽ مري ويندو.“

”مان هن کي ٻيڙ ته ڪندي آهيان.“

”مان هن کي ٻيڙ ته ڪانه ڪندي آهيان. هر ڀرت ڏاڍي ڪندي آهيان. ائين ٿو لڳي اسان جو ٻيڙو ٿي رهيو آهي. اسان کي جدا ٿيڻ ڪپي. جي ڪو تنهنجي پٽ وٺندو هجي ته سڌو لڳلا وٽ نه وڃج.“

ماءُ ڇو، ”اهو مان ڄاڻان ٿي.“

”ان حالت ۾ مون وٽ اڃا. حال ۾ي الحال الوداع.“

ٿوري وقت بعد ماءُ لڳلا جي لڳڙي ڪري ۽

ٻيچي ويئي.

ماءُ ڇو، ”مان تو وٽ ڪم سان آئي آهيان.“

”مون کي خبر آهي. ڪم بنا مون وٽ ڪير ڪونه

ايندو آهي.“

ماء هن کي باوريل جي تقرير وارو پتو ڏيندي ۽ هن کي بنا دير ڇاڻ جو حڪم آهي.

۽ هن کي اليڪٽريٽي جي گرفتاريءَ لاءِ تمامي جو پتو ٿين. لڳ ڀڳ پتو وٺي پنهنجي پتي ۾ وڌو ۽ ڇيائين، مون کي گرفتار ڪرڻ اچن ته مان ڪنهن گولي هڻي ڪڍان. مون کي بههجي بچاءُ ڪرڻ جو پورو حق حاصل آهي.

لڳ ڀڳ باوريل جي تقرير وارو پتو ڪڍيو ۽ اهو پتو لکي. پتو هن بعد ڇيائين، سٺي تقرير آهي. اها نغاري جيئن ڇڏي ٿي ۽ نغارو وڃائيندڙ طاقتور آهي.

منت ڪن ماڻ هن بعد وري ڇيائين، مون تنهنجي پت کي نه ڏٺو آهي پر سمجهان ٿي اعليٰ شخص هوندو. هو جوان آهي، اهو صاف ظاهر آهي؛ پر هن کي اعليٰ آتما به آهي. اهڙو پت هجڻ هڪ ئي وقت سٺو ۽ خطرناڪ هوندو، نه؟

ه، سٺو آهي. ۽ هاڻ اهو خطرناڪ نه آهي.

تون مون کي تقرير ڇڏڻ ۾ مدد ڪندين؟

ضروري.

من سڀ ڪجهه ٿيڪ ٿي ڪريان. تيسين تون سمهي پيو. تو ڏکيو ڏينهن ڪاٺيو آهي، ڏکيل هوند ٻن ۽ مان ڪم جي وقت توکي جاڳائيندس.

ماءُ جو دماغ ٽڪل هو، مگر منديس آتما عجب نموني خاموش هوندي به روشن هئي. هن جي ذهن ۾ هاويل، ائنلري ۽ ماشا جا چتر گرڊا رهيا. ماءُ کي هنن جو ويچار ڪندي خوشي ٿي رهي هئي. هنن منديس دل کي هلڪي نموني ڇڏي ۽ ٿي ٻار ڏکڻائي يادگيريون تار يون ٿي ڪون. ليڪ ماءُ کي گهري پتو آهي ويٺي.

(38)

جڏهن ماءُ جي اک کلي تڏهن صبح ٿي چڪو هو. ڪمري
۾ آس اچي ويٺي هئي. ليلو ملا ڪتاب دڪان ۾ جهلي، ڪمري تي
ويٺي مرڪي رهي هئي.

ماءُ عجب مان ڇو ڇو؟ ”ن ڪهڙو سمهي آديا؟“

”نم وڃن وارا آهن. ت ت ڪڏهن ڇو؟“

”تو مون کي اٿاريو ڇو ڪين؟“

”مون چاهيو ٿي. مان تنهنجي نزديڪ آيس به. پر توکي
گهري نٿو هڻي ۽ نٿو ۽ مرڪي رهي هڻين. تون شايد سهندو
سهندو ڏسي رهي هڻين. مون توکي جاڳائڻ واجب نه سمجهيو.
تنهنجي زندگي اڳيئي ڏکي ٿي ڪڇي.“

ماءُ چيو، ”دنيا ۾ ڏکيايون ته آهن ٿي. ماڻهو مصيبتون
سهندا ٿا رهن، ڪين ماريو ڪٽيو ٿو وڃي، هر ڪو پڙيو ٿو
رهي، ماڻهن مٿان جاسوسي ڪئي ٿي وڃي. اسان جا هوڻڀر
نوجوان ويس بدلائي ٿا رهن، ڪترين نعمتن کان محروم آهن،
اها جيوت ڪئن ته آهي ٿي. پر اهي ڳالهون ٻاهر آهن، دل اندر
نه آهن.“

ليلو ملا ٿپرس ڀرين نگاهن سان ماءُ کي تڪڙندي چيو،
”تون پنهنجي ۾ ته ڪي ٿي وڃين؟“

ماءُ هنڌ تان اٿي ڪپڙا بدلائيندي چيو، ”پنهجو پاڻ
کي ٻين کان الڳ به ڪئن ٿو ڪري سگهجي؟“

ماءُ ٻيئي ٻيئي گهري سوچ ويچار ۾ پئجي ويئي.

ليلو ملا چيو، ”ڇا ٿي سوچين؟“

”مون کي خود خبر نه آهي.“

ٻئي هڪ ٻئي ڏانهن ڏٺو ۽ مرڪيون.

ليلو ملا اٿن ٻئي هلي ويئي، ”منهنجي چانهه جو نه معلوم
ڇا ٿيو؟“

ماء سوني پھتل پڙوڪي هي ڌاري ۾ ڳالهائين ڪرڻ ٿئي
 ڄاڻيون. هن جي دل ۾ ڪنهن لاءِ نه هون، ڪنهن لاءِ نه هون،
 هتي ۾ ڪنهن لاءِ بهار هون، هن اهڙن سڀني ماڻهن بسبت دل
 ڪڍي ڳالهائون ڪرڻ ٿي ڄاڻيون. هن جي دل ۾ هڪ جاءِ
 پري رهي هئي. ڪيترن ڏينهن بعد هن جي هيءَ ۾ آيو ته عمارت
 ڪريون. اهاڪ هن جي اکين اڳيان هڪ نوجوان جو چتر ٿي
 آيو جو هتي رهيو هو، هيءَ هاويل ولا سوو جي ماءُ آهي.
 هن جي نئين سامهون ساڻا، رائيبن، هاويل انٿري ۽ اليگزينڊر
 ها مڪڙا ڦري آيا ۽ ماءُ جي هسڙي ۾ عجيب ڀاونائون لهرن
 مارڻ لڳيون.

ليڊملا اندر اچي چيو، ”اليگزينڊر سچ ٿي چيو. هن کي
 گرفتار ڪيو ويو آهي. مون هڪ چوڪري کسي وٺس موڪليو
 هو. هينئر هن اچي چيو ته هن جو گهر سپاهين سان گهيريو
 پيو آهي.“

ماءُ ڏکويل آواز ۾ چيو، ”اوھ! ويچارو...“ هن
 اڀو ساھ ڪٺيو.

ليڊملا چيو، ”گذريل ڪيترن ڏينهن کان هو شهر جي
 مزدورن کي ساعت پڙهي پڙائيندو هو. هن کي زهر زمين هليو
 ويڻ ڪيندو هو. ساڻن هن کي اهڙي صلاح ڏني ته هر هن
 نه مڃي.“

ايتري ۾ هڪ ڪارن وارن ۽ ڳاڙهي منهن واري چوڪري
 اچي چيو، ”انهه کڻي اهاڻ؟“
 ”ها، سريوزا! المونا، هيءَ منهنجو شاگرد آهي. تو هن
 کي اڳ ۾ ڪڏهن ڪونه ڏٺو آهي؟“

”مان هن کي ڪڏهن ڪڏهن الڳ ٿي وڃ ٿي.“
 ”هان هن کي ڪڏهن ڪڏهن الڳ ٿي وڃ ٿي.“
 اڄ ليڊملا ماءُ کي ٿرالي نظر آئي. وڌيڪ سادي،

وڌيڪ ويجهي.

ڇوڪرو ڀانهه کڻي آيو،

ليڊملا چيو، ”سريوزا، اڄ ته تنهنجي هن سان واقفيت ڪئي آهي.

هي آهي نلونا، ان مزدور جي ماءُ جيون ٿي ڪلهه جلائي آهي جي سزا ملي.“

سريوزا ماءُ اڳيان نلونا ۽ هن جي هٿ کي زور ڏنائين.

تنهن کان پوءِ هو ماني کڻي آيو ۽ ميز وٽ ويهي رهيو ليڊملا

ماءُ تي زور آندو ته هوءَ تهنهائين وٺس رهي حسنهائين ان کي

هو پتو لڳي سگهي ته پوليس اليڪزنيءَ جي گهر کي اڃا تائين

گهرو ڇو ڪري ويئي هئي.

ليڊملا چيو، ”هو شايد تنهنجي لاءِ ترسيا ويٺا هجن. مون

کي هڪ آهي ته هو توکان پڇا ڳاڻا ضرور ڪندا.“

”هلي ڪن. جيڪڏهن مون کي گرفتار ڪيائون تڏهن به

ڪو هرج ناهي. مان صرف ڀاڄيان ٿي ته پاشا جي تقرير ورهائجي

وڃي.“

”سوال ٿي تائين شهر ۽ بگردانيءَ ۾ ورهائڻ جهڙيون ڪاٺيون

ڇڏجي وينديون، ڪن ڳوٺن لاءِ به شايد تيار ٿي وڃن. تون پاشا

کي پڇائين؟“

”ضرور.“

”نه هن وٽ به ڪاٺيون کڻي وڃج.“

ڇوڪرو اخبار پڙهي رهيو هو، تنهن ڪري هن جو ڌيان

هنن جي ڳالهين ۾ نه هو. تڏهن به هن رکي رکي اخبار مان

منهن ڪڍي ماءُ ڏانهن ناهاري مرڪيو ٿي.

اهاڪ دروازي تي لڪ لڪ ٿي. ليڊملا سريوزا کي

دروازو کولڻ لاءِ چيو. ڊڪٽر اندر گهڙي آيو. هن اندر گهڙي

چيو، اليڪزني گرفتار ٿي ويو، ۽ نلونا، تون هتي؟ تون سندس

گرفتاريءَ وٽ گهر ڪانه هئڻ؟“

ماءُ ورائيو، ”نه، مون کي گهران ڪڍي ڇڏيو هئائين.“

ڊاڪٽر چيو، ”ڪن ماڻهن ٻاويل جي تقرير جون پنج سئو ڪاپيون ڪڍيون آهن. ڇوڪرون لکيل آهن. اهي شهر ۾ ڇپجڻ لڳا آهن. مان ان جي برخلاف آهيان. شهر ۾ ڇپيل ڪاپيون ڪم آڻڻ ڪپن، ۽ اهي ڳولڻ ۾ موڪلڻ ڪپن.“

ماءُ چيو، ”اهي مون کي آڻي ڏي. مان نتشا وٽ کڻي ويندس.“

ماءُ ڄامهوڻي ته ٻاويل جي تقرير جهڙو جلد جيترو ڳولڻ ماڻهن تائين پهچي سگهي اوترو جلد اوترو ماڻهن تائين پهچائڻ ڪپي. هن جي خواهش هئي ته پاشا جي تقرير هر هنڌ ڇاڙهي وڃي. هو ڊاڪٽر جي منهن تي نظر ڪپائي هن جي جواب جو انتظار ڪرڻ لڳي.

”هينئر ڌري گهٽ ٻارنهن ٿيا آهن. گاڏي به وڃي پنجين منٽن تي چٽندي ۽ سواڻن پنجين بجي اتي پهچندي. مان سمجهي نٿو سگهان ته ان حالت ۾ توکي ڇڏڻ ڪپي يا نه. مون کي ان ۾ خطرو تو نظر آهي.“

”ڇا جو خطرو؟“ ماءُ پڇيو.

”نون اليڪٽريٽي جي گرفتار ٿيڻ کان اڳ گهر ڇڏي ويندي، وري ڪارخاني ۾ پنهنجي ”پائٽي“ ماسٽرياڻي وٽ وڃي نڪتڻ ۽ ٻاويل جي تقرير ماڻهن جي هٿن ۾ آڻي، اهي حقيقتون گڏجي ڪٿي توکي آهي ۽ نه اڻائڻ.“

”ماڻهو موني آهي جيڪڏهن گرفتار ٿيس ۽ مون کان پڇا ڪم ڇڏائون ته چوڻسان ته مان سمورو سان سڌو ڪورٽ مان هن جي بستري ۾ ويهي هوس. نتشا وٽان ٿيندي سڌو ڪپي منهن ڏيڪاريندي اڀريس. سڀ ڪجهه اڳ ٿي ويندو.“

ماءُ جي اهڙي زبردست خواهش ڏسي ڊاڪٽر چيو، ”ڇوڪرو ٻلي وڃ.“

لهڊملا ڪجهه نه ڪچيو.

ماءُ چيو، ”لو مان جهڙو مڃو آهي ٿا رکو ايترو پنهنجو

لٽا رکيو. هن جي دل خوشيءَ مان ٿيا ڏٺا رهي هئي.
ڊاڪٽر ماءُ کي رد ڪري ڇڏيو. ”نٿو، نه آهي. اسان
پنهجي به اٺن ڏينهن آهيون، رڳو ٽي ٻڌاي آهي. اسان انهن
ماڻهن جي گهڻي نه ڪندا آهيون. جيڪي پنهنجي صاحب کان
وڌيڪا آهن ته تيرن جون ڪاهون توکي اسانن تي بهجي وڃن ٿيون.
هن ته خوش آهيون نه؟“ ائين چئي ڊاڪٽر هليو ويو.

ليڊيلا ماءُ جي پراسان اچي چيو، ”نون اعليٰ عهد آهيون.
مان توکي چڱيءَ طرح ڄاڻان ٿي. مون کي به هڪ پٽ آهي.
هن جي عمر تيرنهن ورهه آهي. هو پنهنجي پيءُ وٽ رهندو آهي
جو سرڪاري وڪيل آهي. منهن جي پٽ جو ڇا ٿيندو؟“ هن
جو آواز ڏکڻ لڳو. ”هو عوام جي دشمن وٽ ٺهجي رهيو آهي.
ڪٿي هو به عوام جو دشمن ته نه بڻجي پوندو؟ ان طرح هو
منهنجو به دشمن ته نه ٿي پوندو؟ هو مون وٽ رهي نٿو سگهي.
مان بدليل نالي سان رهان ٿي. مون گذريل اٺن سالن کان هن
کي نه ڏٺو آهي، پر اٺن سالن کان. هن لٽو ساهه کنيو ۽
پنهجي گالهائين جو سلسلو جاري رکندي چيائون، ”هو مون وٽ
هجي ته مون کي جيڪر وڌيڪ شڪتي پڙهي، نٿو ٿاڻ، تنهن
خوش نصيب آهيون. ماءُ پٽ ڪلهو ڪلهي ۽ ملائي ساڳئي منصوبو
لاه لڙي رهيا آهن.“ هن ٻيهر ڊگهو ساهه کنيو.

”مان سج سج خوش نصيب آهيان جو مون کي پنهنجي
پٽ جو آواز ٻين تائين پهچائڻ جو موقعو ٿو ملي. اهو ڪو
منهنجي پنهنجي آتما جو آواز آهي.“

ماءُ جذبي ۾ اچي هوندي ويئي، ”ڌرتيءَ تي نئون ڌڻي
پيدا ٿي ويو آهي. اهو ڌڻي آهي عوام سڀ ڪجهه هرڪنهن
لاه، هرڪو سڀ ڪجهه ڪرڻ لاه. هر ڪنهن کي ڀرپور زندگي
بسر ڪرڻ جو موقعو ملندو. توهان سڀ ڪامريڊ آهيو، هڪ ئي
جا رشتيدار آهيو، درحقيقت هڪ ئي ڌرتيءَ جو اولاد آهيو. مون
کي اهڙو جنگي سمي بچا ڏيڻ وڃي ٿو آهي.“

ماء لڊيلا ڪو چڪي پاڪر پاتو ۽ هاڪو ٽرڪ ڏاڏن.
جڏهن ٻنهي ڏک ٻئي کان موڪلايو تڏهن لڊيلا چيو "نوسن
خير نه آهي نه؟"
"پڪل مان هر طرح تازي تواني آهيان."

(39)

ماء ٻاهر رستي تي آئي ته سخت ٿڌي هوا لڳي رهي هئي.
هن لاءِ ماء ڪٿي ئي مشڪل ٿي پيو. ڏک هئا آري هن هٿاڻون
هوڏاڻون اٿاريو. ماڻهن پنهنجن ڪون جي ڪارن ۾ سرائڪائي
گهڙي رهيا هئا. هن جي اڳيان اڳيان ڏک سياهي پڇندو ٿي ويو.
"سولجر ضرور ڪنهن ڏڪان تان ڪجهه خريد ڪرڻ لاءِ
موڪايو ويو هوندو." اٿن سوچي ماء پنهنجي راه تي اڳتي وڌڻ
لڳي. ريل گڏي ۽ جي اچڻ کان گهڻو اڳ هوءَ اسٽيشن تي
پهچي وئي.

ٿرڊ ڪلاس ويٽنگ روم ۾ ماڻهن جي ڪافي ڀيڻ هئي.
انهن مان گهڻا مسافر ئي ڏٺا. ڪي ٿڌ کان ٻيڻ لاءِ اٿن تي
اٿي اچي ويا هئا. ماڻهو ڳالهون ٻولهون ڪري رهيا هئا. ڪي
چانهه جو ۽ ڪي سوڍا جو مڙو وٺي رهيا هئا. ڪٿان ٽوڪن
جو آواز به ڪوچي ٿي اٿيو. ماڻهن جي مٿن مٿان دونهون ٿي
دونهون هو. تماڪ ۽ چي ۽ جي پاتس مان ڪرو پڙيو پڙو هو.
ماء دروازي وٽ وئي گڏي ۽ جو انتظار ڪرڻ لڳي دروازو
ڪاپو ٿي ته ٿڌي هوا سندس بدن کي هاريندي اڳتي وڌي ٿي
ويني. رکي رکي ڪاٺس ٿڌو ٽوڪارو ڪري ٿي ويو.
اها ڪهڙي جي بيگ هٿ ۾ کڻي ڏک نوجوان اٿي
آيو. هو سڌو ماء وٽ ويو ۽ چيائين، "تون مامڪو وڃي رهي
آهين؟"

"ها، ماء جواب ڏنو.

[ماء]

هن پنهنجي بيگ ماء جي پٺيان رهي. وڌيڪ ڪي چڻ
کان سواءِ سگريٽ ڏنڻي دروازي کان ٻاهر نڪري ويو. ماءُ
چمڙي جي بيگ کي سڌو ڪري رکيو ۽ ان تي ٽڪون رکي
آس پاس جي ماڻهن تي نظر وڌائين. هن ٽي هڪ ڪي ٻي
ڏٺن مهالو نظر آيو. اهو شخص به ڏانهن ڏسي رهيو هو. هن
جو اٿن ڏسڻ ماءُ کي ڪٽڪيو.

ماءُ سوچيو، ”هن کي ڪٿي ڏٺو اٿم؟“ وري هن اوهان
ڏانهن نهارياڻين. هو هڪ هٿ ڪوٽ جي ڪمسي ۾ وجهي ۽
ٻيو هٿ ڪوٽ هيٺان لڪائي اک ٽپڪ سان ڪمسي ٽڪي رهيو
هو. ماءُ هڪ پينچ جي ڀرسان نهايت خبردار ٿي ويهي رهي.
هو اندر ٿي اندر ڏاڍو ڊڄي رهي هئي. ماءُ کي سمجهڻ ۾ وڃڻ
نه لڳي ته سندس پوڄو ٿي رهيو هو.

هن جي دل ۾ ويچار پيدا ٿيو، ”ڇا بيگ ڇڏي هلي
ويان؟“

وري ويچار آيس، ”بيگ ڪٿي ڊڄي وڃان؟“

✓ هن پنهنجي طاقت برقرار رکڻ لاءِ پاڻ تي ٽڪار وڌي،
”تو کي شرم آڻڻ کپي هن طرح ڊڄڻ تي.“ ٿوري همت آڻڻ تي،
ان ساهس ڪسي سنڀالي رکڻ لاءِ دل ٿي دل ۾ دهرائائين،
”پنهنجي هٿ جي پيچڙي نه ڪر. هو ته ڪڏهن به نه ڊڄندو
آهي.“

ماءُ ڏٺو. جاسوس هڪ ڇوڪر ريلوي پوائس واري کي
سڏي ڏانهن اشارو ڪري هن کي ڪي چڻي رهيو. ريلوي
سپاهي سلام ڪري هليو ويو. جاسوس پڻ هڪ سپاهي ۽ ڪي
سڏ ڪيو ۽ هن کي هڪ ۾ ڪي ڄاڻائين. اهو ٻيو ساهي ٻڌو
هو. هن جاسوس ڏانهن ڪنڌ ڏولي ۽ ماءُ واري پينچ ڏانهن
وڌيو. جاسوس غائب ٿي ويو. ٻڌو سپاهي آهستي آهستي سان ماءُ
ڏانهن هلندو آيو. ماءُ ڪروڙوڙي ٿي وئي. هو ڏکي رهي
هئي. ”رڳو مون کي مارين نه، مارين نه.“

ٻيڙ سڄي هن جي ڀر ان اچي رهي. ماءُ سندس مٿي ڪري
هن ڏانهن ٺهاريو.
”ٻيڙي اچي ٿي آهي،“ سڄي ۽ چيو، ”تڏهن به ان
چوري ٿي ڪري؟“
ماءُ کي ائين ڪرڻ لڳو ته اهي لفظ نه هئا، ڇاڪاڻ
هيون جي سندس منهن تي زور سان وڃي رهيون هيون.
ماءُ زوردار آواز ۾ چيو، ”هن چور نه آهيان. تون ڪوڙ
تو ڳالهائين.“

ماءُ پنهنجي بيمگ ڪولي ۽ ان مان ٻاڏيل جي تقرير جي
پٿرن جو ٺهو ڪٽيائين ۽ اتي ٻيهي هوا ۾ لوڏي وڌي واکي
ڇڏين، ”ڏسو، سڀ ماڻهو“ سندس رڙين تي ماڻهو مڙي آيا.
هوءَ چوندي رهي، ”ڪالهه عوام دوست نوڙين تي مقدسون هلايو
ويو هو. هنن ۾ منهنجو پٽ ولاسرو به هو. هن جيڪا تقرير
ڪئي سا هي آهي. مان ان تقرير جون ڪجههون ڪٽي ٿي وڃان
جيئن ماڻهو پڙهن ۽ سچ بابت سوچ ويچار ڪري سگهن.“
هن ٺهر هوا ۾ اڇلايو. ماڻهو هٿ ڪس ڪري پٿرا
پنهنجن ڪوٺن ۽ قميصن ۾ لڪائيندا رهيا. ماڻهن جي ان اتساه
مان ماءُ جي ڪافي همت افزائي ٿي. هوءَ چوندي رهي، ”ان
تقرير لاءِ منهنجي پٽ ۽ هن جي سائنن کي سزا ڏني وئي. ماءُ
جي دل تي وڏو اس رکيو، هن جي اڃن وارن تي پٽ ڪريو.
ڪالهه هنن کي سزا ان لاءِ ڏني وئي ڇاڪاڻ ته هنن ماڻهن
کي سچ جو سندس ٿي سڏايو.“
ماڻهن جو انبوه وڌندو ويو. هو ڀاپ ڀاپ ماءُ کي
ٻڌندا رهيا.

ماءُ چوندي رهي، ”غريبي، بڪ ۽ بيماري. اهي ٻيڙون
ٿي ماڻهن کي ملن ٿيون، صبح کان رات ڏانهن، خون ٻيڙو هڪ
ڪرڻ بعد به، اهڙي زندگي اسان کي چوري ڪرڻ، خراب
ٿيڻ لاءِ مجبور ٿي ڪري، ۽ مفت طور سرمايدار عيش آرام جي

زندگي بسر ڪري رهيا آهن. هڪ رات، مائري ۽ هواس جي مدد سان صلاح جو به بي انصافيءَ تي ٻڌل ڏانچو محڪم ۽ محفوظ رکڻ ٿي چاهي. جيڪڏهن ان جي مخالفت ٿا ڪن تن کي جيل ۾ وڌو ٿو رهي، جلاوطن ڪيو ٿو رهي، مٿن جاسوسي ڪئي ٿي رهي، سندن پٽ ورتي ٿي وڃي.

پري ٿيو! پوليس وارن ماڻهن کي پري ڪندي ٻڪاريو. ماڻهن سري هنن کي جاءِ ڏني. جيڪي ماڻهو ماءُ جي ڀرسان پڻا هئا تن کيس هروڙ ۽ پنج تي ٿي وڃي.

مون کي جلد گرفتار ڪيو ويندو. ان جي ضرورت ڪانهي.

تڪڙو چئو. پوليس وارا وڌندا ٿا آهن.

✓ ايماندار ماڻهن جو ساٿ ڏيو، جيڪي غريبن کي صحيح صلاح ڏيئي رهيا آهن. شاعروڪارن ۽ حرڪار سان لاهم نه ڪريو. طاقتور جي طاقت اڳيان نه ٺوڙو. توهان پنهنجي زندگي جا مالڪ مڃڻ شروع ڪريو. هنن اوهان کي ڇڪري رکيو آهي ۽ اوهان جن انسانن کي ڌاڙو هنيو آهي. اوهان کي اوهان کان سواءِ ٻيا ڪي دوست نه آهن. اهي لفظ مزدورن جا صحيح دوست مزدورن کي چوندا آهن. اهي لفظ بي ايمان ۽ دوڪيلز جي نه سگهندا.

پوليس وارا اڳتي وڌندا آيا. پري ٿيو، ڇڏوڇڙ ٿي وڃو.

بس، تنهنجي بيگ وارا پٿر خلاص ٿي ويا.

نه، وٺو! سڀ وٺو! ماءُ پٽن جا ٿڌا هوا ۽ اڇلائي ڇڏي

رهي. ماڻهو جهٽيندا رهيا. ماءُ ڇڙندي رهي. تنهنجي پٽ جا لفظ هڪ اهڙي ايماندار مزدور جا لفظ آهن جنهن پنهنجي آتما ڀاءُ تائين نه وڃي آهي. انهن کي ٻڌو، انهن تي وشواس ڪريو ۽ انهن جي مدد سان بهتر، خوشحال زندگيءَ ڏانهن وڌو!

اهاڻڪن کي چاڻيءَ وارو ٺوڻشو ٺڳو. ماءُ پيڇ تي ڪري ٻئي پوليس وارا ماڻهن کي به مارڻ ڪڍڻ لڳا. ماءُ جي اکين

اڳيان اولهه ڇانهي وٺي ۽ ه. ه. سر ڇڪي ٿي. ٿه
 نه هن پنهنجي سموري طاقت اڳاڻي، پنهنجي ٽڪ ٿي. ماءُ پنهنجي
 ٻيو، ”سائيو، پنهنجي الڳ الڳ شڪتيءَ تي ڀڃڪڙي ڪريو.“
 هڪ پوليس واري ماءُ جي ڪار ۾ هٿ وجهي، ان تي
 ڇڪندي ٻيو، ”ڄاموش ره.“

ماءُ جي پٽي پٽ سان وڃي. اڳي ماءُ ٽڪ سائڻي ڪا ٻيو،
 ”ڪنهن کان نه ڊڄو! ڪي به سور سختيول اوهان جي روزيءَ
 جي ڏکڻ ڏاکڻ کان وڌيڪ نه آهن.“

پوليس واري رڙ ڪئي، ”ڄاموش، ٻڌي عورس!“
 ڄاموس ماءُ کي زوردار هٿ ڪڍي.
 ماڻهن شور مچايو.

”هن کي مارڻ جي جرات نه ڪريو!“
 ماڻهن جي رڙين جي پرواه نه ڪري پوليس وارا ماءُ کي
 ماريندا رهيا. ماريندا ڪڍندا هو هن کي دروازي ڏانهن وٺي ويا
 ماءُ دروازي کي جهلي ٻيو، ”توهان خول جي سمندر ۾ سڄ ڪي
ٻوڙي ٿا مڪهو.“

هنن ماءُ کي وري ٽڪ هڻيا.
 ”بيوقوفو! اوهان صرف پاڻ لاءِ ڪاوڙ جو اٻار جمع ڪندا
 ٿا وڃو. ڪنهن ڏينهن اهو اوهان مٿان ئي ڪڍي ڪڍي
 ڪنهن هن جي گچيءَ کي جهليو ۽ هو هن کي گهوگهو
 ڏيڻ لڳو.
 ”اوهان بد نصيبو.“

اداري جا ويجهر ايندڙ ڪتاب

آزاد قاضي	۱- عورت ۽ قومي آزادي جا انقلاب
ابراهيم منشي	۲- ڌرتي دين ڌرم (شاعري)
جواهر لال نهرو	۳- منهنجي ڪهاڻي (جلد ٻيو)
ڪيول ملڪاڻي	۴- سنڌ ڪهاڻي (تاريخ)
موهن ڪلنا	۵- بک، عشق ۽ ادب (آتم ڪٿا)
ابراهيم منشي	۶- ڳوٺرو وڻندا گذري (شاعري)

اداري وٽ موجود ڪتاب

12-00	مير محمد پيرزادو	۱- مڪڙيون ماڻھو ٿڙا
	/ عبدالواحد آريسر	۲- مٽي هاڻا ماڻھو
	(پيو ڇاپو ڇوٽي هڪ)	
15-00	عبدالواحد آريسر	۳- ماڻھو ميگهه ملهار
25-00	فيڊرل ڪاليج / انور	۴- تاريخ مونکي ٻي ڏوھي قرار ڏيندي
20-00	/ تاج جوڻو	۵- عظيم انقلابي عورتن
25-00	جواس فرچڪ	۶- ڦاسي جي ڇنوٽو
25-00	امداد ڇوڻو	۷- پاڪستان ۾ قومي سوال
50-00	/ محمد ابراهيم جوڻو	۸- فلسفي جو ابتدائي ڪورس
12-00	لعل وارث	۹- ترقي جو غير سرمائيدار ٿو رستو
10-00	/ امداد ڇوڻو	۱۰- سوشلزم ماضي حال مستقبل
15-00	هرنگو	۱۱- سوويت جمهوريت اصول ۽ عمل
15-00	جمال ناصر / سرمد سيد	۱۲- انقلاب جو فلسفو
12-00	آگاسٽ	۱۳- قومپرستي، نظريو ۽ پاليسي
22-00	/ سرواڻ	۱۴- چٽاگانگ جا عظيم انقلابي
50-00	/ يوسف سنڌي	۱۵- جي گوڀرا جي ڊائري
25-00	حام ماتي	۱۶- مظلوم قومن جو مستقبل
45-00	جي. ايم. سيد	۱۷- بهادر لطيف
30-00	ابو جبران	۱۸- انقلاب جي واٽ
25-00	آزاد قاضي	۱۹- سنڌ جون انقلابي عورتون

30-00	۲۰۔ بين الاقوامي انقلاب جو راء عمل سنڌيڪار/رشمڊ پٽي
25-00	۲۱۔ ويڙنامي ڪهاڻيون رسول بخش پناهجو
	انجم عباسي
40-00	۲۲۔ لوتن جي انقلابي ڪهاڻي انجم عباسي
27-00	۲۳۔ سنڌ جي بمبئي کان آزادي جي. ايم. سيد
80-00	۲۴۔ پروتروٽڪا ميخائل گوياچوف/
	گهٽشام پرڪاش
20-00	۲۵۔ تاريخ اسان سان انصاف ڪندي گل محمد جڪراڻي
50-00	۲۶۔ فڪر جي آزادي سنڌيڪار/محمد ابراهيم جويو
62-00	۲۷۔ نئون سنڌ لاءِ جدوجهد جي. ايم. سيد
17-00	۲۸۔ الهامي آواز خليل جبران/مسعود جمالي
25-00	۲۹۔ پيءُ جا ڌيءُ ڌي خط جواهر لال نهرو/پرويز
45-00	۳۰۔ ڏاهمون ڏک ڏسن افلاطون گل
20-00	۳۱۔ بغاوت خليل جبران/يوسف سنڌي
27-00	۳۲۔ وار گهڙيون چمن ۾ احمد علي رند
80-00	۳۳۔ ڏونگر منجهه ڏيئو بورس پوليوائي/پرويز
35-00	۳۴۔ شاع - چل - سامي محمد ابراهيم جويو
88-00	۳۵۔ منهنجي ڪهاڻي جواهر لال نهرو
25-00	۳۶۔ غدار گرشن چندر/ولي رام ولي
35-00	۳۷۔ اسان زنده رهندا - من لهائي خالد سنڌي
52-00	۳۸۔ ماءُ ميڪسم گورڪي

روشلي پبليڪيشن ڪنڊيارو، P. O ڪنڊيارو

— گورکي نه صرف سوويت روس جو، بلڪ دنيا جو اعليٰ
انقلابي اديب ٿي گذريو آهي. هو ننڍي عمر ۾ ئي تبديل
ٿيو ۽ محنت مزدوري ڪري هڪ ٻاليندو رهيو. گهرو نوڪر ٿي
رهيو، دڪان تي ملازم ٿي رهيو، درڪي تي مزدور ٿي رهيو،
گهوڙيو، باغبان، نانواڻي ٿي رهيو ۽ آخر ڪارخاني ۾ مزدور
ٿي رهيو. مزدور طبقي سان ساٿ ڏيندي جيل ۾ ويو ۽ جلاوطن
رهيو. جڏهن لکڻ شروع ڪيائين ته جهٽ هڪ مشهور ٿي ويا
ڇاڪاڻ ته سندس ادب ۾ تازگي، قوت ۽ نواڻ موجود هئي.
ذاتي تجربن ۽ ويجهائي کان ڏنل وائيل زندگيءَ جا پتر پٽيندي،
هو نالساڻ ۽ پريخوف جهڙن اعليٰ ساهتڪارن کان گوء
کڻي ويو.

ماءُ

(ناول)

مئڪسم گورڪي
گوبند مالهي

روشنی

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488